

МАТИЦА СРПСКА
Темишварски одбор

The Timișoara Committee of the Matica Srpska

MATICA SRPSKA
Comitetul Timișoara

Фотографија на корицама

Српска саборна црква и Владичански двор у Темишвару

YU ISSN 0354-6721

ТЕМИШВАРСКИ ЗБОРНИК
THE TIMIȘOARA REVIEW
CULEGERE DE STUDII – TIMIȘOARA

11

Главни и одговорни уредник / Editor in-Chief /
Redactor șef și responsabil
Стеван Буџарски

Уредништво / Editorial Board / Redacția
*Академик Иван Алексејевич Чароџа (Белорусија), проф. др Ђорђе Ђурић,
др Бранка Кулић, проф. др Миља Радан*

Главни уредници

др Божидар Ковачек (1991–2000), др Миодраг Јовановић (2000–2005),

др Душан Појов (2005–2012), Стеван Буџарски (2012–)

НОВИ САД
2019

Штампање овог Зборника омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

САДРЖАЈ
CUPRINS
CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ
ARTICOLE ŞI STUDII
ARTICLES AND TREATISES

- Од стране Уредништва – Din partea Colegiului de Redacţie – From the Editorial Board 7
- Говор министра културе и информисања Републике Србије, господина Владана Вукосављевића – Cuvântul de salut al ministrului culturii şi informării Republicii Serbia, domnul Vladan Vukosavljević – The Welcoming Address of the Minister of Culture And Information of the Republic of Serbia, Mr. Vladan Vukosavljević

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ
ARTICOLE ŞI STUDII
ARTICLES AND TREATISES

- Србија у међународним односима од Берлинског Конгреса до почетка Првог светског рата* [Serbia în relațiile internaționale de la Congresul de la Berlin până la începutul Primului Război Mondial – Serbia in the International Relations from the Congress of Berlin until the Beginning of the First World War] . . .
- Vasile Dudaş, *Întrevederile dintre Take Ionescu şi Nikola Pašić din toamna anului 1918 referitoare la frontiera româno-sârbă* [Састанци Такеа Јонескуа и Николе Пашића у јесен 1918. у вези са румунско–српском границом – The Meetings Between Take Ionescu and Nikola Pašić in the Autumn of 1918 Regarding the Romanian–Serbian Border]
- Јована Касаш, „*Живели, соколови моји!*” – Улазак војске Краљевине Србије у Тимишвар [„Să trăiți, șoimii mei!” – Intrarea armatei Regatului Serbiei în Timișoara – “Long live, my falcons!” – The Entry of the Royal Serbia’s Army in Timișoara]
- Божидар Панић, *Арад и Поморишје на крају Великог рата (1918–1919)* [Aradul și împrejurimile de pe Valea Mureșului la sfârșitul Marelui Război (1918–1919) – Arad and its Surroundings in the Mureș Valley at the End of the Great War (1918–1919)]
- Слободан Бјелица, *Пишање Баната на Париској мировној конференцији 1919–1920. године* [Chestiunea Banatului la Conferința de pace de la Paris 1919–1920 – The Question of Banat at the Paris Peace Conference 1919–1920]

- Драго Његован, *Присаједињење војвођанских области Србији* [Unirea regiunilor voivodinene cu Serbia – The Unification of the Vojvodinian Regions to Serbia]
- Душан Ј. Попов, Дејан Попов, *Наћвала у току и непосредно после „Великог рата“* [Satu Mare în timpul și imediat după Marele Război – Satu Mare during and immediatly after the Great War]
- Дејан Попов, *Одузимање звона из српских цркава за рајне войребе; услови и последице* [Rechiziția clopotelor din bisericile sârbești pentru nevoi de război; condiții și consecințe – The Requisition of the Bells from the Serbian Churches for War Purposes; Conditions and Consequences]
- Милан Мицић, *Општина Срба из Румуније у Краљевину СХС (1918–1941)* [Optarea sârbilor din România în Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor (1918–1941) – The Optation of the Serbs from Romania to the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (1918–1941)]
- Ремус Маковец, *Monumentul eroilor Diviziei 1 voluntari sârbi în Dobrogea* [Споменик херојима Прве српске добровољачке дивизије у Добруци – The Monument of the Heroes of the First Serbian Voluntary Division in Dobruja]
- Стеван Бугарски, *Светски рат 1914–1918. у међуратној завичајној књижевности Срба у Румунији* [Marele Război (1914–1918) în literatura interbelică a sârbilor din România – Мировая война 1914–1918 в межвоенной литературе Србов в Румынии – The Great War (1914–1918) in the Interbellic Literature of the Serbs in Romania]
- Зоран Марков, *Крај Великог рата и разграничење у Банату у огледалу румунске историографије* [Sfârșitul Marelui război și trasarea granițelor Banatului în istoriografia română – The End of the Great War and the Delineation of the Banat Frontiers as Viewed in the Romanian Historiography]
- Водó Вагна, *Istoria istoriei. Cum și de ce dispar monumente?* [Историја историје. Како и зашто нестају споменици? – History of History. How and why Monuments Disappear?]

БИБЛИОГРАФИЈА
BIBLIOGRAFIE
BIBLIOGRAPHY

- Драган Тубић, *Библиографија „Тимишварског зборника“, бројеви 1–10* [Bibliografia publicației „Culegere de studii – Timișoara”, numerele 1–10 – The Bibliography of „The Timișoara Review”, numbers 1–10]
- Сарадници у овом броју Зборника – Colaboratorii din prezentul număr al periodiceului – Collaborators in this issue of the Collection of Papers
- Именски регистар – Indice de nume – Name Index
- Географски регистар – Indice geografic – Geographic Index

ОД СТРАНЕ УРЕДНИШТВА

Од свога оснивања Темишварски одбор Матице српске учествовао је у организовању три запажена скупа:

Округли сто: *Друштвене науке о Србима у Румунији*, у сарадњи са САНУ, Београд, 26–27. априла 1991. године. Поднета излагања објављена су у „Темишварском зборнику” бр. 1, 1994.

Тематски скуп: *Значајне личности из Темишвара, Арада и других места данашње Румуније*, Матица српска, Нови Сад, 2–3. новембра 2000. године. Поднета излагања објављена су у „Темишварском зборнику” бр. 3, 2002.

Међународни научни скуп: *Сво година значајних догађања за Србе у Румунији*, у сарадњи са Савезом Срба у Румунији, Темишвар, 2–3. новембра 2018. године.

Скуп је отворио министар културе и информисања Републике Србије, господин Владан Вукосављевић. У радном делу било је 17 учесника: пет из Србије, један из Немачке, једанаест из Румуније (од тога два румунске и један мађарске народности). Циљ скупа био је да се објективно сагледају: учешће у ратним збивањима, мировни уговори, контроверзе из времена провизоријума, последице по Србе затечене на територији Румуније и њихов даљи живот у новој држави.

Циљ скупа постигнут је у великој мери, мада је, што није необично, дискусија изнедрила низ проблема који захтевају наставак истраживања и можда нови скуп са међународним и вишенационалним учешћем.

Преузимајући традицију, Уредништво се определило за објављивање радова са овога скупа у одељку Студије и чланци „Темишварскога зборника” бр. 11, 2019.

ГОВОР МИНИСТРА КУЛТУРЕ И ИНФОРМИСАЊА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ, ГОСПОДИНА ВЛАДАНА ВУКОСАВЉЕВИЋА

Даме и господо, поштовани домаћини, уважени сународници,
Мојим колегама из Министарства културе и информисања и мени лично задовољство је што смо се нашли у вашој заједници овде и сматрамо да контакти између матице и дијаспоре, мада је ово веома блиска дијаспора, морају да буду интензивни, и чести, и квалитетни, и свеобухватни. Можда је било периода када се тим питањима није посвећивала довољна пажња, из угла матице, односно државе Србије; било је успона и падова у тим активностима и њиховом обиму. Мислим да ће године које су испред нас дати додатни замах и додатне видове квалитетне сарадње у унапређивању положаја српске заједнице у оној мери колико то матица може да учини, а област културе је свакако једна од најважнијих области у којима се та врста деловања може остварити.

Тема овог скупа је 100 година крупних и кључних догађања за Србе у Румунији и о томе, наравно, можемо да причамо. Верујем да ће овај научни скуп бити прилика да се тема и додатно размотри. Можемо, дакле, причати много. Догађања је био велик број, она су била јаке тектонске снаге, да тако кажем, и оставила су последице од којих су неке веома добре, неке су мало друкчије, али наравно, крупни догађаји подразумевају и позитивне и негативне ствари.

Када говоримо о последњих 100 година уназад у историји српског народа на овом подручју и уопште, ове године читав српски народ, где год да живи, да ли је то у матици или дијаспори, од Аустралије или Канаде до Русије, Афричке Републике, или Латинске Америке, и где год има Срба – а има их свугде – сви се сећају велике стогодишњице од свршетка Првог светског рата, или како је он био називан: Великог рата. До тога тренутка, до почетка трагичних догађаја Великога рата, никада српски народ није био суочен са већим и страшнијим изазовима. Последице и трагедије Великога рата оставиле су неизбрисиве ожиљке на судбини нашег народа, и понекад се можемо запитати да ли смо ми уопште успели да се опоравимо од трагичних догађаја Великога рата. Погибија толико великог броја људи – обично се наводи трећина или чак више од тога мушког становништва, а наравно, то

страдање је обухватило и жене и децу и пољопривреду и привреду и инфраструктуру и градове, и начин живота и друге ствари које проучавају различите науке, али ударац који је српски народ тада доживео довео је до других последица историјских, које су настале деценијама после окончања рата 1918. године.

Дакле, остаје питање да ли је наводни предмет већ дуге, дуге анализе, да ли су последице Великог рата довеле до можда једног брзоплетог и паметног или неколико паметних уједињавања у велику државу, јер после свега двадесетак година од окончања Великог рата задесила нас је друга велика трагедија, Други светски рат. Период од 1914. до 1918. године можда најсликовитије описује наслов оне чувене историографске књиге чувеног историчара Стојана Новаковића: *Васкрс државе српске*. Управо тако ти дубоки библијски симболи, појмови Голгота и суштински појам хришћанске религије Васкрс, јесу оно што практично одражава суштинску слику онога што је задесило српску државу и српски народ.

После Видовдана 1914. године у Сарајеву и атентата Гаврила Принципа на окупатора Босне Франца Фердинанда, читав наш народ се нашао пред претњом уништења, потпуног уништења од моћних експанзивних сила, а нарочито део народа који се налазио у слободној демократској Србији краља Петра Првог. Наравно, и нажалост, за атентат у Сарајеву био је окривљен цео народ, тако да су жртве падале и мимо бојног поља, као таоци, заточеници широм тадашње Хабзбуршке монархије. Историја није можда у довољној мери расветлила ову врсту угрожавања и ову врсту насиља, коју је наш народ доживео на територији Хабзбуршке монархије и нарочито у Босни и Херцеговини. То су били примери које би историја Европе са жаљењем и осећањем кајања, верујем, требало да чува. Жртве су биле беспримерне, али за нас потомке обавезујуће широм целог српског етничког простора.

Питати данас – а таквих питања има – да ли су биле неопходне, значи елементарно непознавање историјског контекста од пре стотинак година. Наравно, Први светски рат, односно Велики рат, на чије сећање обележавамо све ове године, јесте био кључни догађај у историјском смислу, али као и свим кључним догађајима, њему су претходиле бројне историјске притоке, које сежу дубоко у прошлост, капиларно су повезане, имају дубоку, имају јаку симболичку и фактичку увезаност. Рат није рат, не настаје практично никад сам за себе, као тренутни догађај, као последица тренутног неспоразума; оно су сукоби између великих сила, великих и малих народа и тако даље, али – у сваком случају – и компликована ситуација је доказала да заправо само постојање српске државе, демократске српске државе на Балкану, не да није било у интересу великих сила из окружења, па ни оних које нису из окружења (ту пре свега мислим на Велику Британију и на друге, на Енглеско краљевство), него, једноставно, били смо као народ али и као држава – што је, можда, најважније за ову причу – практично, трн у оку из различних разлога и конотација. О томе су наравно написане многе књиге али остаје и даље да се истражују контексти. Оно што може да се направи као релација историјског искуства, можда опет на један прилично горак начин али доста обухватно, спомиње и наш велики полихистор, покојни академик

Милорад Екмецић. На самом крају његове књиге дугог кретања од пања до орања која представља једну историјску синтезу првог реда, он то своје велико дело окончава забрињавајућом прогнозом и каже: „Будућност гледамо кроз таму”. Ако велики историчар који познаје дубоке историјске процесе каузалности и основна обележја тешко променљивих политика великих сила, ако своју историјску синтезу завршава речима: „Будућност гледамо кроз таму”, те речи могу да изазову нашу забринутост, али би могле да и нас упозоре да, бавећи се својим пословима, водимо рачуна о скоро непроменљивим векторима сила које утичу на наше постојање. Наравно, отрцано је понекад рећи вечну историјску инкантацију да је историја учитељица живота, али то се, изгледа, испоставило као велика, велика истина. Ако из лекције своје прошлости нисмо кадри да научимо мотиве, узроке, и разлоге за трагичне догађаје који су наш народ погађали, онда ћемо бити суочени са судбином да будемо лош ђак историје, а лоши ђаци историје веома лоше пролазе.

Дакле, Екмецић каже: „Будућност гледамо кроз таму”. На крају другог свог дела он каже нешто такође упозоравајуће: „Докле год и последња светлост српске демократске државе буде тињала на Балкану, наши се непријатељи неће смирити за деценије, за векове”. Дакле, остаје да видимо да ли ћемо успети да сачувамо, а ми то морамо да учинимо, наравно сви заједно, сваки на свој начин и својим доприносом, да мала светлост српске демократске државе на Балкану осветљава и историјски пут генерацијама које ће доћи после нас, али да осветљава и те како генерације које су довеле до настајања такве државе.

Да се вратим, накратко само, на Велики рат.

После атентата у Сарајеву на Видовдан знало се да исцрпљеној Србији, исцрпљеној од два балканска рата, није било до новог рата и нових сукоба и то је било последње што је намеравала да учини, али је громки узвик нападача и агресора био да Србија мора умрети – *Serbien muss sterbien*, и више није било избора.

У ослободилачком рату, односно рату за слободу, учествује српски народ и у тадашњој Србији и изван Србије. Врло добро знамо примере наших мученика добровољаца који су долазили из рудника Индијане, из Герија и других градова и места у Северној Америци, од којих су неки стизали на фронт, борили се за своју земљу, а неки су страдали на путу од Америке до Србије. Један од најсимболичнијих примера тога свеукупног учествовања српског народа, а поготово оног из дијаспоре, јесте долазак деветорице браће Вајагића из Сједињених Америчких Држава, из околине Чикага – њих су, наравно, одмах прозвали Девет Југовића. Они су оставили своје послове (неки су засновали породице, неки су били тек на почетку зрелог живота), и сва деветорица браће, заједно са оцем, бродом су дошли и скоро сви су преживели Први светски рат. Ова деветорица браће дошли су из једног новог света – не могу да кажем доброг света, јер су се и тамо мучили тражећи своју судбину и своје ново огњиште – чим су чули зов војне трубе из угрожене Србије, којој је претила потпуна пропаст. Похитали су без размишљања да бране отаџбину из које су потекли. Таквих примера било је још. Дакле, пре тачно сто година, 1918, практично васкрсла – одакле и онај назив *Голгоџа и васкрс Србије* –

српска војска уз помоћ савезника ослободила је тадашњу отаџбину, а и до-спела у панонске пределе, где су Срби вековима живели под различитим окол-ностима и гоњени врло хладним и грубим ветровима историје. Детаљи из тог живота и те историје тема су овог скупа и врло су добро знани.

Српска војска ослободила је и Темишвар крајем новембра 1918, када је дочекана као ослободилачка војска. Био је то дашак слободе дугооčekиване. После неколико месеци, средином наредне 1919. године, српска војска мирно је напустила овај град и Тамишки Банат, на основу међународних договора који су били постигнути у миру и били оверени Тријанонским споразумом.

Без обзира на останак у другој држави, тада почиње нека врста нове епохе за Србе у Румунији. Пријатељство две суседне православне државе било је оснажено и женидбом краља Александра Карађорђевића румунском принцезом Маријом, која је, треба то овом приликом истаћи, остала у топлом сећању српског народа и о којој данас пева једна од најлепших српских песама:

*Морем њлови једна мала барка
и у барци краља Пејра мајка.*

Та песма је ушла у народ у широком обиму. Српски народ је дубоко поштовао и уважавао краљицу Марију, а она је на ту љубав узвраћала својим самопрегорним радом и достојанственим понашањем, добротворним дело-вањем, укупном елеганцијом духа, тако да су и пријатељство и историјска блискост два народа на један симболичан начин у то време окончани и једним браком који је у политичком и историјском смислу имао добре последице.

Без обзира на то што су остали мањина, Срби у Румунији наставили су да живе у пријатељској земљи уз, наравно, сталну борбу и одупирање по-некад и природним дугим процесима, дугим процесима асимилације, која не мора увек да буде вођена лошим мотивима, већ пуки проток времена ути-че на то да се такви процеси одвијају. То није случај само са српским народом, него и са другим народима, али и српска заједница треба да одржи свој наци-онални идентитет, од свог језика па све до очувања националних установа. Такав тренд, такав напор траје и даље, без обзира на општу депопулациону ситуацију која није једноставна и није лака и представља такође плод разли-читих историјских околности, али таквом напору српске заједнице у Руму-нији, а и другде, држава Србија треба још више да помогне. Министарство културе и информисања врло је агилно почело да делује у последње две године ка једној активној културној политици. По нашем схватању, култура јесте основна река која тече испод свих политичких варничавих догађаја које примећујемо за време свог живота или које учимо у историји, али култура схваћена у свом најширем изразу и као језик, и као историја, и као религија, и као метафизика, и као филозофија, и као обичај, и као веровања и, нарав-но, поврх тога, као уметност која се ствара, заправо јесте основа, особеност и виталност једног народа. Према томе, оно наслеђе које смо добили од пре-дака у културном смислу, а то су и установе и традиције, има велик значај, заиста велик значај за читав српски народ.

Велики су значај и улога Српске православне цркве која је успела, у по-метеним вихорима историје, у народу без институција, без великих школа,

ту и тамо са изузетима чак и без већег броја писменог свештенства, али је успела, негујући топлу, једноставну православну веру, у једноставној, у својој религијској исконости, да народ сачува на површини историје, дајући му наду, дајући му сигурност, дајући му утеху. Историја Српске православне цркве повезана је са историјом српског народа и део без којег наша историја једва да би постојала онаква какву је познајемо.

Дакле, Министарство културе се труди и трудиће се још више у периоду који је испред нас да где год живи српски народ – а нарочито овде, на овом простору где смо близу, веома близу – снажно помаже принципе очувања националног идентитета, да помаже очување културе говора, језичке културе, кроз предавања, књиге, кроз повезаност са лекторским катедрама, и тако даље. Има ту много посла који треба да се уради, али, у сваком случају, ми чврсто верујемо да су управо културни израз и културна виталност једног народа оно што га чини одрживим. Када због историјских догађаја дође до „топљења”, ми можемо то да назовемо различитим изразима, када дође до „топљења” тога основног културног језгра и његовог претапања у друге форме, онда су потребне, нажалост, највише једна до две генерације па да народ постепено, али све брже и брже, губи свој национални идентитет и постаје неко други. Наравно, ти процеси нису добри, ми ћемо учинити све колико можемо да се они помере у неком другом правцу.

Другим речима, последњих сто година значајних догађаја, два велика рата, изазови тоталитарних идеологија који су задесили и судбину земље домаћина, Румуније, у једном мало узвитоперенијем виду и Србију, односно Југославију, такође су донели своје последице; оне су бројне, оне су предмет научних проучавања. Да се вратим на почетак приче, питање је, дакле, шта су све последице Првог светског рата, односно Великог рата. То није само огромна трагедија у губитку људских живота и једна историјска траума од које се генерације не могу опоравити. Ти догађаји утицали су и на Србију, и на Румунију, и на друге народе на Балканском полуострву и у овом делу света, и на промену једне политичке и историјске свести, на извесна лутања, на извесне крупне историјске недоумице и опоравак од Великог рата. Тако на крају испада, у великом, једном историјском финалу XX века, заправо је рат који се још дуго после његовог званичног окончања није завршио. Велики рат је почео 1914. и, наравно, то је била већ друга деценија XX века, хронолошки, чисто датумски, историјски гледано, али многи велики историчари у Европи и у свету сматрају да се тек 1918. завршио XIX век, у једном дубоком историјском смислу, да су године које ми познајемо као хронологија заправо потребне за означавање протека времена, а кад је реч о крупним историјским процесима, о односима између држава, о културним идејама, о културним обрасцима, о свему другом што чини државе у једном историјском тренутку, заправо такође велики XIX. век је окончан страшним сукобом и завршен 1918. када је ново доба или XX век освануо.

Остаје да се види, ми тешко данас можемо да проценимо да ли се завршио XX век, иако смо данас у 2018. години, а то можемо – свако ће имати свој заклјучак – да видимо проучавајући околности, да ли су престале да делују све оне заразне и погубне силе. Наравно, било је ту и добрих вектора и добрих

принципа, али да ли је ХХ век исцрпео своју инерциону историјску силу и да ли се данас налазимо на обзору једнога толико дуго чеканог – додуше, у историји је увек било замишљано и сањало се о том добу – општег просперитета, где ће наука да учини живот нормалнијим и бољим и квалитетнијим, и где ће све оне недоумице приписане варварским или агресивним склоностима народа или појединаца једноставно развојем науке и технике и других дисциплина научних, одвести човечанство у једно доба релативног благостања. Питање је да ли се ради о историјској заблуди или имамо право на таква очекивања.

Надамо се да оптимизам није сасвим претеран, али, с друге стране, поучени великим историјским искуствима, када погледамо ону историјску страну српског народа која је иза нас, имамо и те како велик број знакова покрај пута који, уколико их добро прочитамо, осветљавају не само путеве који су нас довели до ове тачке, него и онај пут, и оне путеве који се налазе испред нас.

Српски народ данас се налази, не мислим само у Румунији, српски народ у матици, у Босни и Херцеговини, српски народ на, како се то каже, целом постјугословенском простору па и другде, налази се наравно, као и обично. Ми мислимо, зато што ми живимо данас, да су данашњи тренуци тешки или да су препуни изазова где је историја релативно неправедна, али, уз неке изузетке, мада ми то не можемо прецизно да утврдимо, питање је ко је од наших предака стотинама година уназад, где год је Србин живео, имао једну генерацију мира, благостања, просперитета и успеха на свим пољима! Ако је то историјски усуд, или као што нам песник каже да је судбина човека трка црних и белих коња, да неки пут предњаче бели, неки пут црни, и та трка траје до окончања неког процеса, онда морамо једноставно да се навикнемо да памтимо своју историју, негујемо своју културу, негујемо свој језик, и на тај начин бивамо кадри да се суочимо са историјским догађајима који долазе.

У Србији је онедавно почела једна оштра полемика, што исто сликовито говори, а везана је и за бивствовање односно опстанак српске заједнице овде, прича о оснаживању употребе ћирилице као матичног и основног писма српског језика. Наравно, овај предлог после Другог светског рата оставио је своје трагове, и данас једноставно помињање потребних додатних мера за очување језика и писма изазива, можда не чуђење, можда не тако мале отпоре. Али управо зато ми сматрамо да ће Министарство културе и влада Републике Србије бити истрајни у напорима у неговању тих идентитетских питања, међу којима неговање свог језика и свог писма једноставно не сме да буде стављено под знак питања; па с тим у вези, у вашој заједници овде ми смо спремни да на било који начин помогнемо да се таква свест и код дела нашег народа овде повећава кроз практичну употребу.

Ћирилицу нико званично не угрожава, али дух времена, *Zeitgeist*, такав је да је латиница постала универзално писмо, глобално писмо, писмо трговине, медија и масовне културе, тако да пуким протоком времена ћирилица је бивала све мање у употреби, а писмо јесте онолико живо колико се користи. Према томе, ако ми знамење и наслеђе својих предака, једно практично једин-

ствено fonetско писmo, ne budemo чували, ne samo kao практичан израз своје писмености него као једно културно благо које смо добили на дар од генерација које су живеле пре нас, онда је питање шта ћемо предати генерацијама које долазе после нас. Јер основни постулат сваке разумне културне политике је да очува културно наслеђе које је добијено и које је предато, да га сачува, дакле, да га унапреди за највеће културне изразе своје генерације и свог времена, и да га тако унапређеног и очуваног преда на коришћење генерацијама које долазе после.

Према томе, сто година историје Великог рата, да полако завршим, од Великог рата, заправо јесу стотину година једног, како бих рекао, развијеног историјског пергамента на којем су уписани и поруке, и искуства, и упутства за то како деловати и како живети, и на којим принципима се сналазити у времену које је испред нас. Да ли ћемо све поруке с тог историјског пергамента, од којих су неке исписане крвљу, неке разумом, неке талентом, неке генијем, неке вером, а неке и надом, успети до краја до прочитамо, разумемо, дешифрирамо и употребимо, јесте можда један од највећих задатака нашег народа, где год он да живи.

CUVÂNTUL DE SALUT AL MINISTRULUI CULTURII ŞI INFORMĂRII REPUBLICII SERBIA, DOMNUL VLADAN VUKOSAVLJEVIĆ

Vladan Vukosavljević

Rezumat

În cuvântul său de salut ministrul Vladan Vukosavljević s-a referit pe larg la situația Serbiei dinaintea declanșării Primului Război Mondial, la cauzele războiului și la poziția marilor puteri ale vremii față de însăși existența statului sârb din Balcani, la efectele devastatoare pe care asupra Serbiei și poporului sârb le-a avut războiul, în care a pierit o treime din populația țării, fiind exterminată și o mare parte a etnicilor sârbi din Bosnia și Herțegovina și din alte provincii locuite de sârbi, cetățeni ai Imperiului Habsburgic.

Este, deasemenea, relevantă participarea ca voluntari în armata sârbă a etnicilor sârbi, imigranți din Statele Unite și din alte țări ale lumii.

Cu privire la rezultatul Marelui Război pentru Serbia, vorbitorul citează un istoric sârb conform căruia perioada 1914-1918 poate fi caracterizată drept „Golgota și învierea Serbiei“. Starea de pace, însă, nu a durat mult. După două decenii a început Al Doilea Război Mondial. Sintetizând urmările pentru Serbia după cele două conflagrații mondiale, autorul concluzionează: „Dacă, din lecția propriului nostru trecut, nu vom fi în stare să deslușim cauzele evenimentelor tragice care s-au abătut asupra poporului nostru, atunci vom fi confrunțați cu destinul de a rămâne un elev slab al istoriei, iar elevii slabi ai istoriei vor pătimi mereu.“

Cu referire la bunele relații româno-sârbe după Primul Război Mondial, sunt amintite, printre altele, legăturile de familie dintre cele două dinastii domnitoare, Karadordevi și Hohenzollern, prin căsătoria regelui Alexandru cu principesa Maria.

Privind situația minorității sârbe din România după Primul Război mondial, se menționează faptul că, exceptând perioada regimurilor totalitare, ea trăiește într-un stat prieten, păstrându-și identitatea națională prin cultivarea limbii sârbe, a datinilor și obiceiurilor, prin păstrarea instituțiilor proprii – școli și biserici. În acest sens, Ministerul culturii al Serbiei va acorda sprijinul necesar pentru păstrarea identității naționale a tuturor sârbilor din diaspora.

THE WELCOMING ADDRESS OF THE MINISTER OF CULTURE
AND INFORMATION OF THE REPUBLIC OF SERBIA,
MR. VLADAN VUKOSAVLJEVIĆ

Vladan Vukosavljević

Summary

In his welcoming address, Mr. Vukosavljević made extensive reference to the situation of Serbia on the eve of the outbreak of the First World War and to the positions of great European powers towards the very existence of the Serbian state in the Balkans, to the devastating effect of the war on the Serbian people, which lost a third of its population, while in addition a considerable part of ethnic Serbs in Bosnia-Herzegovina and in other parts of the Habsburg Empire were killed. He also pointed out the participation, as volunteers in the Serbian army, of ethnic Serbs arrived from the United States and from other countries across the world.

As to the outcome of the First World War for Serbia, he quoted a Serbian historian saying that the years 1914-1918 could be described as the Golgotha and the resurrection of Serbia. However, the state of peace did not last too long: two decades later, the Second World War came. Synthesizing the consequences of the two world wars for Serbia, the same historian concluded: „If from the lessons from our past we are not able to discern the causes of the tragic events which befell our people, we will have the destiny of poor pupils of history, whose sufferings are likely to go on endlessly”.

With reference to the good mutual relationships after the First World War, the minister evoked in his address the family links of the reigning dynasties, Karadorđević and Hohenzollern, inaugurated by the marriage of King Alexander and Princess Maria. Regarding the Serb minority in Romania after the First World War, he stated that, except the years of totalitarian regimes, it has lived in a friendly country, preserving its national identity through the cultivation of its language, traditions and culture, of its educational and ecclesiastical institutions. Along these lines, the Ministry of Culture of Serbia will keep on providing the necessary support to the preservation of the national identity of all Serbs living in the diaspora.

СРБИЈА У МЕЂУНАРОДНИМ ОДНОСИМА ОД БЕРЛИНСКОГ КОНГРЕСА ДО ПОЧЕТКА ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА*

Велике силе су крајем XIX века помно пратиле покрете балканских народа за ослобођење од турске власти, њихову националну еманципацију и стварање независних држава. У таквим условима 1875. године избио је херцеговачки, а затим и босански устанак хришћанског становништва против турске владавине који је уживао подршку Србије и Црне Горе.

Аустроугарска је српски национални покрет уперен против Турске видела као претњу опстанку Хабзбуршке монархије. Њој је одговарало очување

Долазак руских добровољаца, учесника у херцеговачком устанку против Турске 1876. године, у Смедереву

* Текст је настао као приказ уводног дела рукописа монографије Србија у Првом светском рату 1914–1918, улога и допринос Србије у победи савезника, коју је припремила група аутора: проф. др Војислав Суботић, амбасадор Милисав Паић, проф. др Слободан Ђукић, проф. др Милоје Пршић, проф. др Мирјана Зорић, др Душица Бојић, мр Сава Станковић, мр Владан Тадић, Јово Пејин и Лука Николић, у Београду 2014. године. Уводни део поменуте монографије на научноисторијском скупу „100 година крупних догађаја за Србе у Румунији“, одржаном од 3. до 5. новембра 2018. године, презентовао је један од коаутора, др Владан Тадић, генерални конзул Републике Србије у Темишвару.

интегритета Отоманске империје и задржавање под њеном влашћу Румуна и Јужних Словена. Из тих разлога је Беч, по избијању херцеговачког устанка, обавестио Порту да га сматра унутрашњом ствари Турске.

У међувремену, ситуација на Балкану се даље компликовала, Енглеска је предложила Русији компромис у погледу Турске, што је уродило Лондонским протоколом од 31. марта 1877, који је Porta одбацила, због чега је Русија 24. априла 1877. објавила рат Турској, у коме је руска војска однела брзу победу. Рат је окончан потписивањем мировног споразума у Сан Стефану, 3. марта 1878. године.

Берлински конгрес

У циљу разрешавања ситуације настале после херцеговачког устанка и завршетка руско-турског рата и преуређења балканског простора сходно интересима заинтересованих великих сила, од 13. јуна до 13. јула 1878. одржан је Берлински конгрес, којим је председавао немачки канцелар Бизмарк.

Представници балканских земаља присуствовали су конгресу, али не као пуноправни чланови. Бизмарк се према њима и Турској понашао са нескривеним презиром. Аустроугарска окупација Босне и Херцеговине није наишла на озбиљније противљење пуноправних учесника Конгреса. Турска је протестовала, а њен глас није био узет у обзир.

Артур Л. Фртингам, професор са Универзитета Принстон, у свом раду „Приручник чињеница о рату и проблеми мира”, објављеном 1918. године, у вези са Берлинским конгресом наводи следеће оцене:

Ото фон Бизмарк, немачки канцелар (1871–1890)

Русија је 1877. напала Турску да би се осветила за масакр над Бугарима и остварила свој сан освајања Константинопоља и тиме себи и свим Словенима омогућила отварања великог воденог пута кроз Дарданеле. Али Немачка и Аустрија су се удружиле да отму плодове победе од Русије на Берлинском конгресу 1878. године. Тај уговор обновио је моћ Турске, али је ставио под аустријску контролу две важне провинције – Босну и Херцеговину, иако су њихови становници били српски Словени, који су се жучно супротстављали аустријској власти и желели да се уједине са Србијом. Признате су четири независне балканске државе: Србија,

Бугарска, Румунија, Грчка и поред њих сићушна Црна Гора: али је само једна од њих имала краља свог порекла, а њена територија је била смештена унутар разочаравајуће уских граница и без излаза на море. План је био да се Бугарска, Румунија и Грчка подведу под немачки утицај путем владара немачке крви или сродства. Александер Батенберг је био послат да влада Бугарском. Хохензолерн је био краљ Румуније, а крунски принц Грчке, после обуке у Немачкој оженио се 1889. са принцезом Софијом, Кајзеровом сестром.

После 1878. године, већина великих сила је сматрала да се Србија налази у аустроугарској интересној зони на Балкану. Руска делегација је на Берлинском конгресу отворено пренела став српском министру иностраних дела, Јовану Ристићу, да Србија треба да изнађе споразумно решење са Аустроугарском и да се на Конгресу уздржи од корака који би могли да се тумаче као осуда аустроугарских захтева, који су се тicali територијалног и политичког преуређења Балкана.

Ускоро после Берлинског конгреса 1878, уследиле су немачко-руске политичке, економске и трговинске трзавице, што је ишло у прилог Бизмарковој политици учвршћења сарадње са Аустроугарском. Та сарадња је била потврђена споразумом од 7. октобра 1879. који је био уперен против Русије. Две године након што су Немачка и Аустроугарска потписале споразум о Двојном савезу, Краљевина Италија је ушла у Тројни савез (1881). Под условима тог споразума, Немачка и Аустроугарска обећале су помоћ Италији у случају да је Француска нападне, и обратно – Италија је била обавезна да помогне у случају да Француска објави рат Аустроугарској или Немачкој, или обема.

Италијански краљ Виторио Емануел III и аустроугарски цар Фрањо Јосиф

Немачки цар Вилхелм I

Стварање Тројног савеза многи историчари означавају почетком формирања војних коалиција које су се sukobile у Првом светском рату.

Средином осамдесетих година XIX века тежиште светских збивања поново прелази из Африке и средње Азије у Европу. Аустроугарска је водила борбу против руског утицаја у Бугарској. Посебан руско-аустроугарски сукоб избио је око градње железница у Бугарској. Русија је била заинтересована за изградњу пруге од Дунава према југу, док је Беч био заинтересован за што скорији завршетак пруге Беч–Београд–Софија–Истанбул. Аустроугарска је 1880. потписала споразум са Србијом о изградњи пруге до бугарске границе, а 1883. са Бугарском и Турском о њеном завршетку до Истанбула.

Мапа Тројног савеза 1881. године

FIG. 5.

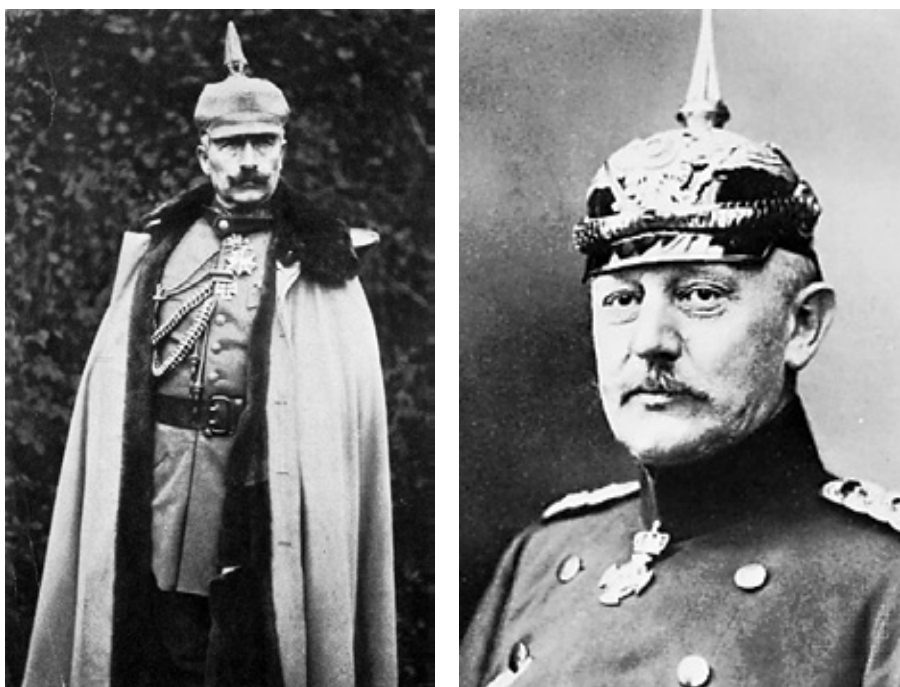
Пројектована траса багдадске железнице

Српски кнез Милан, незадовољан начином на који је Русија бранила српске интересе на Берлинском конгресу, окренуо се Бечу. Међутим, Аустрија је Србији, 6. маја 1881, наметнула веома неповољан трговински споразум, којим је практично обезбедила монопол над спољном трговином Србије, а 28. јуна 1881. закључен је аустро-српски савез, такође на штету Србије.

Период немачке доминације

После смрти Вилхелма I и његовог сина Фридриха III, у Немачкој је на престо ступио Вилхелм II и он се сукобио са Бизмарком. На место Бизмарка, који је поднео оставку марта 1890, именован је генерал Каприви, који је био под великим утицајем генералштаба. Бизмарк је, преузимајући дужност шефа дипломатије, усмерио своје деловање на спречавање рата на два фронта, за шта му је било неопходно да придобије сарадњу Енглеске.

У то време Немачка је све отвореније истицала потребу нове поделе раније освојених територија. Значајан утицај на званичне политичке и војне кругове у Немачкој имало је формирање тзв. Пангерманског савеза чији су оснивачи били Георг Ритер фон Шонерер и Ернст Хасе, професор Универзитета у Лајпцигу. Савез је пропагирао империјализам и повлашћени положај немачке мањине у другим земљама. Савез су финансирале крупне металургијске компаније и он је имао велики утицај на делатност немачке дипломатије.

Немачки цар Вилхелм II и фелдмаршал Хелмут Карл Бернард фон Молтке

Проповедао је изузетност Немаца и супериорност немачке културе. Програм Пангерманског савеза еволуирао је у идеологију биолошког расизма и веровање да Немци припадају вишој раси. Један од водећих људи савеза, Хенрих Клас, залагао се за немачко освајање источних територија настањених „инфериорним Словенима”. Посебну пажњу пангерманци су посветили Турској, коју су желели да претворе у немачку колонију, при чему би територија између Тигра и Еуфрата требало да постане немачка житница и подручје за производњу памука.

Немачки Рајхстаг је 1898. донео закон о јачању ратне флоте до 1904. године, чиме би Немачка постала највећи супарник Енглеске и представљала све већу опасност, не само за Британска острва већ и за контролу комуникација са другим деловима империје.

Исте године је почело надметање за добијање концесије за изградњу багдадске железничке пруге. За Вилхелма II, који је сматрао да је рат са Русијом неизбежан, изградња турске железничке мреже имала је не само економски већ и војнополитички значај, јер се очекивало да ће Турска бити немачки савезник у евентуалном рату против Русије.

У свом делу *Географија Великог раиџа*, објављеном 1919, амерички историчар Франк М. Мекмури истиче да је план багдадске железнице полазио од тога да је Мала Азија јужно од Црног мора под турском управом, а да се

на југу и југоистоку тог подручја налази један број слабих исламских земаља које су углавном под контролом Турске.

Кроз блиски савез са Турском, Немачка би обезбедила драгоцену праву на цело подручје, укључујући право да успоставља колоније, развија трговину и гради железнице. Посебно важна одлика плана је градња пруге од Константинопоља до Багдада... Железница као теретно транспортно средство обезбеђивала је врло важне предности... Дотад најкраћи водени пут за превоз робе из Индије, источне Индије и других земаља источне Азије за Европу, био је око Арабије, кроз Суецки канал и целом дужином Медитерана до Атлантског океана... Али железница би решила те транспортне проблеме. Она би обезбедила далеко краћи и погоднији пут за и са Истока, и знатно уштедела на времену.

Припреме за рат... имале су увек важан део у немачким плановима... Тај предложени пут осигуравао је велику предност у случају рата, посебно рата било са Русијом или Великом Британијом... То је давало Немачкој контролу Константинопоља, а тиме и пролаза између Црног мора и Медитерана... до најдрагоценије колоније [Индије] у целој британској Империји до које је досезала... Ако буде у рату са Енглеском.

Рајхстаг је јуна 1900. усвојио нови закон о ратној морнарици, оцењујући да је, у условима заузетости Енглеске бурским ратом, настао погодан тренутак за надметање за поморску превласт. Истовремено, Немачка је приступила убрзаном наоружавања копнене војске, којим путем је кренула и Француска. Русија и Аустроугарска су заостајале у овој трци због недостатка новчаних средстава. Финансијске тешкоће нагнале су Русију да предложи сазивање

Георг Ритер фон Шонерер и проф. Ернст Хасе

прве међународне конференције о ограничавању наоружања, која је заседала од маја до јула 1899, али се завршила неуспехом због негативног става већине учесника, а посебно Немачке.

Енглески краљ Едвард VII био је убеђени поборник енглеско-француског и енглеско-руског приближавања. Приликом посете Француској 1893, zaloжио се за остављање старих непријатељстава у прошлости. Упркос томе, између Енглеске и Француске постојали су ривалство и латентно непријатељство у борби за освајање нових колонија, што је досегло врхунац у тзв. инциденту око суданског града Фашоде, где су се, 15. септембра 1898, сучелиле француске експедиционе снаге, на челу са мајором Жаном Батистом Маршаном, и британска флотила на челу са сер Хербертом Киченером. Напетост, у чијој позадини је била контрола над сливом реке Нил, ипак није довела до отвореног сукоба.

Градња багдадске железнице 1903. године

Багдадска железница

Немачки бојни број Рајнланд класе „дреднот” чија је градња започета 1907. године

Енглески краљ Едвард VII

Британско-француски инцидент у Фашоди
1898. године

Француски експедициони одред у Фашоди

На другој страни и Француска је успешно деловала у правцу одвајања Италије од Тројног савеза. Италијанска економска и финансијска криза (1896–1898), као и невоље у Абисинији, натерале су Рим на помирење са Француском. Услед економске кризе 1900. Немачка није била у стању да пружи тражену финансијску помоћ Италији. То је Француска искористила да предложи Италији споразум о подели Северне Африке и призна италијанска права на

Сусрет британског потпуковника сер Херберта Киченера и француског мајора Жана Батисте Маршана у Фашоди

Македонски устаници 1903. године

Закључивање „срдачне Антанте“

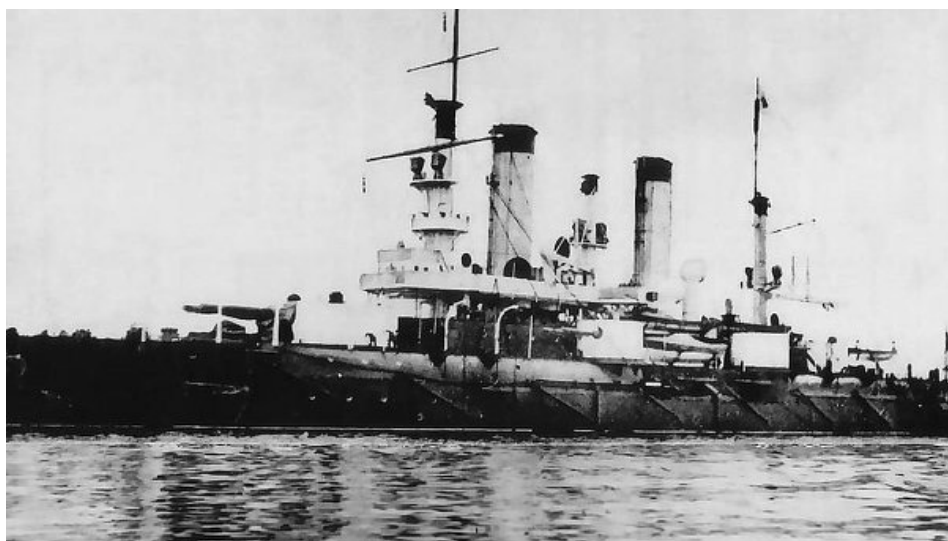
Триполис у замену за сагласност и заузимање Марока. Уговор је потписан 15. децембра 1900. године. Две године касније, 1. новембра, закључен је француско-италијански споразум о неутралности у случају да једна од страна буде изложена нападу треће силе. Истовремено, енглеска влада је активно радила против немачке експанзије у Турској, при чему је посебно користила свој финансијски утицај.

У априлу 1903. енглески банкар су одбили учешће у финансирању багдадске железнице. Најзад, Енглеска је искористила немире који су 1902–1903. захватили Македонију да појача свој утицај на Балкану.

Споразумом од 8. априла 1904, познатом као „срдачна Антанта“, Француска и Британија су решиле спорна питања у вези са Западном

Немачки цар Вилхелм II у Тангеру 1905. године

Руски разарач Варјаг потопљен у руско–јапанској поморској бици 9. фебруара 1904.

Африком, Египтом и Мароком. Наредне године Француска је отпочела са увођењем свог протектората над Мароком. Немачка је подстрекивала мароканског султана да се супротстави француским плановима за контролу над Мароком, у ком циљу је немачки цар Вилхелм II демонстративно посетио мароканску луку Тангер, што је довело француско-немачке односе на ивицу ратног сукоба. После енглеске интервенције и претње да ће у случају рата стати на страну Француске, Немачка је одступила и признала посебне интересе Француске у Мароку.

Тежак положај руске владе после пропасти флоте код Цусуме и револуционарна комешања у земљи, Немачка је покушала да искористи да одвоји Русију од Француске и закључи руско-немачки савез. У јулу 1905, Вилхелм II и Николај II срели су се у Финској. Немачка страна је поново понудила споразум о савезништву и руска страна га је у принципу прихватила. Накнадно, руска страна је условила примену споразума сагласношћу Француске, што је Немачка страна одбила.

У децембру 1905, начелник немачког генералштаба, фелдмаршал Шлифен, поднео је цару нову верзију свог плана о упаду у Француску кроз Белгију. План се заснивао на претпоставци да би Немачка у будућем рату могла да се бори на два фронта – са Француском на западу и Русијом на истоку. План је полазио од предности коју је Немачка имала у односу на Русију у општем нивоу припремљености на рат и посебно брзини мобилизације људства. У том смислу, Немачка је желела да избегне рат на два фронта тиме што би главнину својих снага усмерила на запад, са циљем да у најкраћем могућем року принуди Француску на капитулацију, после чега би брзо, железницом пребацила своје трупе на исток, пре него што би Русија успела да спроведе пуну мобилизацију.

Немачки фелдмаршал Алфред Граф фон Шлифен

ћем року принуди Француску на капитулацију, после чега би брзо, железницом пребацила своје трупе на исток, пре него што би Русија успела да спроведе пуну мобилизацију.

Од априла 1906. започели су енглеско-француски преговори о војној сарадњи против Немачке. У неколико меморандума, у пролеће 1906, утврђено је да ће Енглеска, ако ступи у рат, пребацити у Француску четири дивизије. Јануара 1906. енглески генералштаб је започео сличне преговоре са Белгијом. Преговарачи су разрађивали подробне планове војне и поморске сарадње

Енглеze је посебно узнемиравао брз развој немачке ратне морнарице који је уследио после мароканске кризе 1905–1906. године. Немачка и Енглеска су убрзале

Хенри Камбел Банерман, председник британске владе (1905–1908)

изградњу тешких бојних бродова. Још 1903. Енглеска је почела изградњу ратних поморских лука на својој источној обали окренутој Немачкој, а 1905. је поринула оклопни брод новог типа назван „Дреднот” (Drednought), очекујући да Немачка још дуго неће бити у стању да сагради слично пловило. Међутим, Немачка је већ 1908. имала у изградњи 12 дреднота, а Рајхстаг је 1906. донео закон да сви нови немачки бојни бродови морају да буду типа дреднот.

Истовремено, Русија је настојала да ојача свој утицај у Београду и санира грешке царске владе које су осамдесетих година XIX века омогућиле Аустроугарској да учврсти свој положај у Србији и Бугарској. Из тих разлога, Русија је 1896. признала Фердинанда за бугарског кнеза и још више се окренула Србији, којој је било јасно да неће моћи да оствари тежње српског народа без руске подршке. У прилог тим настојањима ишли су државни удар у Србији и смена династије Обреновић, што је довело

Српски краљ Александар Обреновић са супругом Драгом

Руски цар Николај II

до јачања националних осећања усмерених не само против Турске већ и Аустроугарске.

Између Аустроугарске и Србије 1906. започео је царински рат. У Аустрији је ојачао утицај оних кругова који су тежили да искористе слабљење Русије за радикално решење јужнословенског питања, што је подразумевало освајање српских области Балкана и њихово укључивање у Хабзбуршку монархију. На челу ове струје стајали су престолонаследник Франц Фердинанд и начелних генералштаба, фелдмаршал Конрад фон Хецендорф, а делом и министар иностраних послова Ерентал. Њихов план је био да прво анектирају Босну и Херцеговину на основу члана 23 Берлинског уговора.

Генерал Конрад фон Хецендорф био је најупорнији заступник тезе о потреби превентивног рата Аустроугарске против Србије, као и решења јужнословенског питања употребом војне силе у циљу продора на Балкан. Истицао је да је географски положај Хабзбуршке монархије повољан за реализацију планова за сузбијање захтева Јужних Словена у границама Монархије за независношћу, што ће се постићи нападом на Србију.

У свом меморандуму цару 1906. године, Конрад фон Хецендорф каже да „будућност Монархије лежи на Балкану, да се мора остварити окупација Србије и Црне Горе да би се остварила одлучујућа реч Монархије на Балкану..... независна Србија је опасан непријатељ и магнет за јужнословенске народе који живе на територији Монархије”.

Конрад фон Хецендорф

Алојз фон Ерентал

Хецендорф је писао: „ако наше трупе буду у Нишу, ако ми тамо будемо господари, онда ће наш утицај бити обезбеђен на југозападном делу Балкана, али исто тако на Балкану уопште”.

Ерентал се двоумио да ли да уместо освајања целокупне територије Србије један део уступи Бугарској. Ерентал каже: „у *погодном тренутку у Европи, ми ћемо савијати шаку на преостали део Србије. Тада ћемо имати сигурне границе*”. Посебно место у Еренталовој политици имало је распиривање српско-бугарског антагонизма. У сваком случају, он је, као и Хецендорф, био убеђен да Србију треба ликвидирати. Једном приликом Ерентал је у разговору са високом дипломатом у немачком Министарству спољних послова Сенорм коментарисао да је потребно: „*погодну уништење српског револуционарног жезла*”.

Немачка је настојала да под своју контролу стави Турску, што би заједно са аустроугарским плановима за освајање Балкана ставило цео Блиски исток у Немачку војнополитичку и економску сферу утицаја.

Аустријски министар иностраних послова Ерентал почетком 1908. године изложио је свој план изградње железнице, од аустријске границе преко Новопазарског санџака до Солуна. Тај план није прихватила Русија јер би се тиме учврстио утицај Аустрије на целокупној западној половини Балканског полуострва. Руски министар иностраних послова Извољски супротставио се овом пројекту својим противпредлогом за изградњу железнице од Дунава до једне јадранске луке у Албанији, што би омогућило Србији излазак на море и тиме је учинило економски и политички независном од Аустроугарске.

Приликом сусрета руског министра Извољског са Еренталом, 15. септембра 1908. у Бихлауу, постигнут је усмени споразум по коме се Аустроугарска обавезала да се неће противити отварању мореуза за руске ратне бродове у за-

мену за руски пристанак анексије Босне и Херцеговине. Извољски је заузврат тражио одређене концесије Србији и Црној гори, као и сазивање међународне конференције за ревизију Берлинског уговора, што је Ерентал одбацио.

Цар Фрањо Јосиф је 6. октобра 1908. прогласио анексију Босне и Херцеговине. Овај акт је изазвао заоштравање односа не само са Србијом већ и са Енглеском и Француском, јер је тиме прекршен *status quo* утврђен Берлинским конгресом 1878. године. Енглези су на анексију Босне и Херцеговине гледали као на нови корак ка остварењу планова германских сила за продор ка Истоку. Лондон, Париз и Петроград залагали су се за сазивање међународне конференције ради решавања овог питања, што је Беч, уз пуну подршку

Руски министар спољних послова
Александар Извољски

Демонстрације у Београду против аустроугарске анексије Босне и Херцеговине, октобра 1908. године

Берлина, одбацио. То је означило и почетак новог става Енглеске према Србији и Јужним Словенима, јер је Лондон раније тежње јужнословенских народа ка независности тумачио као средство усмерено ка јачању руског утицаја на Балкану.

У Србији је анексија Босне и Херцеговине изазвала талас снажних протеста против Беча због заузимања области насељених претежно Србима. Руски министар иностраних послова Извољски храбрио је Србе обећавајући им помоћ за добијање компензација, али и опомињао да је потребно да се избегне рат, јер се Русија још увек није опоравила од пораза претрпљеног у руско-јапанском рату. Огорчење у Турској није било ништа мање него у Србији и та земља је започела бојкот аустријске робе.

На антиаустријске протесте у Србији Аустроугарска је одговорила војним припремама и претњама. Конрад фон Хецендорф у јануару 1909. два пута је био на саветовању са министром Еренталом. Хецендорф каже:

на првом саветовању барон Ерентал се придружио моме мишљењу да сукоб са Србијом треба да се реши оружјем, јер кроз две до четири године, Русија и Италија биће у стању да притекну Србији у помоћ. Тада се можемо у исто време наћи увучени у рат са Русијом, са Италијом и на Балкану. То треба избећи по сваку цену. Међутим, на саветовању од 17. јануара Ерентал је своје мишљење потпуно изменио изјавивши да је присаједињење Србије неоствариво јер ми нисмо у стању да сваримо Србију; рекао је да се задатак његове политике састоји једино у свестраном обезбеђењу анексије Босне и Херцеговине...

У Србији и Русији расла је напетост. Аустријске војне мере и протести у Србији праћени су оштром руско-аустријском полемиком у штампи и дипломатској преписци.

У својим мемоарима, Конрад фон Хецендорф каже:

Корен свих зала за Аустро-Угарску монархију били су њени односи са Србијом и Русијом која је стајала иза Србије... Све остало, било је од другоразредног значаја. Пут којим сам увек размишљао састојао се у постизању мирним средствима трајног државног уједињења Србије са Хабзбуршком монархијом. Ако би Србија, међутим, одбацила уједињење и продужила да кује планове непријатељске према Монархији, што се десило, онда би излаз морало бити војно решење у одговарајућем тренутку.

Немачка је подстрекивала Аустрију на рат са Србијом. Генералштабови двају царевина одржавали су најужи контакт у време кризе. Споразум између Конрада фон Хецендорфа и Молткеа претворио је до тада дефанзивни савез у офанзивни. Доказ тога је Молткеово писмо Конраду фон Хецендорфу од 21. јануара 1909. у коме овај каже да се већ може сагледати тренутак кад ће доћи крај уздржаности Аустрије... и када Аустрија неће имати други излаз него да умаршира у Србију... овај поход Аустрије против Србије може чак да спречи евентуалну активну интервенцију Русије. То би за Немачку био „casus foederis”, јер чим би Русија извршила мобилизацију, и Немачка би исто учинила са својом оружаном силом.

Србији ће бити постављени захтеви: да се одрекне претензија за компензације и протеста против анексије и да изјави да нема агресивне намере про-

Немачки канцелар Бернард фон Билор

Томас Нелсон Пејџ амбасадор САД у Италији 1913–1919. године

тив Аустроугарске. Ако Србија не удовољи овим захтевима, Аустрија ће јој уручити ултиматум, а у случају његовог одбијања, наступиће рат. На тим линијама, Аустроугарска је 19. марта 1909. упутила ултиматум Србији којим је од ње захтевала да призна акт анексије, демобилише своју војску и пружи гаранције о добросуседским односима. Српска влада је, упркос отпору опозиције, 31. марта у Бечу, дала помирљиву изјаву о прихватању акта анексије.

Немачки канцелар Билов је, 21. марта 1909, наложио свом амбасадору у Петрограду, грофу Пурталесу, да затражи од Русије јасан одговор: да ли је спремна да се безусловно изјасни за укидање члана 25 Берлинског уговора, односно да призна анексију Босне и Херцеговине и да утиче да исто учини и Србија. Пурталес је 22. марта изнео ове захтеве Извољском у форми која је подсећала на ултиматум. Истога дана је Аустроугарска објавила стање приправности за свој 7. и 13. корпус.

У свом раду *Италија и светски рат*, објављеном 1920. године, дотадашњи амбасадор САД у Италији Томас Нелсон Пејд каже:

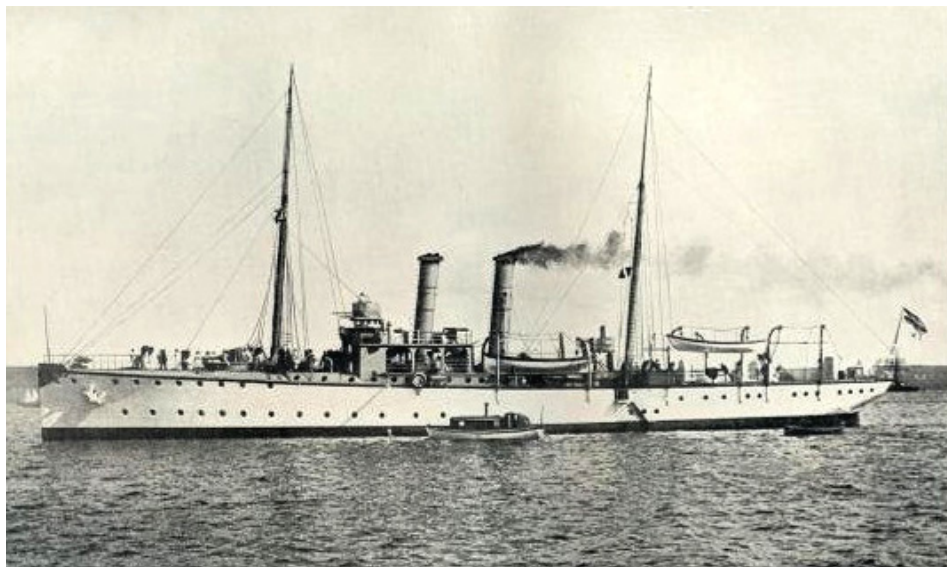
Берлински конгрес (1878) оставио је балканске државе углавном у рукама Турске; и упркос симпатија и аспирација Срба у Србији и Црној Гори, практично дао Аустрији покрајине Босну и Херцеговину – тамошње Србе и Хрвате – да их окупира и управља њима, а 1908, после раздобља унутрашњих припрема, она је узела и додала својој царевини – *nolens volens* – против жеља свих осталих заинтересованих страна са изузетком Немачке. Подржана од Немачке, она је пркосила опасности да запали пожар који би бацио целу Европу у ватрену стихију; и мада је била у стању да са немачком подршком то учини без подстицања пожара, она га је само одложила и подстрекивала друге балканске државе на потезе који ће крупним корацима водити ка светском рату. Анектирајући претежно српско-хрватске провинције, чије су тежње биле усмерене ка Србији, она је одвојила Србију од Јадранског мора и угасила српско-хрватске тежње... српску краљевину, која потиче од давнина... Стога је Балкан постао живи чинилац велике међународне игре за надмоћ.

У октобру 1909. на састанку руског цара Николаја II са италијанским краљем Виктором Емануелом III, Русија и Италија су се споразумеле да заједнички делују против аустријске експанзије на Балкану.

У пролеће 1911. избила је нова мароканска криза. Француска је искористила устанак у околини главног града Феза да под изговором успостављања реда и заштите својих поданика окупира мароканску престоницу. Немачка је 1. јула 1911. упутила у Агадир топовњачу „Пантер”, а за њом и лаку крстарицу „Берлин”. После интервенције Енглеске, која је запретила да неће дозволити да Немачка утврди своје позиције на западној обали Марока, у новембру 1911. потписан је немачко-француски споразум којим је Немачка признала да се Мароко налази под протекторатом Француске, за шта је узврат добила део француског Конга.

Агадирска криза имала је за последицу појачану трку у наоружању и убрзала је припреме за рат, у чему је предњачила Немачка. После мароканске кризе Италија је започела освајачки рат против Турске с циљем да освоји Триполис, за шта је још 1900. године добила сагласност Француске.

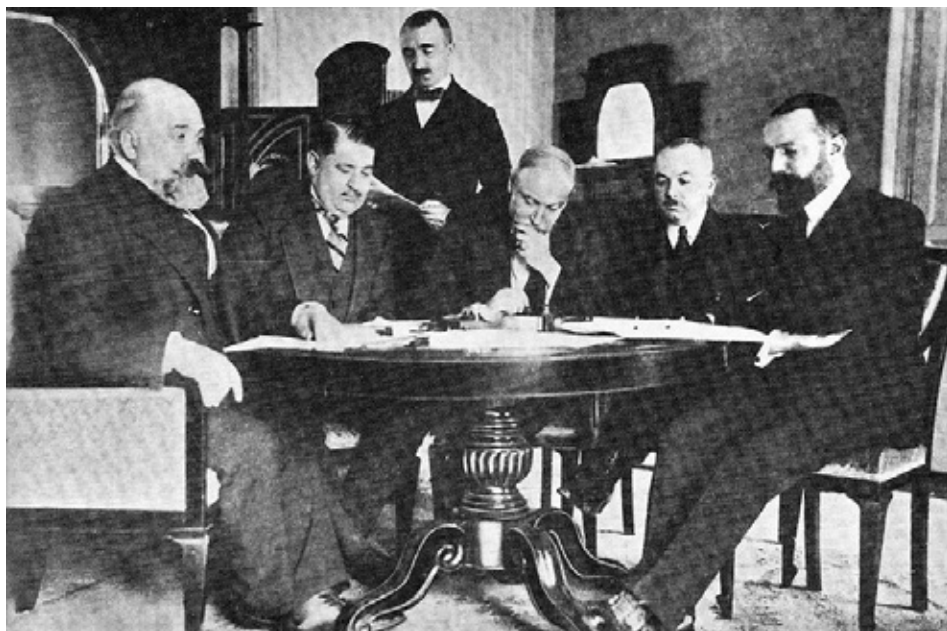
Италијанско-турски рат убрзао је избијање још једне кризе. Он је подстакао балканске народе на оснивање савеза против Турске, који је, међутим, погађао аустроугарске, немачке и италијанске интересе на Балкану. Преговоре о стварању Балканског савеза покренуо је са Бугарима српски председник

Немачки разарач „Пантер“

Турски заробљеници из италијанско-турског рата 1911–1912. године

Делегације Италије и Турске у Лозани октобра 1912. године

владе Милован Миловановић, априла 1911, али је почетни одговор Софије био негативан, мада је првобитно Бугарска изашла са сличном иницијативом 1904. године после турског сламања Илинденског устанка. Преговори су на предлог Бугарске обновљени по избијању италијанско-турског рата. Србија и Бугарска су имале подршку Русије и Француске за формирање српско-бугарског савеза, о чему је споразум потписан 13. марта, а допуњен потписивањем новог споразума 12. маја 1912. године. Савезу се накнадно придружила и Грчка, потписивањем споразума са Бугарском 29. маја 1912. године.

Ратна дејства је прва започела Црна Гора 9. октобра, затим 17. октобра Србија и Бугарска, а 18. октобра Грчка. Турска војска је претрпела брз и катастрофалан пораз, због чега је Турска 3. новембра 1912. затражила мир.

Аустроугарска је мобилисала знатан део своје војске и концентрисала трупе на српској граници. За то је имала подршку Вилхелма II, који је поручио Францу Фердинанду да не пропусти прилику за обрачун са Србијом.

Средином децембра 1912, у Лондону су одржане две међународне конференције. На једној су се састали представници зараћених страна – Турске и Балканског савеза, а на другој представници шест великих сила. Већ на првом састанку, 27. децембра, на предлог Италије и Аустрије подржан је предлог о стварању аутономне Албаније, како би се спречио излаз Србије на море.

Избијање Првог балканског рата, октобра 1912. године, и војно-дипломатски успеси Србије изазвали су велику политичку забринутост у Бечу и Будимпешти. Уследила је ратнохушкачка пропаганда против Србије. Милитантни кругови у Бечу захтевали су рат против ње.

Српска Артиљерија у Тетову посматра заувете позиције.
L'artillerie serbe à Tétovo considérant la position à occuper.

Српска артиљерија у Првом балканском рату на положајима код Тетова

Милован Миловановић, председник српске владе
1911–1912. године

Победом српске војске код Куманова, 29. октобра 1912, били су доведени у питање стратегијски циљеви Аустроугарске. Престолонаследник царске и краљевске круне, надвојвода Франц Фердинанд, овим поводом је назвао Србе гомилом лопова, убица, олоша и хулигана.

У Турској је 23. јануара 1913. извршен преврат и на власт је дошао младотурски кабинет Махмуда Сефкет-паше. У марту 1913. обновљене су операције балканских савезника, и том приликом пала су турска утврђења Једрене и Јањина. Примирје између Бугарске и Турске закључено је 15. априла 1913, а 20. априла исто су учинили и други савезници.

Српска војска на положајима у околини Куманова 1912. године

Заробљени турски војници и албанске комите у Скопљу 1912. године

Заплењено турско стрељачко наоружање у
Кумановској бици 1912. године

Лондонски уговор о миру потписан је 30. маја 1913. године. Наредног дана потписан је грчко-српски савез коме је приступила и Румунија. Под утицајем Аустроугарске, која је подстакла комитске чете међу Албанцима како би ометале српске ратне напоре, Бугарска је 29. јуна започела ратне операције против Србије и Грчке, рачунајући на то да ће Немачка и Аустроугарска задржати Румунију од уласка у рат. Међутим, Румунија је већ 3. јула објавила мобилизацију а 10. јула започела рат против Бугарске. Аустрија се припремала да с леђа изврши удар на Србију, али је због енглеске претње интервенцијом изостала немачка подршка за рат, јер је требало да ванредне мере за јачање немачке војске покажу свој учинак тек крајем 1913. године.

Спровођење заробљених турских војника после Кумановске битке

Долазак краља Петра I у Скопље после победе српске војске у Кумановској бици 1912. године

Махмуд Сефкет-паша

Српска војска у Првом балканском рату улази у Битољ (данас Македонија)

Le Petit Journal

ADMINISTRATION
61, BOULEVARD DES FILLES-DU-CALVAIRE, 61
Les abonnements en sont pas rétroactifs

5 CENT.

SUPPLÉMENT ILLUSTRÉ

5 CENT.

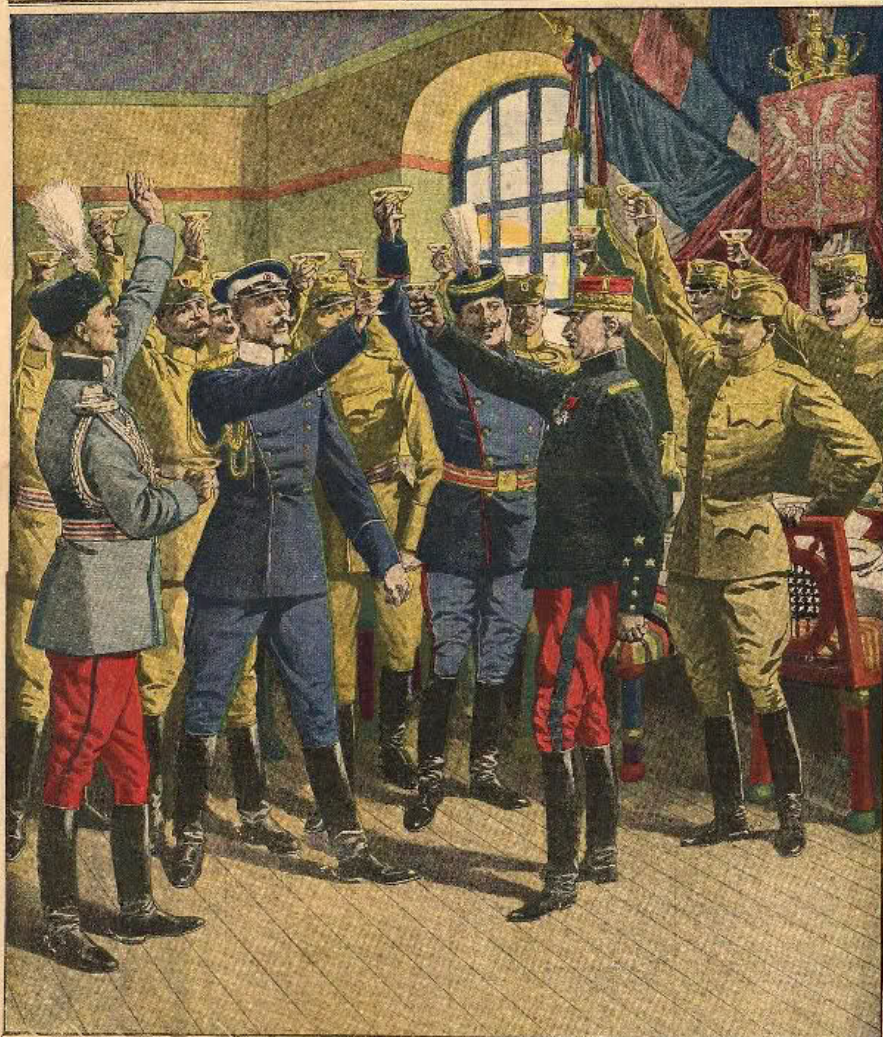
ABONNEMENTS

23ème Année

Numéro 1.152

DIMANCHE 15 DECEMBRE 1912

115 000 75 AN
SEINE ET SEINE-ET-OISE... 2 fr. 50
DEPART. ÉTRANGERS... 3 fr. 50
ÉTRANGER... 2 90 5 fr. 50

A USKUB

Ovation chaleureuse faite par les officiers serbes à un général français

Le Petit Journal од 15. децембра 1912. године – француски генерал наздравља победи српске војске у Првом балканском рату

Крајем јула поражена Бугарска затражила је мир, а 30. јула одржана је Букурештанска мировна конференција. Мир је потписан 10. августа 1913. и њиме је Србија добила целу Македонију.

Други балкански рат се завршио новом поделом снага на Балкану и распадом Балканског савеза, што је погодновало интересима Аустрије и Немачке.

Прелазак бугарске војске код Брегалнице у Другом балканском рату 1913. године

Српска војска у Другом балканском рату 1913. године

Престолонаследник Александар и генерал Петар Бојовић улазе у Београд после победе у Другом балканском рату 1913. године

Бугари се одмарају после ручка у доњ. граду.
Les Prisonniers Bulgares après le repas, le repas.

Заробљени бугарски војници у Београду јула 1913. године

У лето 1913. на Лондонској конференцији амбасадора донета је одлука о „органском статусу албанске државе”, којом је Албанија проглашена за „независну кнежевину под заштитом сила”. Одређивање албанске границе препуштено је договорима шест сила. Русија и Француска подржавале су Србију и Грчку, док су Немачка, Аустрија, Италија, на чију страну је стала и Енглеска, стале на страну Албаније. У октобру, после побуне Албанаца

Букурештанска конференција, јул–август 1913. године

Лондонска конференција 1913. године

на Косову и Метохији, Србија је спровела мобилизацију. Српске трупе су претрпеле велике губитке, али су у исто време сломили отпор побуњеника и прешле на територију Албаније. Београд је оптужио Беч да је припремио и подстакао ову побуну. На дан 17. октобра 1913, Аустроугарска је упутила ултиматум Србији са захтевом да одмах повуче своје трупе и истовремено

Регент Александар Карађорђевић на албанској граници 1913. године

Српске трупе на Косову и Метохији у време албанске буне 1913. године

предузела мере за почетак превентивног рата и окупацију Србије. Берлин је безрезервно стао уз Беч. У ноћи између 17. и 18. октобра 1913, аустријски министар спољних послова Бертхолд упутио је наредбу аустријском посланику у Београду да уручи ултиматум српској влади у којем је затражено хитно повлачење српских снага из Албаније. У противном је Беч запретио ратом. После консултација са Русијом, Србија је повукла своје трупе 24 часа пре истека ултиматума.

Немачки цар Вилхелм II је у ранијим приликама саветовао Беч да буде уздржљивији у претњама оружјем Србији. Разлог за то био је одређени опрез у политици Немачке према Балкану, као и опасност да се један локални сукоб не претвори у општеевропски у тренутку када то Немачкој није одговарало. У октобру 1913. цар Вилхелм је променио свој став.

Балкански ратови узроковали су даље погоршање међународне ситуације. Балкански народи су се ослободили турске власти, али су се међусобне противуречности и даље продубљивале. Бугарска је тежила реваншизму због исхода Другог балканског рата, Турска је очекивала погодан тренутак да поврати Егејска острва која је заузела Грчка, Италија је остала на Додеканезу, док се Грчка и Србија нису мириле са границама Албаније. Русија и Енглеска су тежиле да отргну Турску испод немачког утицаја. Међутим, већ новембра 1913. између Немачке и Турске закључен је споразум о слању мисије од 42 немачка официра у Турску на челу са генералом Сандерсом, ради реорганизације турске војске. Аустрија је чекала прилику да се обрачуна са Србијом, јер је у њој видела опасност по опстанак Хабзбуршке монархије, а Србија је тежила ослобођењу јужнословенских народа. Аустрија се није одлучивала на рат без сагласности Немачке, која је у насталој ситуацији видела могућност за одлучну борбу за поновну поделу света. Француска је морала да подржи Русију, без чије помоћи није могла да се реваншира Немачкој, док је Енглеска била принуђена да пружи помоћ Француској због сталног јачања главног супарника Немачке.

Артур Ј. Фротингам, професор са америчког универзитета Принстон, у свом раду *Приручник чињеница о рату и проблеми мира* саопштава следећу оцену:

Такав резултат Другог балканског рата срушио је планове Аустрије и посебно Немачке. То је значило да снажна словенска конфедерација заувек спречава паннемачку шему Средње Европе и освајања Истока, за који је изгледало да је на дохвату Немачке, сада када је Енглеска била спремна да јој да одрешене руке у Месопотамији чак иза Багдада.

Немачка се убрзано спремала за сувоземно ратовање, оцењујући да је 1914. година повољна за рат за поновну поделу света. У телеграму немачком амбасадору у Лондону, немачки министар иностраних послова Јагов је у јулу 1914. изнео следећу оцену:

углавном Русија сада није спремна за рат. Француска и Енглеска такође сада неће желети рат. Кроз неколико година, према свим стручним претпоставкама, Русија ће већ бити способна за борбу. Тада ће нас она угушити мноштвом својих војника, њена балтичка флота и стратегијске железнице биће већ изграђене. Наш блок међутим, све више слаби [мислио је на распаѓање Аустроугарске].

Немачки генерал Лиман фон Сандерс

Немачки министар спољних послова
Готлиб фон Јагов (1913–1916)

Аустроугарска је за време балканских ратова, а нарочито после њих, заштравала став према Србији провоцирајући нови ратни сукоб, а знајући да она није спремна за нови рат. Беч је интензивном и континуираном антисрпском пропагандом утицало на европску јавност да се створи неповољно расположење према Србији. Европа, посебно њене неутралне државе, све време је обасипана клеветима и ратноушкачким кампањама против Србије и српског народа, оптужујући је, тобоже, за агресивну политику према суседним државама. У европској јавности и штампи доминирали су антисрпски садржаји у којима је Србија представљена као „опасна земља”, не само по суседне државе него и за припаднике друге вероисповести који у њој живе, и да је „права напаст” по будућност народа у оквиру Монархије. Такву аустроугарску политику безрезервно је подржавала Немачка.

Званично гласило аустријске армије *Militarische Rundschau* је пре ултиматума Србији објавило следећу оцену:

Тренутак је још увек повољан за нас. Ако се не одлучимо за рат сада, рат који ћемо морати да водимо за две или најкасније три године, он ће почети под далеко неповољнијим околностима. Сада је иницијатива у нашим рукама; Русија није наоружана; морални чиниоци и право су на нашој страни, као и моћ.

Према наводима већ поменутог професора Артура Фротингама:

Кајзер је у друштву адмирала Тирпица почетком јуна посетио аустријског крунског принца, надвојводу Франца Фердинанда у Конопишту, ради договора о ратним плановима. Тада је дошло до одлуке о одласку надвојводе и

његове жене у тријумфалну посету Сарајеву, у коме је потчињено словенско становништво мрзело Аустријанце. Она [посета] је била утврђена на сам дан великог српског празника и годишњице Косовске битке (у којој су Срби бранили своју независност у 14. веку). У таквом врењу дошао је надвојвода. Пут којим се кретао нису штитиле трупе. На њега и његову супругу прво је покушан неуспешан напад бомбом, а касније, после церемоније у градској већници, успешан пиштољем. Двојица атентатора били су аустријски а не српски поданици. Никада није било доказано да су они били у вези са српском владом. Они никада нису били погубљени. Остали – такозвани саучесници – јесу.

Конрад фон Хецендорф је приликом пријема код цара Фрање Јосифа, 5. јуна, записао: „Изразио сам његовом величанству мишљење да је рат са Србијом неизбежан.”

По извршењу атентата на Франца Фердинанда, цар Вилхелм II је у потсдамском дворцу примио аустријског амбасадора Сечењија и рекао му: „не одуговлачите са том акцијом [против Србије]”. Сечењи наводи да му је Вилхелм II рекао и

да ће став Русије у сваком случају бити непријатељски, али да је он на то одавно припремљен и чак и ако дође до рата између Аустроугарске и Русије ми можемо бити уверени да ће Немачка са својом уобичајеном савезничком верношћу бити на нашој страни.

Непосредно после тога, 5. јула 1914, Вилхелм II је позвао у Потсдам највише команданте сувоzemних и поморских снага, немачке амбасадоре у двадесетак најважнијих земаља, да би проверио спремност земље за рат. Сви учесници конференције су изјавили да је Немачка спремна за рат.

У својим мемоарима о службовању на месту амбасадора САД у Константинопољу 1913–1916. године, Хенри Моргантау пише да му је тадашњи немачки амбасадор у Турској, Вангенхајм, пренео да је одлука о отпочињању Првог светског рата донета управо на том скупу и констатује да је

завера која је узроковала ову највећу од људских трагедија била искована од стране Кајзега и његове империјалне свите на потсдамској конференцији 5. јула 1914... а ултиматум Србији је био послат 22. јула 1914.

Хенри Моргантау наводи да му је на пријему поводом рођендана цара Фрање Јосифа, 18. августа 1918, аустроугарски амбасадор Маркус Павличини рекао да је у мају 1914. у Бечу био примљен код Фрање Јосифа, који му је том приликом пренео да је:

европски рат неизбежан. Централне силе неће прихватити Букурештанско решење балканског питања и само општи рат, рекао је Цар Павличинију, може решити овај проблем. Букурештански споразум, подсећам, био је решење којим је завршен Други балкански рат. Њиме су подељени европски поседи Турске између балканских народа, углавном Србије и Грчке, са изузетком Константинопоља и малих околних делова територије. Тај споразум је значајно ојачао српске ресурсе, и то у тој мери да се Аустрија плашила да је поставио темеље настајања нове европске државе, која би могла да постане довољно снажна да се одупре њеним сопственим плановима за проширење. Аустрија је држала под својим јармом велику српску популацију у Босни и Херцеговини,

Хенри Моргентау, амерички амбасадор у Константинопољу 1913 –1916. године

а ти су Срби изнад свега желели прикључење својој сопственој земљи. Штавише, пангермански планови на истоку имали су за потребу уништење Србије, земље која, уколико остане нетакнута, блокира германске путеве ка Оријенту. Аустро-немачка очекивања су била да ће Балкански рат уништити Србију као нацију, да ће Турска једноставно уништити снаге краља Петра. То је било управо оно на шта су се ослањали немачки планови и из тог разлога Аустрија и Немачка нису чиниле ништа да би спречиле балканске ратове. Резултат је био управо супротан, јер је Србија изашла из рата снажнија него икада, стојећи као брана против германске поплаве.

На састанку заједничке владе, 7. јула 1914, председник угарске владе Тиса упорно је био против рата са Србијом. На другој страни, Конрад фон Хецендорф, чији је утицај временом ојачао, а нарочито када је фебруара 1912. министар спољних послова постао гроф Леополд Берхтолд, коментаришао је да атентат

Гроф Леополд Берхтолд, аустроугарски министар спољних послова

Угарски председник владе Тиса

није злочин само једног фанатика; атентат је објава рата Србије Аустро-Угарској... Ако пропустимо ову прилику, Монархија ће бити изложена новим експлозијама југословенских, чешких, руских, румунских и италијанских аспирација. Аустро-Угарска мора да води рат из политичких разлога.

Генерал Конрад фон Хецендорф је, иначе, по сопственом казивању, не рачунајући период између 1906. и 1912. године, већ само у 17 месеци од 1. јануара 1913. и 1. јуна 1914, 24 пута тражио да одмах почне рат против Србије.

У извештају на седници владе у Бечу 7. јула 1914. генерал Поћорек је подвукао да он већ две године заступа мишљење да „Аустро-Угарска мора заратити са Србијом ако жели да остане на Балкану”. Аустроугарски министар у Београду Гизл јавио је Берхтолду да је атентат „створио за нас моралну позицију”.

Берхтолд је првобитно намеравао да нападне Србију без икакве опомене. Тисин став га је приморао да Србији упути ултиматум, који је био формалне природе, јер је одлука о нападу донета још пре предаје ултиматума. Ово је учињено упркос томе што судска истрага у Сарајеву није открила ниједан доказ о одговорности српске владе. Посебни изасланик бечког Министарства спољних послова Фридрих фон Визнер, који је био послат у Сарајево 10. јула 1914. да испита евентуално постојање доказа о одговорности српске владе за атентат, 13. јула је телеграфисао у Беч: „*не йосійоји било шїта шїйо би указивало на одговорностї срїске владе у орґанизовању убисїйва или йрїйре-мама или у снабдевању оружјем*”.

Фридрих фон Визнер

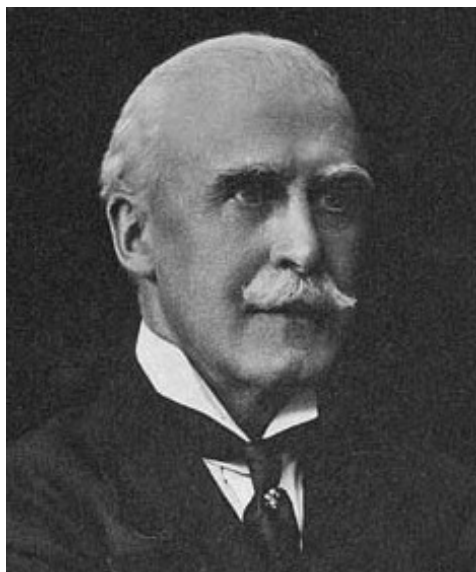
До сличног закључка дошле су и немачке власти. Бивши немачки канцелар Билон написао је у својим мемоарима: „иако је страшно убиство дело једног српског удружења које је имало подружнице свуда по земљи, многи детаљи потврђују да га српска влада није подстакла, нити желела.”

У својим мемоарима који обухватају раздобље од 1902. до 1919. године, британски дипломата сир Џејмс Ренел Род, каже:

Изгледа да Србија није могла ништа да постигне намерним провоцирањем Царевине која је тражила изговор да је покори... ништа мање тешко није било ни да се разуме пропуштање аустријских власти да предузму елементарну предострожност да заштите престолонаследника током његове инспекције у подручју сумњиве безбедности. У сваком случају после искустава из претходних година

Џејмс Ренел Род, британски амбасадор у Италији

Аустроугарски амбасадор у Лондону Менсдорф

било је очигледно да је овај жалосни догађај могао да послужи ратној странци у Бечу, као изговор за напад на Србију за који се дуго припремала.

Готово идентичан овом је и извештај истражног судије Леона Пфефера који изричито изузима службену Србију из овог догађаја, и каже да она није била упозната са намерама окривљених. Квалификује као „глупаво” усмеравање кривице на српске власти и додаје:

Досије установљен у време мога ислеђивања неоспорно указује да службена Србија не само да ништа није знала о атентату, већ да су они, који су га припремали, крили то од ње.

У појединим владајућим круговима у Берлину оцењено је да је српска влада дала повољан одговор на ултиматум. Упркос томе Аустроугарска је објавила рат Србији 28. јула и отпочела непријатељства. Седам дана касније све европске силе биле су увучене у рат. Британско Министарство спољних послова било је обавештено да ће Сарајевски атентат бечка влада искористити као повод за агресију на Србију и да ће је Немачка додатно охрабрити у тим намерама.

Аустријски амбасадор у Лондону, Менсдорф, донео је министру Едварду Греју копију ултиматума Србији, за који је министар рекао да је „најстрашнији документ који је икада учинила дипломатија.”

У својој књизи *Улога Србије у рату*, том I, објављеној у Лондону 1918. године, Крафорд Прајс (Crafword Price), британски ратни репортер, наводи да је аустроугарски ултиматум од 28. јула 1914. ставио Србију пред избор да бира... између покорности и уништења: то је био испит у одлучивању – правичан пут

Британски министар спољних послова Едвард Греј

Француски председник Рејмон Поенкаре

или сраман, да се сломи национални дух Срба или уништи њихово постојање као независног народа; то је био коначни покушај да се уништи бедем који је српски препород изградио између Берлина и Багдада и између Беча и Солуна.

Немачки лист *Vorwaerts* из јула 1914. објавио је следећи коментар у вези са ултиматумом Беча:

Захтеви те (аустројске) владе бруталнији су од било којих икада учињених према било којој цивилизованој држави у светској историји, и могу се само сматрати као намера да изазову рат.

Поводом догађаја у Сарајеву Рејмон Поенкаре (Raymon Poenkare), председник француске владе, рекао је у разговору са аустројским амбасадором у Паризу Сапаријем да

ако услед немогућности да пружи стварне и непобитне доказе да она [Аустроугарска] намерава да искористи Сарајевски атентат као „изговор” против Србије, не би требало да заборави да Србија има пријатеља спремних да је бране... мир се излаже великој опасности.

Професор Артур Л. Фротингам подсећа да је Аустрија

допустила да прође готово месец дана – од 28. јуна до 23. јула – а да није предузела било какву видљиву акцију. У ствари, она је предузела напоре да убеди Француску, Енглеску и Русију да ће, док ће према очекивањима протестовати код Србије, њена акција бити крајње млака и безболна. Она је успављивала ове силе у лажном осећању безбедности док је заједно са Немачком спремала ултиматум Србији тако оштар да га она вероватно неће прихватити и што ће учинити рат неизбежним. Телеграми Лерцхенфелда, баварског министра у

Берлину, потврђују да је то био план. Последње припреме завере дорађене су на историјској конференцији у кајзеровој палати у Потсдаму 5. јула. – Србија ће сада да буде лака жртва. Она је стајала сама на путу источног продора централних сила. Аустрија је желела да је нападне 1913. и затражила је помоћ Италије, која је то одбила. Немачка је задржала свог савезника. Она још увек није била спремна. Она је знала да би то значило рат са Русијом, која није могла да напусти своју слабу словенску сестру, а такође и са руским савезником Француском. Плашила се да би и Енглеска могла да им приђе... Зато је, оснажена споразумима са Турском и Бугарском, Немачка учинила да Аустрија нападне када се створило изговор атентатом на наследника аустријског престола надвојводе Франца Фердинанда. Аустријанци су познатим ултиматумом оптужили Србију за заверу која је водила у рат. Али постоје обимни документовани докази да се неколико недеља пре атентата Немачка припремала за скори рат.

Британска флота је ноћу, 28. јула, испловила из Портланда и упутила се ка ратној бази Скапа Флоу. Сазнање да Енглеска неће стајати по страни у случају немачког напада на Француску и да Италија није спремна да уђе у рат на страни својих савезника, узнемирило је Немачку. Међутим, Немачки генералштаб је убедио Вилхелма II да крене у рат. Немачки стратегијски планови су били засновани на процени да ће доћи до муњевитог слома Француске, што олакшава спорост мобилизације и концентрације руске војске. После обрачуна са Француском све немачке снаге биле би пребачене према Русији.

Русија још увек није била војнички спремна за рат, због чега је покушала да са Енглеском и Италијом утиче на то да Аустроугарска продужи рок свог ултиматума. Руски цар Николај II замолио је Вилхелма II да умири Аустрију. Он је ипак 29. јула потписао указ о општој мобилизацији. Немачка је уручила ултиматум Русији са захтевом да 31. јула обустави мобилизацију, саопштавајући да ће и она приступити истим мерама уколико Русија не одговори повољно на њен захтев до 1. августа у подне. Сличну ноту истог дана Немачка је уручила и Француској. Пошто је Русија негативно одговорила на немачки ултиматум, немачки амбасадор у Петрограду је, 31. јула, уручио руском министру иностраних послова Сазонову, текст о објави рата. Француска је објавила

Гроф Лерцхенфелд

Сергеј Сазонов,
руски министар
спољних послова

Објава мобилизације у Београду, 25. јула 1914. године

Klagenfurter Zeitung
 Nr. 151 Sonntag, 1. August 1914.
 1. Jahrgang

**Mobilisierungs-
 Kundmachung.**

Allen k. u. k. Reichs- und Kraysbürgern ist zu
allgemeiner Mobilisierung
 inwiefern die Befehle der k. u. k. Militärverwaltung (Militär) erlassen sind.

I. Weisung über die Mobilisierung.

1. Die k. u. k. Militärverwaltung hat beschlossen, dass die zur Mobilisierung bestimmten Personen und Sachen
 2. die k. u. k. Militärverwaltung hat beschlossen, dass die zur Mobilisierung bestimmten Personen und Sachen
 3. die k. u. k. Militärverwaltung hat beschlossen, dass die zur Mobilisierung bestimmten Personen und Sachen
 4. die k. u. k. Militärverwaltung hat beschlossen, dass die zur Mobilisierung bestimmten Personen und Sachen
 5. die k. u. k. Militärverwaltung hat beschlossen, dass die zur Mobilisierung bestimmten Personen und Sachen

Аустројска наредба о мобилизацији од 1. августа 1914. године

Немачка наредба о мобилизацији од
2. августа 1914. године

Телеграм аустроугарске владе о објави рата
Србији

SERBIA ÎN RELAȚIILE INTERNAȚIONALE DE LA CONGRESUL DE LA BERLIN PÂNĂ LA ÎNCEPUTUL PRIMULUI RĂZBOI MONDIAL

Vladan Tadić

Rezumat

Perioada dintre Congresul de la Berlin și începutul Primului Război Mondial a fost marcată de câteva crize internaționale de factură politică și economică. Acestea au avut la bază conflictele mocnite dintre marile puteri și dorința de a controla teritoriul cât mai întinse, de a exploata resurse și de a-și extinde posesiunile coloniale.

Situația din Peninsula Balcanică era destul de complicată. Anglia i-a propus Rusiei un compromis în ceea ce privește Turcia, dar Poarta a respins Protocolul Londonez din 31 martie 1877, ajungându-se astfel la un război, încheiat prin pacea de la San Stefano.

După răscola din Herțegovina și încheierea războiului ruso-turc, între 13 iunie și 13 iulie 1878 a avut loc Congresul de la Berlin, prezidat de însuși Otto von Bismarck, care nu și-a ascuns antipatia față de reprezentanții țărilor balcanice, acceptați ca observatori la lucrările congresului, și față de turci. Pretențiile Austro-Ungariei față de anexarea Bosniei și Herțegovinei au întâmpinat doar împotrivirea Turciei, care însă nu a fost luată în seamă.

După 1878, majoritatea reprezentanților marilor puteri au considerat că Serbia se află în zona de interes a Austro-Ungariei și că trebuie să se abțină de la orice gest care ar putea fi interpretat ca ostil față de politica de reconfigurare teritorială a Balcanilor. În același timp crește puterea economică și militară a Germaniei, care adoptă tot mai entuziast tezele

despre excepționalismul și superioritatea rasei germane față de toate celelalte, îndeosebi față de slavii „primitivi” din Europa Centrală și de Est. Kaiserul Wilhelm considera că războiul împotriva Rusiei este inevitabil și că Serbia este un ghimpe balcanic care trebuie îndepărtat, sau, în cel mai bun caz, pus la respect.

În calitate de aliat politic al Germaniei imperialiste, Austro-Ungaria a fost strunită tot mai des să adopte măsuri și poziții din ce în ce mai dure, intransigente și chiar ultimative față de Serbia, care era conștientă că nu dispune de suficientă putere să se apere singură, așa că a încercat o permanentă apropiere de Rusia.

În contextul acestor conflicte tot mai accentuate a izbucnit și Marele Război, în vara anului 1914.

SERBIA IN THE INTERNATIONAL RELATIONS FROM THE CONGRESS OF BERLIN UNTIL THE BEGINNING OF THE FIRST WORLD WAR

Vladan Tadić

Summary

The period between the Congress of Berlin and the outbreak of the First World War was marked by several political and economic international crises. These had as background smouldering conflicts between the great powers and their desires to control ever more extended territories, in order to exploit their resources and acquire further colonial possessions. The situation of the Balkan peninsula was quite complicated. England had proposed to Russia a compromise concerning Turkey, but the Turkish government had rejected the London Protocol on 31st of March 1877, rejection which led to a war ended in the San Stefano peace treaty. After the uprising in Herzegovina and the end of the Russo-Turkish war, the Congress of Berlin was convened, presided by Otto von Bismarck himself, who was not concealing his aversion towards the representatives of Balkan countries admitted as observers to the Congress, as well as towards the Turks. The claims of Austria-Hungary to annex Bosnia and Herzegovina met only the opposition of Turkey, which, nevertheless, was not taken into account.

After 1878, most representatives of the great powers were considering that Serbia belonged to the interest zone of Austria-Hungary, and as such having to refrain from any gesture that could have been interpreted as hostile to the policy of territorial reconfiguration of the Balkans. At the same time, a steady growth of the economic and military power of Germany was taking place, while the theses of exceptionalism and superiority of the German race as compared to all the others and especially to the “primitive” Slavs in Central and Eastern Europe were embraced with increasing enthusiasm. The Kaiser William considered that a war against Russia was unavoidable and that Serbia was a Balkanic thorn that should be removed or, at the very least, kept in check.

As a political ally of the imperialistic Germany, Austria-Hungary was pushed to adopt increasingly stern, intransigent and even ultimative attitudes and measures towards Serbia, a country which, aware of not having enough power for self-defense, was permanently seeking rapprochement with Russia. In the context of those deepening tensions, the Great War broke out in the summer of 1914.

Vasile Dudaș*

ÎNTREVEDERILE DINTRE TAKE IONESCU ȘI NIKOLA PAŠIĆ DIN TOAMNA ANULUI 1918 REFERITOARE LA FRONTIERA ROMÂNNO-SÂRBĂ

La 22 iulie 1918, cunoscutul om politic român Take Ionescu sosea la Paris. În scurt timp, el se alătura celorlalți emigranți români aflați în capitala Franței, în susținerea intereselor României.

Între timp, înfrângerile armatelor germane pe frontul de vest, coroborate cu cele ale armatelor austro – ungare în luptele de-a lungul râului Piave anunța sfârșitul Marelui Război. Situația va deveni catastrofală pentru Puterile Centrale după destabilizarea frontului balcanic. La 15 septembrie 1918, prin atacul bine pregătit al Antantei la Dobropolje, în Macedonia, s-a năruit apărarea armatei bulgare. La 26 septembrie guvernul de la Sofia a solicitat armistițiul, iar peste 3 zile armata sa a capitulat fără condiții. În cursul lunii următoare exemplul său a fost urmat de Turcia. Drumul trupelor aliate era deschis acum spre granițele sudice ale Monarhiei Dunărene.

În noul context, situația României care încheiase pace cu Puterile Centrale, devenea tot mai dificilă.

După o activitate intensă, emigranții români aflați în Franța, reușesc să constituie *Consiliul Național al Unității Românești*. În funcția de președinte este desemnat Take Ionescu. În scurt timp, miniștrii de externe ai Franței, Angliei și Italiei recunosc oficial noul organism politic român.

Peste câteva zile, hotelul unde își stabilise domiciliul Take Ionescu, devine sediul unei tumultuoase activități politice. Legat de întâlnirile care aveau loc în spațiile locației pariziene, Constantin Zane consemna într-o lucrare dedicată vieții și activității omului politic român: „Acolo începea de dimineața întrevederile neîntrerupte cu compatrioții săi, muncind fiecare cu un admirabil devotament la rolul ce i se atribuise. Acolo veneau ziariști străini să întrebe și să se inspire; acolo se întâlneau cu el, Beneș, Venizelos, Masaryk, Pašić și atâția alții. Acolo era acum ministerul de externe al României libere”¹.

* Cercetător științific gr. I, dudasvasile@yahoo.com.

¹ Constantin Xenii, Take Ionescu 1858-1922, Ediția a III – a, București, Editura „Universul”, 1933, p. 370.

Același autor continuă: „El vede și pe Pašić și-i expune cu toată francheța punctul său personal de vedere în chestia Banatului. Știu, că dvs aveți un punct diametral opus nouă. Decât unul sau altul să ieșim învinși, eu nu văd decât mijlocul unui arbitraj, pentru a înlătura riscul unei surprize a Conferinței și a păstra amicitia necesară țărilor noastre. Da, zise Pašić dar d-ta ești un simplu particular, pe când eu reprezint Serbia și vorba mea leagă țara”².

Dialogul dintre cei doi oameni politici pe această temă este prezentat în mod similar și de istoricul american I. J. Lederer, care susține că Venizelos ar fi fost gata să medieze și că, în genere, între Take Ionescu și Nikola Pašić s-ar fi produs o amicală destindere în problema frontierei dintre cele două state³.

Diplomatul Viorel Virgil Tilea confirmă faptul că Take Ionescu a propus lui Pašić un arbitraj amical, ceea ce omul de stat sârb a acceptat cu singura rezervă că, dacă România nu ar primi mai târziu angajamentele luate, el nu s-ar mai considera legat de ideea respectării lor. Totodată, legat de stabilirea graniței cu Serbia el sublinia că, Take Ionescu considera că era „un diferend rezolvat deja în favoarea noastră prin tratatul de alianță al României, dacă acel tratat era considerat încă valabil de puterile înțelegerii” sau „un diferend de rezolvat, dacă tratatul era să fie înlocuit prin aplicarea principiilor de liberă dispoziție a popoarelor”. Ajungând la concluzia că tratatul nu va mai fi recunoscut, el a început convorbirile particulare cu premierul Nikola Pašić. „Acest diferend, care există, pe care nu l-am creat eu, trebuie rezolvat înainte de a ști Serbia cu siguranță că tratatul nostru este nul; înainte de a putea să fim noi obiect de compensație pentru rezolvarea diferendului sârbo-italian; înainte de deschiderea Conferinței pentru a obține blocul cu care să ne prezentăm (uniți) în toate celelalte chestiuni”. Potrivit consemnărilor sale, premierul sârb ar fi fost de acord cu un teritoriu de 30 km, care să protejeze capitala statului său. Take Ionescu a propus ca această înțelegere să fie mediată de una sau două persoane iar el și Pašić să „susțină hotărârea ca dreaptă, așa ca odiul popoarelor să nu cada singur asupra arbitruului”. Premierul sârb a acceptat cu o singură condiție „dacă dumneata poți vorbi în numele României, dacă nu reprezinți România, adică dacă România nu-ți primește politica, eu nu mai sunt legat”⁴.

Theodor Emandi, unul din colaboratorii apropiați ai lui Take Ionescu, referindu-se la aceeași problemă, consemna că omul politic român voia „să ne împăcăm între noi asupra granițelor, așa ca să nu lăsăm pe alții să ni le impună, căci, socotea el, mai bună era lucrarea unei împăciuirii prietenești decât aceea a unei judecăți care adesea este nedreaptă pentru amândouă părțile”⁵.

Într-o altă convorbire, la care a asistat lordul Balfour și Venizelos, primul ministru al Greciei, Pašić a repetat „Eu primesc ideea arbitrajului numai în ipoteza când domnul Take Ionescu ar reprezenta România”.

Într-adevăr, mai multe mărturii documentare, pobează faptul că Take Ionescu avusese o serie de întrevederi cu Thomas Masaryk, Eleftherios Venizelos, Ante

² Ibidem, p. 382-383.

³ Ivo. J. Lederer, *Jugoslavia at the Paris Peace Conference, a Study in Frontiermaking*, Yale University Press, 1963, p. 100. Legat de discuțiile purtate pe această temă de Take Ionescu și Nicola Pašić vezi și studiul lui Ion M. Almăjan, *Cum s-a împărțit Banatul ? Filipica lui Take Ionescu împotriva lui Ion I. C. Brătianu*, în *Patrimonium Banaticum*, IV, Timișoara, 2006, p. 267 -270.

⁴ V. V. Tilea, *Actiunea diplomatică a României*, Sibiu, Tipografia Poporului, 1925, p. 141.

⁵ Eliza Campus, *Din politica externă a României 1913-1947*, București, Editura politică, 1980, p. 191.

Trumbić și Nikola Pašić. Cei cinci oameni politici doreau să contrazică părerea potrivit căreia statele lor nu erau capabile să realizeze un climat de echilibru și reală cooperare. Liderii balcanici urmăreau să-și rezolve între ei problemele litigioase și să se prezinte la Conferința uniți.

Cu prilejul întrevederilor avute cu reprezentanții Consiliului Național Iugoslav, Take Ionescu admisesese posibilitatea ca România să renunțe la revendicarea integrală a Banatului, înscrisă în tratatul de alianță din 1916. „Eram atunci mânați de o singură dorință în fața viitoarei Conferințe de pace să mergem uniți, cu toate diferențele rezolvate între noi sau prin arbitraje alese de noi – preciza Take Ionescu – voiam să arătăm puterilor care urmăreau să decidă soarta noastră că eram destul de maturi și că nu aveam nevoie de ele când era vorba de a reglementa chestiunile dintre noi⁶.”

Întrucât, trenul în care călătorea delegația care urma să reprezinte România la Conferința de Pace de la Paris urma să treacă prin Belgrad, primul ministru Ion I. C. Brătianu, a considerat că era binevenit un scurt popas în capitala Serbiei pentru a demonstra că el nu urmărea înrăutățirea relațiilor cu statul vecin, ci o înțelegere rațională a delimitării frontierei. După un dejun servit la palatul regal, în compania tânărului Alexandru I, care exercita funcția de regent în numele bătrânului suveran Petru I, cei doi oameni politici au examinat într-o lungă convorbire, principalele probleme care interesau cele două țări. Legat de viitoarea frontiera dintre statele lor, Brătianu a expus punctul său de vedere, arătând că respectarea integrală a tratatului din 1916 cu privire la granița dintre Serbia și România era departe de a constitui din partea țării sale un act inamical față de Serbia. Soluția aceasta i-a fost impusă de convingerea că Dunărea, era singura graniță capabilă să evite în viitor orice procese între cele două state. „Ar fi nenorocit să tranșăm, sub înrăurirea unor factori vremelnici, o chestiune care poate ușura sau compromite pentru totdeauna, dezvoltarea relațiilor între cele două popoare⁷” a precizat premierul român.

După ce l-a ascultat cu atenție, interlocutorul său a respins propunerea, motivând că ea nu poate fi acceptată din motive de securitate, capitala Belgrad rămânând sub o permanentă amenințare și că poporul sârb din Banat avusese o prea mare parte în dezvoltarea națională a Serbiei, pentru a putea fi părăsit. Era însă convins de necesitatea unor relații prietenești între cele două popoare; punctul de vedere al lui Brătianu fiindu-i de altfel cunoscut, spera totuși că se vor putea găsi soluții de înțelegere, fără a jertfi interese sârbești atât de considerabile. Premierul român a replicat că guvernul de la București este dispus să ofere garanții atât privind capitala cât și legate de statul vecin. Întrucât regentul manifesta în continuare îndoieli, Brătianu a făcut o nouă propunere, potrivit căreia linia de frontieră urma să treacă la 10 km est de Belgrad și obliga statul român să nu atace niciodată sub nici un motiv statul sârb. Nici acest demers nu a fost acceptat, regentul Alexandru comunicând pe un ton politicos că de altfel problema granițelor dintre cele două state este în discuție între Take Ionescu și Ante Trumbić și că el de unul singur nu poate lua astfel de hotărâri.

⁶ Ibidem, p. 190.

⁷ Gheorghe Brătianu, Acțiunea politică și militară a României în 1919, București, Cartea Românească, 1939, p. 32.

După această întrevvedere, principele l-a primit în audiență pe jurnalistul francez Tavernier care însoțea delegația română și căruia i-a confirmat faptul că este la curent cu înțelegerea dintre Take Ionescu și Nikola Pašić, în privința părții occidentale a Banatului, care recunoștea Serbiei drepturi asupra acestei regiuni. Nemulțumit că demersul său s-a finalizat cu eșec, Brătianu a trimis o radiogramă la București în care comunica că „Take Ionescu a compromis grav interesele noastre în Banat”⁸.

Cum s-au derulat evenimentele ulterioare la Paris și în Banat se știe. Brătianu a refuzat categoric orice colaborare cu Take Ionescu, susținând că marile puteri trebuiau să-și onoreze semnătura pe tratatul încheiat de țara sa cu Antanta în vara anului 1916 și să țină cont de sacrificiile României făcute pe fronturile de luptă pentru obținerea victoriei finale.

Între timp, disoluția structurilor militare ale armatei austro-ungare la finele lunii octombrie 1918, urmată de cea a administrației, a dus la constituirea și în Banat la fel ca pe întregul spațiu al Monarhiei Dunărene a unor consilii și gărzii naționale românești, șvabești, sârbe și maghiare, care aveau menirea de a apăra ordinea atât în localitățile urbane cât și în cele rurale.

La Timișoara, în cursul dimineții zilei de 31 octombrie, sub presiunea manifestațiilor de stradă, urmate de un miting în fața Primăriei se proclamă republica, puterea locală trecând în mâinile unui Sfat al Poporului exponent al Consiliului Național Maghiar care preluase puterea la Budapesta.

În această situație favorabilă, premierul Nicola Pašić a transmis dispoziția ca armata sârbă să ocupe mai multe teritorii din sudul Monarhiei Dunărene între care și Banatul. Astfel, unitățile armatei sârbe au trecut la 5 noiembrie Dunărea și fără a întâmpina nici o rezistență a ocupat în două săptămâni întregul spațiu bănățean⁹.

În timp ce armata sârbă înainta fără nici o rezistență în nordul Dunării, noul guvern maghiar condus de contele Mihály Károlyi a început tratative la Belgrad privind condițiile în baza cărora Ungaria putea încheia un armistițiu separat cu Antanta.

În ziua de 13 noiembrie 1918, în timp ce în capitala Serbiei era semnată Convenția de armistițiu cu Ungaria, la Arad reprezentanții românilor ardeleni, bănățeni, crișeni, sătmăreni și maramureșeni purtau tratative cu o delegație a guvernului maghiar condusa de ministrul naționalităților Jászi Oszkár. A doua zi, după eșuarea tratativilor, liderii români au luat hotărârea de a convoca o mare întrunire națională. În Circulara lansată către toate consiliile naționale comitatense, cercuale și comunale românești se solicita ca în termen de 12 zile să fie organizate alegeri de delegați. Sufragiul urma să se desfășoare pe circumscripții potrivit legii electorale din anul 1910. În fiecare cerc urmau să fie aleși 5 delegați care urmau să primească un mandat care trebuia să exprime voința alegătorilor. Documentul trebuia semnat de președintele, secretarul și bărbații de încredere ai întrunirii. Votul era universal și erau admiși numai românii. De asemenea se

⁸ Arh. MAE, fond 21, Conferința Păcii, 1919, dosar 223, f. 16, radiograma din 14-27 ianuarie 1919

⁹ Slobodan Bjelica, *Isoriografia sârbă despre divizarea regiunii, în Istoria Banatului. Studii privind particularitățile unei regiuni transfrontaliere*, Ediția a- II -a, revăzută și adăugită, București, Editura Academiei Române, 2016, p.599.

apela la elita clericală și laică reprezentând organizații și instituții ce jucaseră un rol în viața politică și spirituală a românilor¹⁰.

La 20 noiembrie este dată publicității data și locul adunării. Chemarea a avut răsunetul așteptat și în spațiul bănățean. Cu toate greutățile întâmpinate, într-o atmosferă de entuziasm, în cercurile electorale au loc întruniri în vederea alegerii delegaților. Sunt semnificative în acest sens protocoalele, procesele verbale precum și mandatele cu care locuitorii și-au împuternicit aleșii. Însuflețiți de îndemnurile primite, începând cu ultimele zile ale lunii noiembrie, delegații bănățeni, unii îmbrăcați în haine de sărbătoare, alții purtând uniforme ostășești purtate în timpul crâncenului război la care luaseră parte au pornit spre Alba Iulia

După ce au sosit la destinație, cea mai mare parte a delegaților bănățeni s-au întrunit în cursul zilei de 30 noiembrie la hotelul *Hungaria* într-o consfătuire legată de situația creată în Banat ca urmare a ocupației militare. Cu acest prilej, unii au relatat despre dificultățile întâmpinate, mai ales în comitatul Torontal, cu ocazia întrunirilor și a deplasărilor spre Alba Iulia. În unanimitate s-a solicitat înlocuirea unităților militare sârbe cu trupe franceze sau engleze. Relatând despre aceasta întrunire, gazeta „Românul” consemna într-un articol intitulat *Bănățenii* că cei prezenți au subliniat faptul că „voinea nestrămutată a românilor bănățeni este ca Banatul întreg să facă parte din Regatul României și accentuează deosebit ca unirea românilor din Transilvania, Ungaria și Banat trebuie să se facă fără nici o condiție”¹¹.

A doua zi, într-o atmosferă entuziastă delegații sosiți din toate părțile Ardealului, Banatului, Crișanei și Maramureșului au votat pentru unirea cu România. Rezoluția adoptată prevedea însă menținerea unei autonomii provizorii până la întrunirea Constituantei care urma să fie aleasă prin vot universal. Alexandru Vaida Voevod a propus constituirea unui Mare Sfat Național care să cuprindă 250 de membri. În cursul dimineții zilei de 2 decembrie, întruniți în sala mare a Palatului Justiției din localitate, frunțașii români au ales organele de conducere și au desemnat un Comitet Executiv cu activitate permanentă care urma să conducă problematica curentă din teritoriile unite cu România. În rândurile Marelui Sfat Național figurau numele a 44 de români bănățeni.

Mărturiile timpului dovedesc că cea mai mare parte a localităților bănățene au trăit din plin ziua mării sărbători. Aproape că nu a existat sat ori oraș în care românii să nu se fi adunat la biserică, școală, primărie sau chiar sub cerul liber pentru a asculta însuflețitoarele cuvântări ale preoților, învățătorilor, avocaților sau altor intelectuali referitoare la semnificația evenimentului. În multe cazuri, cu ocazia întrunirilor, au fost adresate telegrame pe adresa Marii Adunări Naționale prin care cei prezenți își exprimau adeziunea totală la hotărârile luate. Cotidianul de limba germană „*Temesvarer Zeitung*” își informa cititorii într-un reportaj intitulat *Lugojul împodobit cu drapele* că: „Marele eveniment care s-a desfășurat la Alba Iulia duminică a avut și în Lugoj festivitatea sa. De aici au călătorit peste 300 de români la Alba Iulia pentru a lua parte la adunarea națională. Participanții s-au întors acasă luni înainte de masă. Pe clădirile băncilor românești și nenumărate

¹⁰ Arhivele Naționale București, Fond Consiliul Național Caransebeș, dosar 4/1918, f. 1.

¹¹ „Românul”, VII, nr. 20, din 20 noiembrie/3 decembrie 1918.

case particulare erau arborate drapele. În toate bisericile românești au avut loc slujbe divine festive. La orele 11 înainte de masă s-a bătut toaca la toate bisericile iar apoi au sunat peste tot clopotele. Pe străzile orașului, populația românească s-a arătat în haine de sărbătoare având cocarde cu culorile drapelului românesc. Atmosfera era voioasă, liniștea nu a fost tulburată în nici un fel¹².

După încheierea lucrărilor Marii Adunări Naționale, cea mai mare parte a delegaților bănățeni s-au reîntors acasă, câțiva însă de frica autorităților militare sârbe s-au retras la Sibiu, constituind un grup de refugiați politici. Sub conducerea cunoscutului istoric dr. Ioan Sârbu din Rudăria, ei au desfășurat o intensă activitate de propagandă pentru retragerea armatelor sârbe din Banat.

Reîntorși la casele lor, delegații timișoreni au constatat cu satisfacție că parțial, unul din dezideratele lor susținute la Alba Iulia devenise realitate. În cursul zilei de 2 decembrie în oraș își făcuseră apariția primele detașamente ale armatei franceze. Ele aveau în frunte pe generalul Jouinot Gambetta. El își va stabili punctul de comandă în Palatul Lloyd din zona centrală a urbei.

Paralel cu românii și sârbii bănățeni și-au intensificat activitatea. Sub protecția armatei sârbe ei au luat hotărârea de a se subordona Consiliului Național Sârb Central de la Novi Sad care își începuse activitatea la 3 noiembrie. Profitând de situația favorabilă creată, Consiliul Național din Novi Sad a început pregătirile pentru organizarea unei mari adunări populare a popoarelor slave din Bacica, Banat și Baranya. Locuitorii de naționalitate slavă care împliniseră 20 de ani atât bărbați cât și femei urmau să-și desemneze delegații pe primării, astfel încât cel ales să reprezinte 1000 de votanți. Sunt consemnate 36 de localități din Banatul Timișean care și-au trimis 72 de delegați. Ei au reprezentat conaționali lor la Adunarea Națională care a avut loc la 25 noiembrie. Într-o atmosferă entuziastă cei 757 de delegați din 211 localități au hotărât separarea teritoriilor lor de Ungaria și unirea cu Regatul Sârb. Peste câteva zile la 1 decembrie la Belgrad se va constitui Regatul Sârbo-Croato-Sloven.¹³

Revenind la ceea ce se întâmpla la Conferința de Pace de la Paris, în lunile care au urmat, opinia publică bănățeană a urmărit cu atenție, prin intermediul presei, disputa între delegația României și Sebiei pentru apartenența zonei.

Hotărârea Consiliului Suprem din 21 iunie 1919 privind divizarea Banatului a fost primită cu indignare atât de români cât și de sârbi. Și în Regatul Român cât și în cel Sârbo-Croato-Sloven au avut loc mitinguri de protest.

Și reprezentanții șvabilor bănățeni și-au manifestat nemulțumirea față de departajarea zonei. Întruniți în cursul dimineții zilei de 10 august 1919 în orașul de pe Bega, cei peste o mie de reprezentanți lor sosiți din câteva zeci de localități au hotărât printre altele să adopte Rezoluția, elaborată de Michael Kausch în care se consemna: „1. În numele tuturor șvabilor din Banat, declarăm că numai de la Banatul nedespărțit sperăm binele fiecărei națiuni din Banat, căci un Banat împărțit în granițe nefirești înseamnă o ruină economică pentru toate popoarele care trăiesc aici, o cauză pentru sfadă veșnică și nemulțumiri continui și de tulburare

¹² „Temesvarer Zeitung”, LXVII, nr. 275, din 6 decembrie 1918.

¹³ Ljubivoje Cerović, Srbi u Temišvarskom Banatu na istorijskom raskršću 1918-1919. godine, în Prisađenjenje Vojvodine kraljevini Srbiji 1918., Novi Sad, 1993, p. 116.

a păcii dorite. Noi dorim în consecință indivizibilitatea Banatului. 2. Timișoara fiind centrul vieții economice și sociale a Banatului și ea fiind încorporată României și suveranitatea Majestății sale regele României fiind extinsă asupra Banatului și deoarece noi vedem în Manifestul de la Alba Iulia o garanție că în statul nostru viitor ne este asigurată dezvoltarea liberă a caracterului nostru poporal, folosirea liberă a limbii noastre materne, și amândouă, caracterul poporal și limba maternă le vom putea promova nestingherit pe teren politic, cultural, economic și social și astfel să ne asigurăm viitorul nostru național, dorim ca întreg Banatul, unitar și nedespărțit, să se alipească României Mari. 3. Această hotărâre se va comunica Conferinței de pace¹⁴.

La sfârșitul întrunirii cei prezenți au propus alegerea unei delegații care urma să plece la Paris pentru a prezenta un memoriu în acest sens. Conform hotărârilor luate, o delegație alcătuită din patru reprezentanți ai șvabilor bănățeni a pornit la 12 august spre Paris. La 19 august Stefan Frecot, Andreas Buschmann, Thomas Fernbacher și Franz Timon au fost primiți de Consiliul celor zece. Cu acest prilej, Stefan Frecot, în calitate de conducător al delegației a descris exact situația Banatului, accentuând consecințele nefaste ale divizării. Totodată el a prezentat un memoriu în care erau înserate urmările negative ale scindării Banatului și voința conaționaliilor săi de a se uni cu România. „În numele tuturor șvabilor – se consemna în document – declarăm că noi nădăjduim în mântuirea tuturor naționalităților din Banat, numai într-un Banat integral și nedivizat, căci un Banat divizat, fără frontiere naturale înseamnă, pentru toate popoarele care îl locuiesc, ruină economică, constituind o cauză de conflicte, de nemulțumire și de amenințare a păcii. Deoarece Timișoara, centrul vieții economice și sociale, a fost alipită la România și suveranitatea M. S. Regelui României a fost extinsă asupra Banatului; deoarece noi vedem în manifestul de la Alba Iulia o garanție că noi vom putea, în viitorul nostru Stat, să ne dezvoltăm liberi caracterul nostru național, să întrebuițăm liberi limba noastră maternă pe teren politic, economic, cultural și social și să ne asigurăm astfel viitorul național, noi dorim ca întreg Banatul să fie alipit integral și nedivizat la Regatul României Mari. Noi suntem purtătorii voinței unanim liber și spontan exprimate a unei națiuni de 500.000 suflete, națiune care reprezintă 31,5% din întreaga populație a Banatului și care, de acord cu locuitorii români ai acestei provincii, (529,048 suflete), reprezentând ei 37% din populația totală, cerem reunirea Banatului cu România. Rezultă că dintr-o populație de 1.582.133 suflete, 68%, adică 1.090.349 cer această unire cu Regatul Român¹⁵.

În general, argumentele prezentate de către delegații șvabi, referitoare la consecințele negative ale divizării Banatului, au fost bine primite de oamenii de stat cu care au stat de vorbă. S-a promis delegației – relata Frecot – că se va ține seama de voința șvabilor în cazul în care problema Banatului va reveni la ordinea de zi a Conferinței de pace¹⁶.

¹⁴ „Banatul”, I, nr. 29, din 17 august 1919.

¹⁵ Délégation des souabes du Banat à la Conférence de la Paix (L' unité du Banat, situation économique du Banat avec une carte), Paris, août, 1919, p. 6-7 ; Aurel C. Peteanu, Memoriul prezentat la Conferința de pace de către delegația șvabilor din Banat, în Revista Institutului Social Banat Crișana, XII, noiembrie – decembrie 1943, p. 416-425.

¹⁶ „Deutsche Wacht”, I, nr. 137, din 27 septembrie 1919

Începând cu ultimele zile ale lunii iulie trupele sârbe au început să se retragă de pe teritoriul revenit României. Frontiera propusă avea însă un caracter provizoriu datorită fazei sale de proiect. Relațiile dintre cele două state au continuat să rămână încordate.

Peste un an, la 10 august 1920 s-a semnat la Sevres *Tratatul frontierei*. Actul diplomatic a fost acceptat la 28 octombrie de către guvernul condus de generalul Alexandru Averescu și parafat de ministrul de externe Take Ionescu. Linia demarcațională dintre cele două state urma să fie definitivată de o comisie mixtă alcătuită din șapte membri (cinci străini și doi localnici) menită să procedeze la fixarea traseului stipulat.

La insistențele diplomației franceze, în toamna anului 1920 și primăvara celui următor au avut loc mai multe întruniri oficiale între reprezentanții ai celor două țări, legate de comisia mixtă care avea sarcina de a definitiva linia de graniță.

La 7 iunie 1921, cu prilejul semnării Convenției de alianță defensivă între România și Regatul Sârbo-Croato-Sloven, Take Ionescu și Nikola Pašić au convenit să se constituie două comisii mixte (alcătuite din câte patru membri delegați) care să se reunească periodic și să analizeze situația localităților din vecinătatea frontierei în vederea unor rectificări. Demersurile diplomatice și tehnice au fost urmărite cu interes de către presa din ambele țări și redată, deseori, cu tendințe ozitate, cu acuze reciproce contribuind astfel la sporirea tensiunii din zonă prin campaniile de *adunări populare*, pro sau contra¹⁷.

Între 17 și 20 septembrie 1921 au loc mai multe runde de negocieri la Timișoara referitoare la schimbul de localități. În protocolul redactat în zilele de 3-4 ianuarie 1922, România obținea localitățile Beba Veche, Cherestur și Ciorda iar Iugoslavia Crivobara, Gaiu Mare și Surian.¹⁸

Întâlnirile comune din primăvara anului 1922 au în centrul discuțiilor problemele legate de Jimbolia și Nakovo.

Sesiunea Micii Înțelegeri care a avut loc la Sinaia în zilele de 28-30 iunie 1923 precum și adoptarea noii constituții românești care stipula contextul în care puteau avea loc rectificări de teren a impulsat reluarea negocierilor. După reunirea tuturor actelor convenite diplomatic într-un prim proiect comun care a fost apoi înaintat Conferinței Ambasadorilor organizată la Paris a urmat la 24 noiembrie semnarea Protocolului de la Belgrad, fondat pe un dublu interes, dinastic și politic.

În cursul anului următor, Comisia mixtă constituită a definitivat granița comună a celor două state.

În anii care au urmat, adepții lui Take Ionescu i-au reproșat lui Ion I. C. Brătianu poziția inflexibilă manifestată în calitate de șef al delegației României pe timpul Conferinței de Pace de la Paris și au subliniat mereu faptul că înțelegerea la care ajunseseră Take Ionescu și Nikola Pašić ar fi dus la stabilirea unei granițe mult mai favorabile României.

¹⁷ Stelian Mândruț, Stabilirea frontierei Banatului după primul război mondial (1918-1924). Impact și consecințe, în Studii de Istorie Banatului, XXIII-XXV, 1999-2000, p. 136.

¹⁸ Ibidem.

СУСРЕТИ ТАКЕ ЈОНЕСКУА И НИКОЛЕ ПАШИЋА
У ПРОЛЕЋЕ 1918. ГОДИНЕ
У ВЕЗИ СА РУМУНСКО-СРПСКОМ ДРЖАВНОМ ГРАНИЦОМ

Василе Дудаш

Резиме

У условима пораза Централних сила, са којима Румунија беше потписала сепаратни мир, поткрај 1918. бројни румунски политичари су емигрирали и у Паризу основали Национални савет румунског јединства, политички орган који је требало да заступа интересе Румуније по завршетку рата. За председника Савета изабран је Таке Јонеску, који се у том својству сусретао са европским државницима. Са председником владе Србије Николом Пашићем расправљао је о будућем разграничењу у Банату. У разговорима су испољени опречни ставови, уз оgradu Пашића да он представља државу Србију, а да је његов саговорник само приватно лице.

Таке Јонеску је преговарао и са Антом Трумбићем, председником Југословенског одбора, предлажући извесне уступке у односу на клаузулу Румунског уговора о савезништву са Антантом закљученог 1916. године, по којој би, после успешног завршетка рата, сав Банат припао Румунији.

О разграничењу у Банату разговарао је и председник румунске владе Братијану (Ion I. C. Brătianu), са регентом Александром, у Београду, на пропутовању за Париз. Братијану се држао става да Банат у целини припадне Румунији, а регент Александар је учтиво одбио такво решење.

Уследила су кључна историјска збивања 1918. године: у Новом Саду је 25. новембра Велика народна скупштина донела одлуку о присаједињењу Војводине Србији, а 1. децембра у Београду проглашена је Краљевина Срба Хрвата и Словенаца; у Алба Јулији Народна скупштина Румуна прогласила је 1. децембра присаједињење Ердеља, Марамуреша, Кришане и Баната Румунији.

О разграничењу у Банату одлука је донета на Париској мировној конференцији 1919–1920. године, уз мање позније договорне корекције.

Присталице Таке Јонескуа замерале су касније Братијануу што је, као вођа румунске делегације на Париској мировној конференцији, својим крутим ставом да Банат у целини припадне Румунији, учинио лошу услугу државним интересима, јер Таке Јонеску у преговорима са Николом Пашићем беше постигао повољније решење.

THE MEETINGS BETWEEN TAKE IONESCU AND NIKOLA PAŠIĆ
IN THE AUTUMN OF 1918 REGARDING
THE ROMANIAN-SERBIAN BORDER

Vasile Dudaş

Summary

In the circumstances of the expected defeat of the Central Powers, with which Romania had concluded a separate peace towards the end of 1918, numerous Romanian politicians emigrated to Paris, where they set up The National Council of Romanian Unity – a political body meant to represent Romanian interests after the end of the war. Take Ionescu was elected president of the Council; in this quality he met various European statesmen. He had discussions with the president of the Government of Serbia about

the future status of the Banat region. The positions of the two statesmen were divergent, with Pašić pointing out that he was representing the Serbian state, while his counterpart was a private person.

Take Ionescu also had discussions with Anton Trumbić, president of the Yugoslav Committee, offering some concessions on the clause of the Romanian treaty with the Entente states from 1916, which stipulated the devolution of the entire Banat to Romania upon the successful ending of the war.

Discussions regarding Banat's post-war configuration were pursued in Belgrade by the Romanian prime minister I. I. C. Brătianu with Serbian Regent Alexander. Brătianu put forward the standpoint of an integral inclusion of Banat in the Kingdom of Romania, but Regent Alexander politely rejected such a proposal.

Two key historical events followed in 1918: The Great National Assembly in Novi Sad on 25th of November, which proclaimed the unification of Vojvodina province with Serbia, followed by the proclamation, in Belgrade, of The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, on December 1st. On the other side, the Great National Assembly of Romanians in Alba Iulia, on December 1st, proclaimed the unification of Transylvania, Maramureș, Crișana and Banat with Romania.

A decision on the partition of the Banat was finally adopted at the Paris Peace Conference in 1919-1920, with slight adjustments to the borders subsequently negotiated.

The supporters of Take Ionescu reproached subsequently to Brătianu that by rigidly insisting on the annexation of the entire Banat to Romania, he made a poor service to Romanian interests, in view of the fact that Take Ionescu, during his talks with Nikola Pašić, had achieved a more advantageous arrangement.

Јована Касац¹

„ЖИВЕЛИ, СОКОЛОВИ МОЈИ!” – УЛАЗАК ВОЈСКЕ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ У ТЕМИШВАР²

САЖЕТАК: Након пробоја Солунског фронта средином септембра 1918. године савезничка војска и војска Краљевине Србије надирала је према границама ускоро бивше Аустроугарске монархије. Влада Краљевине Србије још је у Нишу, у децембру 1914. године, изјавила да је главни и једини задатак у тим судбоносним данима била борба да се обезбеди крај Великог рата, који је постао и борба за ослобођење и уједињење све неослобођене браће Срба, Хрвата и Словенаца. Самим тим, и Срби у Темишвару нашли су се у ратним циљевима Србије. У изворима можемо наћи да је у Темишвару, центру Баната, најмногољуднијем и најлепшем граду у Банату, војска Краљевине Србије дочекана с највећим одушевљењем и веома лепо. Српску краљевску војску, предвођену пуковником Николом Цоловићем, 17. новембра 1918. године дочекали су становници Темишвара, представници српског Народног већа, др Ото Рот, цивилни комесар Банатске републике проглашене у Темишвару, представници Румуна, епископ Георгије Летић, утицајни Срби из Темишвара и представници тадашњих мађарских власти у Темишвару.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: војска Краљевине Србије, новембар 1918. године, Темишвар, српско темишварско Народно веће, свечани дочек, пуковник Никола Цоловић.

Улазак српске војске у некадашњу престоницу Српске Војводине помињали су и раније историчари са ових простора али само у оквиру ширих тема. О свечаним дочецима војске током новембарских дана 1918. године по целој Војводини постоје и службени војни рапорти, сећања савременика и њихови дневници, али највећи број података ипак се може пронаћи у оновременој штампи. Сви ови извори сведоче о еуфоричном расположењу српског али и другог несловенског живља. Само неке од тих извора користио је и Љубомир Церовић за своју монографију *Срби у Румунији*.³ Када *Сјоменица*

¹ majovanakasas@yahoo.com

² Ово су речи које је Михаило Полит-Десанчић упутио представницима српске војске која је у Темишвар ушла 17. новембра 1918. године: пуковнику Николи Цоловићу, команданту Коњичке дивизије, и пуковнику Петру Саватићу, команданту места Темишвара. Њих двојица су дошли да посете Полита на имању Политове кћерке Владиславе у околини Темишвара сутрадан, 18. новембра (Како сам свој век провео. Успомене д-ра Мих. Полита-Десанчића, Београд, 1925, VI).

³ Вид.: Љубивоје Церовић, Срби у Румунији, Нови Сад, 1997.

ослобођења Војводине буде издата 1929. године, Темишвар се скоро неће ни спомињати из очитог разлога што више неће припадати југословенском Банату, иако је и он ослобођен новембра 1918. године и као територија на коју је војска Србије ушла припојен Краљевини Србији, односно Краљевству Срба, Хрвата и Словенаца на Великој народној скупштини у Новом Саду 25. новембра 1918. године.⁴ Проблем неупућености шире научне јавности у овај важан догађај за Србе у Темишвару састоји се и у томе што су аутори који су касније помињали новембарска дешавања често изостављали центар српског Баната приликом навођења датума ослобођења већих градова широм Војводине, претпостављамо из истог разлога што након разграничења са Краљевином Румунијом Темишвар неће чинити део прве југословенске државе.⁵ Темом уласка српске војске у Темишвар бавили смо се и у научном раду објављеном у часопису Историјског архива Кикинде, „Attendite”, али смо дошли до нових важних сазнања из објављених и необјављених извора, аутобиографија савременика и војних извештаја.⁶

Новембар 1918. године време је стварања народних већа на територији бивше Аустроугарске монархије. Вести о формирању народних већа Чеха, Словака, Пољака, Словенаца, Хрвата и Срба утицале су и на расположење банатских Срба да се и они, први пут после 1914. године, политички ангажују учешћем у раду народних већа.⁷ У Темишвару 31. октобра 1918. године долази до оснивања српског Народног већа као одговор на оснивање Банатске републике и Банатског већа дан раније. Темишварско веће, односно његови чланови, истакнути национални радници за присаједиње Темишвара Кра-

⁴ Вид.: Споменница ослобођења Војводине 1918, Нови Сад, 1929.

⁵ На пример: Миле Бјелајац у својој монографији о војсци Краљевине СХС између осталог наводи: „у Сремску Митровицу и Стару Пазову српска војска је стигла 7. новембра, у Панчево, Белу Цркву и Вршац 6. новембра, Нови Сад 9. новембра, Суботицу 10. новембра, Сомбор 13, Бају 14, Сенту 16. и у Бечкерек 17. новембра”, а Темишвар изоставља (Миле Бјелајац, Дипломатија и војска: Србија и Југославија 1901–1999, Београд, 2010, 77). Или пак Љубомирка Кркљуш: „српске јединице, свечано дочекане и одушевљено поздрављене, ушле су и војвођанска места у Сремску Митровицу и Стару Пазову 7. новембра, у Нови Сад 9. новембра, у Суботицу 10. новембра, у Сомбор 13, Бају 14, Сенту 16, Бечкерек и Панчево 17 новембра”, а Темишвар не спомиње (Љубомирка Кркљуш, Војводина у време присаједињења Краљевини Србији 1918. године, у: Присаједињење Војводине Краљевини Србији 1918. (зборник радова), Нови Сад, 1993, 13).

⁶ Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918. г. и догађаји по извршеном уједињењу до демобилизације 1920. год, 1918–1919. година, офанзива други период гоњење трећа фаза, Прелаз наших Армија преко Дунава, Саве и Дрине и њихово избијање на демаркационе линије, Војно-дипломатска акција за одређивање граница Краљевине Југославије, књ. 31, Београд, 1939; Листови „Слога” (Темишвар) и „Српски лист” (Нови Сад) у више бројева и лист „Време”, бр. 1407, Београд, 18. новембар 1925, стр. 3; Рукописно одељење Матице српске, М. 12.42, Аутобиографија Стевана Бенина; Рукописно одељење Матице српске М. 12.512, Ђован Илије Белеслијина; Рукописно одељење Матице српске М 12.455, Аутобиографија Д-ра Јована Савковића; Милорад Марковић, Ратни дневници 1912–1918, Београд, 1977; Како сам свој век провео. Успомене д-ра Мих. Полита-Десанчића, Београд, 1925; Petar Pečić, Povijest osobodnje Vojvodine, Subotica, 1939; Никола Цоловић, Са бојних поља 1912–1918, Успомене на велике битке и бојеве на војне подвиге, јуначка дела и светла пожртвовања као и на ратне епизоде и интересантне доживљаје (рукописи генерала), приредили Агим Јанузи и Велибор Тодоров, Зајечар, 2016; Љубица Здравковић, Душан Додић, ослободилац Јагодине – ратни дневник, „Корени, часопис за историографију и архивистику”, Историјски архив Јагодине, Јагодина, 2003, 201–234.

⁷ Јован Пејин, Срби у Банату 1918. године у огледалу домаће штампе, Историјски институт, Београд, Зборник радова, књ. 7, Србија 1918, Београд, 1989, 192.

љевини СХС, представљаће Србе у Темишвару у збивањима која ће уследити.⁸ Илија Белеслијин, изабрани потпредседник Народног већа, на великом народном збору одржаном 10. новембра, у подужем ватреном говору предлагаће како да Срби Темишварци дочекају војску Србије која је у то време напредовала ка граду.⁹ Збор је одлучио да је треба дочекати с највећим овацијама, са српским заставама, с венцима и цвећем, са певањем српске химне и других родољубивих песама. Као конкретан одзив на говор и предлоге Белеслијина прикупљена је одређена свота новца ради покрића трошкова у вези са дочеком. Пословођа-председник српског Народног темишварског већа Младен Пиљић, такође је на овом збору, очи уласка српске војске, истакао да је разговарао са изасланством темишварских Румуна, који су изразили жељу да учествују у поздрављању војске. Одлучено је да „се и Румунима да прилика да изасланством поздраве српску војску, јер су и они антантских осећаја, премда ће српску војску само Срби искрено дочекати и поздравити”.¹⁰ Срби Темишварци, неколико дана касније, 16. новембра, сазнаће да су прве извиднице српске краљевске војске ушле у град Темишвар 15. новембра и они ће „у грозничавом узбуђењу и пуни родољубива заноса” послати омладину да то потврди. Ова вест о „томе повесничкоме догађају” потврђена је и телефонским разговором са командантом извиднице, што видимо из записника са седница темишварског српског Народног већа.¹¹

Податке о путу српске војске до Темишвара налазимо и у серији књига о великом рату Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918. године.¹² У питању су војни извештаји по данима и армијама, и они су примарни извор којег смо се држали. Међутим, у рукопису пуковника Николе Цоловића који ће бити на челу војске Србије која ће у Темишварући 17. новембра 1918. године, неки подаци се знатно разликују. Наиме,

⁸ Вид.: Јована Касаш, Самоопредељење темишварских Срба да се присаједине Краљевству Срба, Хрвата и Словенаца, „Култура: часопис за теорију и социологију културе и културну политику”, бр. 159, Београд, 2018, 37–50.

⁹ Записник темишварског Народног већа (приредио Богумил Храбак), „Зборник Матице српске. Серија друштвених наука”, св. 10, Нови Сад, 1955, 86–87.

¹⁰ Записник темишварског Народног већа (приредио Богумил Храбак), 87. Да је запоседање Баната протекло скоро без икаквог отпора јер је и румунско становништво војску Србије дочекало као ослободиоце пише и Драгољуб Кочић у свом раду Продор српске војске у Банат и отпор Румуна. Међутим, Кочић ће писати и да се отпор једног дела румунског становништва састојао у томе да организују мање протесте, постављају румунске заставе и друге националне симболе на јавним местима и да су предводници оваквих акција били углавном бивши аустроугарски официри и војници румунске народности. Такви протести Румуна су у почетку били уперени како против Срба, тако и против Мађара и Немаца. Такође, они Румуни који су у српској краљевској војсци видели окупатора нису се могли отворено супротставити, поготово не оружјем (Драгољуб Кочић, Продор српске војске у Банат и отпор Румуна, у: Научни скуп Србија 1918. године и стварање југословенске државе, Београд, Зборник радова, Београд, 1989, 327). Лист „Слога” ће такође писати да су у Карансебешу Румуни при уласку француске војске скинули српску заставу са општинске куће и покидали је, а да су надлежни Срби уложили протест код француске команде и затражили да се српска застава врати на своје место. „Тај поступак нас ни мало не чуди. А да ћемо у место поцепане тробојке, поставити нову, то је већ поуздано”, уз коментар пренео је српски лист вест о овом догађају („Слога”, бр. 45, Темишвар, 5. фебруар 1919, стр. 3).

¹¹ Записник темишварског Народног већа (приредио Богумил Храбак), 88.

¹² Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918, књ. 31, 189–191.

пуковник пише да је преко телефона командант Коњичке дивизије пуковник Ђорђе Ђорђевић наредио да се наступање војске убрза и да се на сваки начин, макар предњим деловима, заузме Темишвар „да би при потпису примирја с Мађарском Темишвар већ био окупиран и у нашим рукама”.¹³ Београдско примирје је потписано 13. новембра 1918. године, што би значило да је војска Србије у Темишвар ушла пре тог дана.¹⁴ Пуковник Цоловић у својим успоменама потврђује да је због тога што је био решен да изврши добијено наређење, односно да у Темишвар уђе по сваку цену, упутио „Четврти коњички пук у прикривени обилазак Немаца, источно преко села Либлинг и Лигет, једним обичним путем на коме није било немачких војника, да са те стране уђе у Темишвар”.¹⁵ Телефоном је водио разговоре с Немцима да пропусте мирним путем бар један српски ескадрон у Темишвар, али, како пише, неуспешно. Немачка команда из Темишвара је преко свог начелника штаба одговорила да војску Србије не сматра за непријатеља, напротив, да је симпатише, али да јој ни у ком случају неће дозволити улазак у Темишвар док га немачка војска не напусти, а ако српска војска ипак употреби силу, она скида са себе сваку одговорност за последице и прихватиће борбу пред Темишваром. Пуковник Цоловић сведочи да су о овој категоричној изјави немачке команде из Темишвара обавештени одмах команданти Коњичке дивизије и Прве армије, а сведочи такође и да су догађаји текли тако да је Четврти коњички пук отишао већ толико далеко да је било „немогуће вратити га”. „Задавао [Четврти пук, прим. Ј. К.] ми је велику бригу да га Немци при уласку у Темишвар изненада не нападну”, сећао се Цоловић. Као тумача свих ових преговора с Немцима пуковник Цоловић наводи Милана Поповића. Када је Четврти пук у преподневним часовима ушао неопажено у Темишвар, изненадио је Немце, а Цоловић пише да је немачка команда одмах телефонирао да упита зашто је после свега тај Коњички пук ушао с друге стране у Темишвар, на шта је добила одговор да је тај пук наступао по ранијем наређењу, и да после није могао бити на време заустављен. Цоловић такође пише да је на захтев Немаца да се пук одмах повуче из Темишвара одговорио да је војска Србије у наступању, као и да због престижа и морала код војника али и због Срба који живе у Темишвару о повлачењу пука не може бити говора. Напослетку су немачки војници пристали на то, с тим да никакве друге трупе не улазе у Темишвар. Извештај о уласку Четвртог коњичког пука у Темишвар Коњичка дивизија и Прва армија у први мах примиле су одушевљено. Међутим, у рукописима генерала стоји: „сутрадан по потпису примирја”, што би опет значило да је Четврти пук у Темишвар ушао пре 13. новембра 1918. године, и да је Коњичка дивизија наредила да се он одмах повуче из Темишвара. На ово Цоловић пише: „е ово је да човек излуди, рекох ја; до јуче се наређивало да се што пре и на сваки начин уђе у Темишвар и онолико наше мука са Немцима док је пук ушао у варош, па сад опет повлачи га назад. И шта би рекли и мислили о нама Немци и онај свет тако који гледа у тај пук као у Христа

¹³ Н. Цоловић, Са бојних поља 1912–1918, 276.

¹⁴ Богдан Крижан, Београдско примирје од 13. новембра 1918, „Зборник за друштвене науке”, бр. 46, Нови Сад, 1967, 111–134.

¹⁵ Н. Цоловић, нав. дело, 276.

Спаситеља. Не, на ово наређење одговорио сам оно исто што и Немцима да о повлачењу пука не може бити ни говора. После неколико часова рече ми ађутант да је телефоном поново наређено; да се Четврти пук повуче из Темишвара безусловно, бар до најближег села и да ће командант бити лично одговоран, ако Немци заробе пук и Заставу. Не, не пук остаје у Темишвару а одговорност примама. Пук је остао где је, а 17. новембра био је величанствен дочек и улазак српске војске у Темишвар какав се једва замислити може”.¹⁶

Из војних извештаја види се да је Врховној команди достављен извештај 15. новембра 1918. године да су тог дана извиђачки делови Коњичке дивизије заобишли немачке трупе које су и даље биле у граду и ушли у Темишвар у 11 часова, као што је писао и Никола Цоловић али спомињући ранији датум. И ови извештаји показују да је у питању Четврти коњички пук као претходница целе Коњичке дивизије и да је у Темишвар ушао без отпора, јер су немачке трупе у граду овај чин одобриле, а да су српске трупе биле смештене у Јелисаветиној четврти. Услов са немачке стране, по војним извештајима, био је да се српски војници не мешају са немачким војницима који евакуишу свој ратни материјал.¹⁷ За друге српске трупе немачки командант изјавио је да ће спречити њихов улазак оружјем, али је за Четврти коњички пук наредио прописно следовање хране и за војнике и за коње.¹⁸ У успоменама српског пуковника Николе Цоловића стоји да се немачки генерал Фон Штројбен, командант немачке 11. армије на Балкану, „нашао у великом чуду између одушевљења банатских Срба и српске војске и збуњене немачке војске и преплашених Немаца у Темишвару”. Такође, и да је немачки командант дошао пред врата српског епископа у Темишвару др Георгија Летића „да га посети”, а у ствари да га замоли за интервенцију да се српска војска уздржи од конфликта, док ће он лично убрзати евакуацију до крајњих граница.¹⁹

На седницама Банатског већа пре уласка војске Краљевине Србије у град представници темишварских Срба захтевали су да немачка војска прође кроз Банат без задржавања, али се испоставило да то није могуће јер су Немци били принуђени да иду пешке због недостатка угља. Да су Срби Темишварци имали неке информације да међу немачким официрима и војницима влада велик раздор, видимо из Записника са седница српског темишварског Народног већа.²⁰ Били су забринути да би присуство немачке војске могло бити веома опасно по становнике града Темишвара.²¹ Др Рот се тада показао „као коректан, јер је лично умиривао војнике”, а и у Немачкој се залагао да се војска „кроз Угарску журно проведе”.²² Тадашњи потпредседник српског Народног већа Младен Пилић страховао је да се присуством немачке војске желе постићи „какве скривене намере”.²³

¹⁶ Исто, 275–277.

¹⁷ Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918, књ. 31, 189–191.

¹⁸ Исто, 191.

¹⁹ Н. Цоловић, нав. дело, 279.

²⁰ Записник темишварског Народног већа (приредио Богумил Храбак), 84.

²¹ Исто.

²² Исто.

²³ Исто.

У 23:15 часова 15. новембра 1918. године, команданту Моравске дивизије послат је вечерњи извештај да се сутрадан, 16. новембра, наставља кретање одређеним правцем ка Темишвару.²⁴ По извештајима Прве армије, 16. новембра немачке трупе и даље су држале северни део вароши Темишвара, док је јужни део посела српска Коњичка дивизија.²⁵ Истог дана, Први пешадијски пук Моравске дивизије кретао се главним друмом ка Темишвару. Десна колона Моравске дивизије стигла је 17. новембра око 15 часова у Темишвар а лева у Велики Бечкерек.²⁶ У *Рајним дневницима* војника Милорада Марковића налазимо занимљив податак како је командант његовог пука реаговао на улазак српских трупа у Темишвар. „Дана 17. (4.) новембар 1918. у 8 часова полазимо за Темишвар. Коњица и наша претходница пре нас стигла и сав дочек пао на њих. Што се узео због тога наша командант пука!”, писао је Марковић.²⁷

И данас је отворено питање да ли је ово посудање Темишвара од стране војске Краљевине Србије било „окупација” или „ослобођење” тог краја. Да ли се радило о ослобођењу српско-југословенских крајева и о уједињењу већ слободних грађана или окупацији коју су спровеле српске трупе? О томе су и раније расправљали историчари.²⁸ Постоје разилажења у мишљењу и да ли је после рата дошло до уједињења или ослобођења. Миле Бјелајац у својој студији пише да тезу Хрвоја Матковића са Универзитета у Загребу како се радило само о уједињењу а никако о ослобођењу треба схватити формално, јер је претензије Румуније, Аустрије и Мађарске могла ограничити само једна војна сила.²⁹ Морамо поново овом приликом истаћи да се Темишвар налазио у ратним циљевима Краљевине Србије и да је самим тим војска Србије имала наређење да га заузме. Такође, не бисмо могли а да не споменемо да темишварски Срби нису били потпуно национално свесни, да су између себе говорили мађарским језиком, нису славили славу, већина њих Србију никада није ни видела.³⁰ Али чињеница је и да се на заузимање Темишвара војска Србије одлучила и на основу позива локалног становништва. Миле Бјелајац у својој монографији износи „конкретан случај да је позив српској војсци у Темишвар пренело 8. новембра 1918. године, представништво сачињено од Срба са Миланом Поповићем на челу”.³¹ Потврду да је српско становништво из Темишвара односно, како у извештају стоји, „депутација од седам Срба”, дошла у подне тога дана у село Жебел да поздраве српску војску и да је позове да уђе у Темишвар да јој преда варош, налазимо у рапортима Врховне команде од 15. новембра 1918. године.³² Ко-

²⁴ Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918, књ. 31, 192.

²⁵ Исто.

²⁶ Исто, 210–211.

²⁷ Милорад Марковић, Ратни дневници 1912–1918, Београд, 1977, 259.

²⁸ Вид.: Миле Бјелајац, Дипломатија и војска, 68.

²⁹ Миле Бјелајац, Од Солуна до Ријеке и Целовца, војни и политички значај операција српске војске септембар 1918 – јуни 1919, „Југословенски историјски часопис”, 1/1997, Београд, 1997, 83.

³⁰ Ј. Касаш, Самоопредељење темишварских Срба да се присаједиње Краљевству Срба, Хрвата и Словенаца, 38.

³¹ М. Бјелајац, Од Солуна до Ријеке и Целовца, 81.

³² Главнина Првог коњичког пута и штаб бригаде заноћила је у селу Жебелу (Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918, књ. 31, 191).

мандант Коњичке дивизије у истом рапорту пише да је ова депутација том приликом од њега тражила и извесне информације које он није могао да да пошто за њих није био надлежан.³³ „Српски лист” такође спомиње ову депутацију у свом 12. броју, где каже да је у петак преподне, 15. новембра, отишла у Жебељ и да су је чинили варошки велики капетан Михаило Живановић и мерник Младен Пилић заједно са једним Мађаром које је командант српског одреда „најпријатељскије примио”. „Српски лист” ће писати и да је командант овом изасланству рекао да увуку белу заставу, коју су понели са собом, „јер Срби долазе не као непријатељи, него као окупациона војска са задатком, да пази на ред и мир”.³⁴ У објављеним успоменама са бојних поља Николе Цоловића, команданта који ће свечано ући у Темишвар 17. новембра 1918. године, проналасимо запис да су се заиста пред селом Жебељом са белим заставама појавили изасланици српског Народног већа из Темишвара: Младен Пилић, инжењер, др Калман Јакоби, велики жупан, др М. Живановић велики капетан, и др М. Недељковић, српски заробљеник у Аустрији. Њима додаје и неколико новинара који су сви дошли да поздраве команданта српских трупа пред Темишваром и да поднесу услове Банатског већа за улазак војске Србије у Темишвар. Овај поздрав је примљен, а за услове је речено да улазак војске Краљевине Србије у Темишвар долази по правог њеног оружја и њене победе у рату, а командант само извршава њену заповест, писаће Никола Цоловић.³⁵

Прелаз србијанских чета у Банат, дакле, није био ни у каквој вези са београдском војном конвенцијом, јер она тада још није постојала. Чим је немачка војска почела да се повлачи, одреди Моравске дивизије чамцима су прешли Дунав и ступили на банатско тло, а онда су, како је писао Петар Пекић, „настали златни дани ослобођења Војводине”³⁶. Први су прешли одреди коњице пуковника Николе Цоловића. Он је у својим успоменама записао и да ће 16. новембра 1919. године, увече, бити наређено прикупљање пукова војске Краљевине Србије а да ће 17. новембра свечано ући у Темишвар. Немачка команда је тада, по Цоловићевим речима, молила да се по сваку цену одложи улазак војске Србије бар за два дана, односно да се њима „још није ишло”, а да се српској страни „није више чекало”. „Ил’ се склони, ил’ се поклони”, био је последњи одговор српске команде.³⁷

Први лист који је известио своје читаоце о уласку српске краљевске војске у Темишвар био је „Српски лист”, орган српског Народног одбора у Новом Саду. У 15. броју од 23. новембра 1918. године, „Српски лист” је прво донео извештај о уласку војске у град из угла како су темишварски Немци видели овај свечани догађај. Лист „Слога” вести о уласку српске војске у Темишвар донеће тек 1. јануара 1919. године, након свог оснивања, од када ће представљати глас Српства у Темишвару.³⁸ И из војних извештаја видимо

³³ Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918, књ. 31, 191.

³⁴ „Српски лист”, бр. 12. Нови Сад, 20. (7) новембар 1918, стр. 2.

³⁵ Н. Цоловић, Са бојних поља 1912–1918, 279–280.

³⁶ Р. Пекић, *Povijest oslobođenja Vojvodine*, 196.

³⁷ Н. Цоловић, Са бојних поља 1912–1918, 280.

³⁸ Душан Попов у својој студији о српској штампи у Румунији лист „Слога” види као „аутентичан документ који сведочи о стварном расположењу српског живља и о стању духова у то

да је „врло величанствено и одушевљено дочекана од стране становништва” Прва коњичка бригада српске Коњичке дивизије, која је 17. новембра 1918. године у 10 часова ушла у Темишвар, а да су немачке трупе напустиле Темишвар и одступиле ка Араду као и то да су их пратили извиђачки делови Коњичке дивизије.³⁹

Како је немачки лист „Temeschwarer Zeitung” извештавао а „Српски лист” преносио, темишварски Немци нису могли довољно да се надиве реду у србијанској војсци и да је управо та дисциплина војске „елеменат мира и мирног рада” у вароши.⁴⁰ Немачки лист је јављао, а „Српски лист” такође преносио, да су ондашњи Немци прихватили да су рат изгубили и да „своју судбу носе покорно”, а да краљевску војску Србије дочекују са „осећајима искреног поштовања”. Банатски Немци су били свесни да је војска Србије „бескрајно много пропатила и упрос томе се јуначки умела борити држећи се својих идеала” и зато они поздрављају и њихове команданте, који су умарширали у Темишвар. Улазак војске описују као ванредно свечан, импозантан и незабораван за сваког ко га је видео.⁴¹ Стеван Бенин, шеф будућег Југословенског пресбирора у Темишвару, у аутобиографији, описиваће сличним речима улазак краљевске српске војске у Темишвар. Он пише да је у град ушла „импозантна војна снага”, коју су одушевљено дочекали не само Срби већ и Немци, Мађари и Јевреји, „јер су страховали да ће их српске комите побити и поубијати”.⁴² И у *Рајним дневницима* Милорада Марковића описано је напредовање српске војске ка Темишвару у новембру 1918. године. „Полазимо у 11 часова за Темишвар 14. новембра 1918. године... Чујемо – у Темишвару спремају силан дочек... Што су утучени овде Немци и Власи! Власи се надају да ово буде њихово”.⁴³ У извештајима које је Врховна команда примила 17. новембра 1918. године такође пише да је Први пешадијски пук у Темишвару „одушевљено дочекан”.⁴⁴ До пет хиљада војника свих родова оружја Краљевске српске армије тада је ушло у Темишвар, а „ни једна једина несугласица није пореметила свечаност по новембарској хладноћи, али са јаким сунцем”.⁴⁵ Официре темишварски Немци описују као „елегантне, мушки лепе појаве, у разговору врло љубазне”, а војнике као „већином снажан људски сој, добро одевен и добро храњен, упркос томе шта је све преживео”.⁴⁶ Како као извор користимо извештај немачких новина, војска Србије назива се окупационом, али банатски Немци изражавају наду да ће се обистинити речи српског команданта да војска Србије долази као братска и да желе да

судбоносно време” (Душан Попов, Српска штампа у Румунији, „Темишварски зборник”, бр. 1, Нови Сад, 1994, 184).

³⁹ Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918, књ. 31, 211.

⁴⁰ „Српски лист”, бр. 15, Нови Сад, 23. (10) новембар 1918, стр. 3.

⁴¹ Исто.

⁴² Рукописно одељење Матице српске, М. 12.421 Аутобиографија Стевана Бенина.

⁴³ М. Марковић, Ратни дневници 1912–1918, 259.

⁴⁴ Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918, књ. 31, 211.

⁴⁵ „Српски лист”, бр. 15, Нови Сад, 23. (10) новембар 1918, стр. 3.

⁴⁶ Исто.

Темишвар од сада пође у сусрет лепој будућности.⁴⁷ По извештајима које доноси „Српски лист”, већ врло рано ујутру те суботе 17. новембра 1918. године велики број људи окупио се у Фабричкој четврти на тргу, да би дочекао војску Србије. Ред је одржавао надзорник српских школа и члан српскога Народног већа Христифор Свирчевић. Присуствовали су и остала српска интелигенција, Српско певачко друштво са својим председником, школским надзорником и хоровађом Свирчевићем на челу, Српска женска задруга предвођена госпођом Меланијом Јанковић и српска школска младеж под вођством учитеља Ђуре Терзина. Били су присутни и представници Српске фабричке црквене општине, многи официри, трговци, занатлије и више депутација српских црквених општина из околине Темишвара. Лист „Време” обележио је седмогодишњицу ослобођења Темишвара у броју од 18. новембра 1925. године и он је такође извор података о уласку војске Србије у Темишвар. У чланку који потписује Милан Л. Поповић стоји како је један крупан сељак из Варјаша тог дана узвикнуо: „Да видиш какви су! Сви поцрнели, ноге им отекле за седам дана и седам ноћи без одмора, ни мало, од Солуна до Темишвара стигли!... Прича, прича јадник и плаче”.⁴⁸

Куће по Темишвару тога недељног дана, 17. новембра 1918. године, биле су окићене српским заставама. Док војска још није пристигла на трг, омладина је играла коло, а више пута певане су српска химна и остале српске родољубиве песме. Око 11 сати усклици „Живио!” објавили су да долази војска Србије. Са пуковником Цоловићем и његовим штабом стигле су прво

Улазак војске Краљевине Србије у Темишвар

⁴⁷ Исто.

⁴⁸ „Време”, бр. 1407, Београд, 18. новембар 1925, стр. 3.

коњица и пешадија. Под вођством свог председника Младена Пилића, чланови српског Народног одбора Душан Јовановић, Шандор Ненадовић, Димитрије Мита Крајован и прота Јован Новаковић поздравили су у име Срба из Темишвара команданта, који је истакао да је српска војска дошла у Темишвар да „свима народима донесе слободу и демократију”. Затим је Певачко друштво отпевало српску химну, коју су трупе саслушале у ставу мирно и салутирајући, а публика је била гологлава. После тог поздрава Душан Јовановић је донео пуковнику на сребрном послужавнику хлеб и со. Госпође су цвећем китиле барјаке а војницима делиле цигарете. Усклици „Живио!” нису престали, а кад су се стишали, пуковник Цоловић је одговорио на поздраве. Рекао је да је врло изненађен дочеком и од срца је на њему захвалио. „Српска војска је за добро српског народа пролила већ море крви, али је спремна да да и последњу кап крви, да постигне и уједињење српског народа”, рекао је пуковник, а усклици су пропратили његову изјаву. Војска је тада ушла у унутрашњу варош. Напред је јахала коњица а за њом командант пуковник Цоловић и његов штаб. У вароши Темишвару, пред жупанијом, српску војску чекали су мађарско чиновништво, Српска женска задруга, чланови српског Народног већа, румунски Народни одбор и управне власти. Пре 12 часова „на лепом, цвећем окићеном белцу” појавио се пуковник Никола Цоловић у пратњи штаба. У име ослобођеног српског Баната, први га је поздравио српски свештеник и парох Фабричке српске православне цркве Илија Белеслијин. Он је упоредио тријумфални улазак Исуса Христа у Јерусалим са доласком српске војске у Банат. У свом говору Белеслијин се војсци Краљевине Србије обратио са „несравњена војско српска” и истакао да се она борила како за Србе у Темишвару тако и за цело човечанство. Изјавио је да војска Србије није могла гледати Српство у Темишвару „у тешким оковима, па је потргла оружје, да их разбије” и „на парампарчад разлупала Аустро-угарску”. „Ти си испревртала престоле краљевске и царске. Ти си нам развила српску заставу слободе, она се лепрша у небо да прне, и ми ти се клањамо до земљице црне”, биле су речи темишварског пароха.⁴⁹ Наставио је свој говор још дирљивијим речима упућеним војсци Србије. „Војводина стара, убијена и сахрањена од наших угњетача сада васкрсава под ударцима вашег мача... Васкресење, ослобођење, уједињење... Дивови, браћо, с вама у живот, с вама у смрт. Пре ћемо у крви огрезнути, него што ћемо се у стару тамницу вратити и пре него што ћемо руке у старе окове вратити...” Такође и: „Народе српски! Ево вам јунака, кржаве им руке до рамена и зелени мачи до балчака. Обришимо пољупцима мрље кржаве. Народе Војводине! Ево вам спасења. А вама Срби уједињење. Срби браћо, да живи краљ ослободитељ, краљ велике Србије Петар I. Да живи српска Војводина, саставни део Велике Србије. Да живи српски Темишвар!”⁵⁰

Уз клицање окупљеног народа на ове речи Илије Белеслијина Српско певачко друштво отпевало је српску химну, а када су одјекнули и њени последњи тонови, пуковник Цоловић узвратио је и на овај поздравни говор.

⁴⁹ Рукописно одељењев Матице српске, М. 12.512, Говор Илије Белеслијина.

⁵⁰ „Слога”, бр. 18, Темишвар, 1. јануар 1919. (19. децембар 1918), стр 1.

Пуковник Цоловић при уласку војске Краљевине Србије у Темишвар

Изјавио је да ће се српска војска старати да мир и ред у земљи буду очувани а завршиоо речима: „Наша дела остају иза нас, нека их историја цени. Уводећи претходницу српске војске у славни град Темишвар узвикујем: Живели Темишварци. Живела слободна Војводина наша!” Узвицима „Живео Краљ Петар, живела велика Србија, живела српска војска” не беше краја. Тада је у име румунског Народног савета на румунском језику у име румунског народа Темишвара и жупаније, српског пуковника и српску војску поздравио темишварски адвокат др Аурел Козма (Aurel Cosma). Његов говор је одмах након тога прочитао српски темишварски адвокат др Јован Савковић на српском језику.⁵¹ Др Козма је с радошћу поздравио војску Србије „међу историјским зидовима великога румунског јунака Јанка Сибињанина” и пожелео јој добродошлицу. „Ми угарски и ердељски Румуни дужни смо двоструко се захвалити непобедивој српској војсци. У овим ванредним тешким данима ми смо Румуни све ставили и стављамо у службу за одржање јавнога мира. Стога Вас молимо, господине пуковниче, помозите нас у овом нашем потхвату и узмите наш народ у заштиту. Вама, господине пуковниче, и Вашој мудрој и витешкој команди и војсци, кличемо: Живела на многаја љета”, рекао је.⁵² Пуковник Цоловић је на лепим речима захвалио и представнику румунског

⁵¹ У „Српском листу” пише да је извесни г. Јеремић превео говор са румунског а у листу „Слога” др Јован Савковић, који и потписује овај извештај са догађаја.

⁵² „Слога”, бр. 18, Темишвар, 1. јануар 1919. (19. децембар 1918), стр. 1.

народа. Затим је тадашњи градоначелник Темишвара Гемл (Josef Geml) поздравио војску Србије на немачком језику „у име тамишварске муниципије и препоручио варош и становништво благонаклоности окупационе војске и њезиних старешина”. После ових речи поджупан Александар Ференци (Ferenczi Alexander) на мађарском језику је замолио да се осигурају несметани рад власти и ред, одосно да се „осигура редован ток мађарске администрације”. Пуковник Цоловић је обојицу уверио да ће србијанска војска потпомагати власти у њиховом раду и позвао их да учине све за одржавање реда и мира.⁵³ Најзад, у име Банатског народног већа војску Србије је на француском језику поздравио цивилни комесар Банатске републике, темишварски адвокат др Ото Рот (Otto Roth). Он је изјавио да пуковника Цоловића поздравља у име Народног већа свих народности Баната. „Ми смо створили нашу демократску републику и радимо на томе, да сви народи: Мађари, Немци, Срби и Румуни добију једнака демократска права; наш је идеал братство, слобода и једнакост свих народа целог света. Нека живи интернационализам! Нека живи читав свет”, рекао је Рот.⁵⁴ Овим говором је програм свечаности на Лошонцијеву тргу завршен. Никола Цоловић се у својом успоменама сећа да је дочек у Темишвару био „сјајна манифестација великог народног одушевљења, признања и захвалности српској војсци и српскоме народу за све њихове жртве и патње које су поднели за остварење великог народног ослобођења и уједињења”. Писао је да је тог момента, када је српска коњица усиљеним маршем пројурила кроз Банат и појавила се пред Темишваром, народ града Темишвара, а нарочито онај из околних српских села, био свестан „да је ослобођен даљег аустроугарског ропства”. Како је даље писао Цоловић, Срби Темишварци су „обузети силним одушевљењем за слободу и уједињењем са браћом у Србији”, дочекали најодушевљеније и најискреније сваког српског војника, а нестале „све немачке и аустроугарске лажи и багателисање да војска Србије и не постоји, да је она сва изгинула и уништена”.⁵⁵

Војска се повукла у касарне а највећи део публике заједно са пуковником Цоловићем и официрима кренуо је у српску Саборну цркву. На улазу у цркву, њих је дочекао темишварски епископ Георгије (Летић) са свештенством. Црква је била пуна а благодарење је одржао је епископ Летић уз саслужење више свештеника. Тада се први пут у једној темишварској цркви споменуло име краља Петра I Карађорђевића, на шта се заорило „Живео!”, а Певачко друштво отпевало је српску химну уз пратњу присутног народа. Након што је отпевана химна, епископ је одржао врло леп говор, такође пропраћен усклицима, како је описивао „Српски лист”.⁵⁶ После одржаног благодарења епископ

⁵³ „Српски лист”, бр. 15, Нови Сад, 23. (10) новембар 1918, стр. 3.

⁵⁴ Занимљиво је како у Историји Румуна гледају на улогу др Рота. „Банатски представник Карођијеве владе” прогласио је „такозвану републику Банат” и у својству цивилног комесара народа у Банату и гувернатора Баната, он је примио „српску војску као некаквог савезника”, иако је она била део Антанте. У надметању око територијалне поделе хабзбуршког наслеђа, Рот се надао да ће моћи да настави мађарску власт над Банатом уз помоћ српских трупа, занемарујући пројекат Србије да око себе, а не око Будимпеште, уједини читав низ оближњих територија” (Овидију Печикан, Историја Румуна, Београд, 2015, 499).

⁵⁵ Рукописи генерала Николе Цоловића, 279.

⁵⁶ „Српски лист”, бр. 15, Нови Сад, 23. (10) новембар 1918, стр. 3.

је у својој резиденцији приредио ручак, на који је био позван већи део официра. Сутрадан, у понедељак 18. новембра, српско Народно веће је у хотелу „Престолонаследник” приредило сјајан банкет у част српских официра и војника. Те вечери било је присутно преко 100 официра и војника и око 400 грађана из Темишвара и околине. За време вечере одржано је неколико здравица, од којих су се неке чак развиле у читаве говоре. Први је Његовом величанству краљу Петру наздравио тадашњи председник српског темишварског Народног већа Иван Прекајски. Говорио је и већ поменути др Јован Савковић, адвокат, члан темишварског Народног већа, који је нарочито истакао задатак Србије у ослобођеним крајевима. Он је свој говор завршио речима: „Господо, Српски народ ових крајева верује дубоко у успех оне мисије, коју Србија и тамошња најбоља интелигенција има да изврши у погледу националнога културног и духовног ослобођења и препорођаја српскога народа овога краја. На почетку почетака извршења овога крупног и историјског националног задатка, ми Вас, господо, из дубине наше српске душе поздрављамо и желимо Вам, да ово велико народно дело срећно до краја изведете”.⁵⁷ Христифор Риста Свирчевић поздравио је српску војску у име српске школске деце Темишвара, а Илија Белеслијин је истакао велике заслуге „највећег јунака овога рата – српске војске”. Др Милорад Недељковић наздравио је Војвођанима, „који су ослобођењем уведени у ред највећег племства, у ред слободних српских грађана”, и узвикнуо: „у каквом се сјају и блеску ова 1918. година ближи својме крају, а у каквој је страшној тмини она почела”.⁵⁸ Катихета Константин Николић наздравио је јунаштву српске војске, а госпођа др Владислава Беба Поповић Полит и др Светислав Михајловић, адвокат из Велике Кикинде, наздравили су пожртвованости српских мајки и жена у овом рату. Владислава Поповић-Полит, ћерка Михаила Полит-Десанчића, када буде објавила књигу свог оца *Како сам свој век провео*, написаће какав је утисак на Полита учинило ово ослобођење Темишвара.⁵⁹ Наиме, када је војска Краљевине Србије улазила у Темишвар, Полита је српско Народно веће позвало да је поздрави. Међутим, Полита је то толико узбудило да је уочи догађаја преживео срчани удар, од којег се све до смрти 30. марта 1920. године није потпуно опоравио.⁶⁰ Како је био онемогућен да војску Србије дочека у граду, пуковник и командант Коњичке дивизије, која је прва ушла у Темишвар, и пуковник Петар Саватић, командант Темишвара, дошли су да га посете на имању ћерке Владиславе и

⁵⁷ „Слога”, бр. 27, Темишвар 15. (2) јануар 1919, стр. 2.

⁵⁸ Милорад Недељковић је 1918. годину дочекао у нежидерском логору за интернирање, за који је том приликом рекао „да би се могло рећи да је на тако малом простору највише несреће било концентрисано за ове четири и по ратне године, највише несреће, суза и патњи људских”. Наставио је да је „од зиме и глади умирало у Нежидеру некад и по 20-24 на дан. Саранили смо укупно на нежидерском логорском гробљу пет хиљада наших несретних другова, и ми који смо их преживели, нас око две хиљаде, подигли смо им овог лета споменик њихове мученичке смрти” („Слога”, бр. 30, Темишвар, 18. (5) јануар 1919, стр. 2).

⁵⁹ „То је била така радост, која се не да описати. Кад је Тата дознао да су Срби у Београд ушли и да се већ и даље крећу, он нас је све у своју собу позвао, наредио је да упалимо кандило пред икону и клекнувши, кроз сузе је рекао: „Хвала ти, Господе, да сам ово доживео, сад могу мирно умрети...”, објавила је после Политове смрти његова ћерка Владислава (Како сам свој век провео. Успомене д-ра Мих. Полита-Десанчића, VI).

⁶⁰ Р. Пекић, *Povijest oslobođenja Vojvodine*, 204.

њеног мужа у близини Темишвара. Осамдесетогодишњи Полит дочекао је, тако, србијанску војску следећег дана, 18. новембра 1918. године.⁶¹ „Изванредно дирљив је био Татин сусрет са првим српским официрима”, сећа се Владислава. „Тата је онако болестан устао, плачући их загрлио и казао: Благо мени, да сам доживео да овде видим српске офицере. Живели, соколови моји!” Политова жеља је до смрти била да дође у Београд, да оде краљу Петру на поклоњење. „Хоћу да му кажем: Величанство, сећате ли се, шта сам Вам у Роичу говорио: Ваш дан ће доћи”, говорио је Полит.⁶² „Али на жалост, та жеља се није мом добром Тати испунила. Једне тихе пролетње вечери је заспао, заспао је да се више – не пробуди. А његова племенита душа је одлетела горе – горе, и тамо горе сад, са Краљем Ослободиоцем заједно слави: – „Велики Дан”.⁶³ Да је Полит у „некадашњем седишту Српске Војводине, у Тамишвару, пливао од радости” али да од „ганутости и суза-радосница није старац речи могао да прозбори” када је победоносна војска Србије ушла у град, писала је и „Војводина” у чланку поводом његовог 86. рођендана.⁶⁴ Обележавајући двадесетогодишњицу смрти Михаила Полит-Десанчића 1940. године у „Културно-привредном прегледу Дунавске бановине” Владимир Бабић ће писати да је Полит привремено сахрањен на темишварском гробљу, „где још и данас лежи под забаченом хумком изгубљене југословенске земље”, као и да је „и овај неимар наше лепше будућности остао без саграђеног гроба, без народног признања и ван светости данашњице”.⁶⁵ Полит је заиста сахрањен на Пустари „Мира”, на периферији Темишвара, али је 1933. пренесен у Нови Сад, где сада на Успенском гробљу леже његови посмртни остаци.

Интересантно је да су у истој тој „Редут-сали” хотела „Престолонаследник” истога дана само три године раније, 1915, темишварски Немци приређивали велики банкет маршалу Макензену, када је прегазио Србију. Како ће писати пуковник Цоловић, историја је наместила да због ратне среће овај банкет приређен српским официрима који су истерали Немце из Баната буде у истој сали одржан први после оног Макензеновог.⁶⁶ Последњи учесници овог банкета разишли су се тек у зору, „у највећој раздраганости и са најпријатнијим успоменама”, чиме је свечани дочек србијанске војске у Темишвару био завршен.⁶⁷

Војник Милорад Марковић у својим дневницима мало ће другачије описивати догађаје тог дана. Дана „18. (5.) новембар 1918. године. Данас остајемо. Пљачка по магацинима касарне. Војници продају ствари грађанству – банкет увече.”⁶⁸ Да је српска команда у Темишвару морала 19. новембра 1918.

⁶¹ Дејан Микавица пише да „упркос оваквом Политовом ставу, неки његови либерали су истицали, као и демократе, одређену резервисаност” према овој еуфорији изазваној ослобођењем Војводине и политичким збивањима. Они су и одлуке Велике народне скупштине у Новом Саду називали „компромисом” (Дејан Микавица, Српско питање на угарском сабору, Нови Сад, 2011, 267).

⁶² Како сам свој век провео. Успомене д-ра Мих. Полита-Десанчића, VI.

⁶³ Исто.

⁶⁴ „Војводина”, бр. 7, Нови Сад, 28. јун 1919, стр 3.

⁶⁵ Владимир Ђ. Бабић, Поводом двадесетогодишњице смрти Михајла Полит-Десанчића, „Културно-привредни преглед Дунавске бановине”, свеска за април, Нови Сад, 1940, 156.

⁶⁶ Н. Цоловић, Са бојних поља 1912–1918, 281.

⁶⁷ „Слога”, бр. 18, Темишвар, 1. јануар 1919. (19. децембар 1918), стр. 1.

⁶⁸ М. Марковић, Ратни дневници 1912–1918, 260.

године констатовати да је грабљење одела и логорске опреме по великим војним складиштима Темишвара настављено и по доласку србијанских трупа писало је и у војним извештајима. Ова ситуација се наставила док ти магацини нису пронађени и стављени под стражу.⁶⁹ До доласка команданта Коњичке дивизије суверени господар града био је пуковник Цоловић, јер се командант Коњичке дивизије пуковник Ђорђе Ђорђевић са штабом због окупације Оршаве задржао неколико дана у Вршцу.⁷⁰ Никола Цоловић ће у својим успоменама такође писати да је за време окупације Баната, која је трајала пуних пет месеци, био дуже време командант Темишвара као заступник команданта Коњичке дивизије. „У Темишвару су заплењена била при окупацији, огромна немачка слагалишта хране и најразвијенијег материјала, која су била база немачке војске за Румунију и Балкан и која су по брзом одласку немачке војске немилосрдно пљачкана од Мађара и осталог становништва.”⁷¹ Када пук Милорада Марковића оде из Темишвара, Марковић ће и даље писати о овој вароши и то како су војници који су остали лепо живели у Темишвару, „а ми трунемо овде живи”. „Кад се нема среће”, завршиће Марковић.⁷² Душан Додић ће у свом дневнику описивати догађаје сваки дан од 19. новембра када се његова дивизија „утоварила у возове у току дана и ноћи и пребацила у Темишвар”. Дивизион је у Темишвару био смештен на северној ивици вароши, у баракама у којима су били заробљеници. „Време, лепо хладно... исхрана војника добра а коња лоша јер нема сена већ слама.”⁷³

Темишварски Срби преузели су бригу за војску која је остала у граду а и околна народна већа слала су прилоге за српске војнике у Темишвару. Душан Додић писао је о стању војника који су одлазили и враћали се из војне болнице у Темишвару.⁷⁴ Шокачко народно веће из Рекаша је тако, на Божић 1919. године, србијанској војсци стационираној у граду послало „120 кг. бела брашна, 108 ком. јаја, 2 кгр. масла, 16 литара вина и 77 круна у готовом”, на шта се у листу „Слога” захвалило на „братском дару”.⁷⁵ Такође, део војника који је „пао болестан у постељу, преморен силним штрапацама рата” уверио се да „велика српска душа није заборавила своје ослободиоце”, тако да су болесни војници смештени у војној болници у Темишвару „осетили сву њену доброту и нежност”. Војници су изјављивали да је српски живаљ првих дана по њиховом доласку „хитао” да им својим добровољним прилозима олакша и убрза оздрављење и омогући им „да здрави оду својим кућама и загрле своје миле и драге”. Као „пример патриотизма”, што је уједно био и наслов чланка у листу „Слога”, објављено је да су Срби и Српкиње из села Варјаша такође приложили за „болне српске јунаке 300 литара млека, 253 комада јаја, 45 велика колача, друга теста, сапуна, месо и друге намирнице,

⁶⁹ Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918, књ. 31, 237–238.

⁷⁰ Н. Цоловић, Са бојних поља 1912–1918, 281.

⁷¹ Исто, 487–489.

⁷² М. Марковић, Ратни дневници 1912–1918, 263.

⁷³ Запис од 19. (6) новембра и 20. (7) новембра 1918. године (Љ. Здравковић, Душан Додић, ослободилац Јагодине – ратни дневник, 218).

⁷⁴ Љ. Здравковић, Душан Додић, ослободилац Јагодине – ратни дневник, 222–224.

⁷⁵ „Слога”, бр. 27, Темишвар, 15. (2) јануар 1919, стр. 2.

123 кошуље, 75 гаћа, 92 пешкира, 6 марамица и 53 круне у новцу”. Да ће Варјашани и даље „најодушевљеније” скупљати животне намирнице за болницу, писао је лист „Слога” у више наврата.⁷⁶ У име болесних војника, који ће празник Христовог рођења прославити у болници, управа Српске војне болнице у Темишвару изјавила је „највећу благодарност” Србима из Темишвара, села Варјаша, Кетвеља, Српског С. Мартина, Мокрина, Карлова и честитала им Христово Рождество и Нову годину, што је пренео лист „Слога” у свом 22. броју.⁷⁷ Управа Темишварске војне болнице јавно је захвалила у своје име и у име болесних и од болести опорављених српских војника браћи Србима и сестрама Српкињама што су својим прилозима, рубљем и животним намирницама, потпомогли да болесни Срби војници, побољшаном храном, а у чистом рубљу, лакше оздраве и брже се од болести опораве. Срби и Српкиње учинили су са своје стране врло много, али су се нарочито истакли Мокринчани и Башаитци. Мокринчани су дали – према данашњим ценама – око 26.000 круна, а Башаитци око 15.000 круна. Исто су тако дарежљиво помагали ову болницу и Срби из осталих општина. „Захваљујући браћи Србима и сестрама Српкињама из ових општина, молимо их, да нас се и даље сећају, а захвалност српских ратника неће изостати.”⁷⁸ Председница Српске добротворене женске задруге позивала је све своје чланице, као и друге Српкиње које станују у Темишвару, да дођу 5. јануара, у суботу, тачно у пола 3 по подне у салу Српске црквене општине на договор за припрему Вожићног дара српским војницима.⁷⁹

Улазак српских и савезничких војски у Банат битно је променио статус Срба у Темишвару. Од прогоњених и интернираних они су тада постали пуноправни грађани будуће прве југословенске државе.⁸⁰ Лист темишварских Срба, „Слога”, по свом заснивању писаће како су се темишварски Срби осећали после уласка Краљевске српске војске у град. „Ми смо обамрли били, али смо васкрсли, наша браћа, жртвујући за нас много, премного, можда више но што смо заслужили, приспела су, ослободила и учинила нас грађанима велике државе СХС. И ми смо се радовали и радујемо се и најсрећнији дан живота нам, она је недеља била...”⁸¹ Приређивачи монографије о успоменама Николе Цоловића написаће да је расположење свих становника Темишвара у то време према војсци Србије било такво као да је „Темишвар потпуно наш”⁸² Антоније Штрбић, Србин, који ће се у то време налазити у Темишвару, написаће песму „Крваво цвеће” „своме команданту пуковнику Цоловићу”⁸³

⁷⁶ „Слога”, бр. 18, Темишвар, 1. јануар 1919. (19. децембар 1918), стр. 3.

⁷⁷ „Слога”, бр. 22, Темишвар, 7. јануар 1919. (25. децембар 1918), стр. 1.

⁷⁸ „Слога”, бр. 49, Темишвар, 9. фебруар 1919, стр. 3.

⁷⁹ „Слога”, бр. 20. Темишвар, 4. јануар 1919. (22. децембар 1918), стр. 3.

⁸⁰ Ј. Касаш, Самоопредељење темишварских Срба да се присаједиње Краљевству Срба, Хрвата и Словенаца, 48.

⁸¹ „Слога”, бр. 12, Темишвар, 24. (11) децембар 1918, стр. 1.

⁸² Н. Цоловић, Са бојних поља 1912–1918, 281.

⁸³ „... Ал крваво цвеће што Косовом цвета / Процветаће сада дуж целог Балкана / О Србијо мила, велика и света / Теби венце великана / Од крвавог цвећа са целог Балкана / Одан јунаштву поднаредник Анте Штрбић кандидат медицине” (Н. Цоловић, Са бојних поља 1912–1918, 282).

Чланови српског темишварског Народног већа на својим седницама изјавиће да генералу Ђорђевићу „свагда стоје најуслужније на расположењу”.⁸⁴

Како закључује Миле Бјелајац, војска у једном друштву делује као „објективна снага” на коју се ослања политика, а с друге стране она онда делује као „активни субјект” свих друштвених токова, па тако и на овом подручју.⁸⁵ Прота Стеван Михалцић, за околности у Барањи, где је политичка ситуација била слична оној у Темишвару, у свом *Дневнику* писаће да је ауторитет Краљевске српске војске за српско становништво, али и за Немце и Мађаре, био „неспоран”.⁸⁶ Тако је било и у Темишвару. Или је тако бар требало бити.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Рукописно одељење Матице српске, Нови Сад

Објављени извори

1. *Велики рај Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918. з. и догађаји по извршеном уједињењу до демобилизације 1920. год, 1918–1919. година, офанзива друџи период гоњење трећа фаза, Прелаз наших Армија преко Дунава, Саве и Дрине и њихово избијање на демаркационе линије, Војно-дипломатска акција за одређивање граница Краљевине Југославије*, књ. 31, Београд 1939.
2. *Дневник протје Стевана Михалцића*, приредио Драго Његован, Нови Сад 2000.
3. *Зайисник темишварског Народног већа*, (приредио Богумил Храбак), „Зборник Матице српске. Серија друштвених наука”, св. 10, Нови Сад 1955, 76–88.
4. Здравковић, Љубица, *Душан Додић, ослободилац Јагодине – рајни дневник*, „Корени, часопис за историографију и архивистику”, Историјски архив Јагодине, Јагодина 2003, 201–234.
5. *Како сам свој век провео. Успомене д-ра Мих. Полића – Десанчића*, Београд 1925.
6. Марковић, Милорад, *Рајни дневници 1912–1918*, Београд 1977.
7. *Споменица ослобођења Војводине 1918*, Нови Сад 1929.
8. Цоловић, Никола, *Са бојних поља 1912–1918. Успомене на велике битке и бојеве на војне поједице, јуначка дела и светила појеривовања као и на рајне епизоде и интересантне доживљаје (рукописи генерала)*, приредили Агим Јанузи и Велибор Тодоров, Зајечар 2016.

Монографије и чланци:

1. Бабић, Владимир Ђ., *Поводом двадесетогодишњице смрти Михајла Полића–Десанчића*, „Културно-привредни преглед Дунавске бановине”, свеска за април, Нови Сад 1940, 153–156.
2. Бјелајац, Миле, *Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918–1921*, Београд 1988.
3. Бјелајац, Миле, *Дипломатија и војска: Србија и Југославија 1901–1999*, Београд 2010.
4. Бјелајац, Миле, *Од Солуна до Ријеке и Целовца, војни и политички значај операција српске војске септембар 1918 – јуни 1919*, „Југословенски историјски часопис”, 1/1997, Београд 1997, 77–89.
5. Касаш, Јована, *Прилике у Темишвару крајем 1918. године и један непознати документ темишварских Срба*, „Истраживања”, бр. 24, Нови Сад 2013, 391–400.

⁸⁴ Јована Касаш, Прилике у Темишвару крајем 1918. године и један непознати документ темишварских Срба, „Истраживања”, бр. 24, Нови Сад, 2013, 396.

⁸⁵ Миле Бјелајац, *Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918–1921*, Београд, 1988, 6.

⁸⁶ Дневник проте Стевана Михалцића, приредио Драго Његован, Нови Сад, 2000, 145.

6. Касаш, Јована, *Самоодређење њемишварских Срба да се њприсаједине Краљевстџу Срба, Хрваџа и Словенаца*, „Култура: часопис за теорију и социологију културе и културну политику”, бр. 159, Београд 2018, 37–50.
7. Касаш, Јована, *Улазак срџске краљевске војске у Темишвар 17. новембра 1918. године*, „Attendite: Гласник Историјског архива у Кикинди”, бр. 14, Кикинда 2018, 177–190.
8. Кочић, Драгољуб, *Продор срџске војске у Банат и оштор Румуна*, у: *Научни скуџ Србија 1918. године и сџварање јуџословенске државе*, Београд, Зборник радова, Београд 1989, 323–334.
9. Кризман, Богдан, *Беоџрадско ѓримирје од 13. новембра 1918*, „Зборник за друштвене науке”, бр. 46, Нови Сад 1967, 111–134.
10. Кркљуш, Љубомирка, *Војводина у време ѓприсаједињена Краљевини Србији 1918. године*, у: *Присаједињење Војводине Краљевини Србији 1918*. (зборник радова), Нови Сад 1993.
11. Микавица, Дејан, *Срџско ѓишање на узарском сабору*, Нови Сад 2011.
12. Пејин, Јован, *Срби у Банату 1918. године у ољледалу домаће сџишамје*, Историјски институт, Београд, Зборник радова, књ. 7, Србија 1918, Београд 1989, 187–195.
13. Пекић, Петар, *Ровјест ослобођења Војводине*, Subotica 1939.
14. Печикан, Овидију, *Историја Румуна*, Београд 2015.
15. Попов, Душан, *Срџска сџишамја у Румунији*, „Темишварски зборник”, бр. 1, Нови Сад 1994, 181–187.
16. Церовић, Љубивоје, *Срби у Румунији*, Нови Сад 1997.

Штампа

1. „Војводина” (1919)
2. „Време” (1925)
3. „Слога” (1918)
4. „Српски лист” (1918)

„SĂ TRĂIȚI, ȘOIMII MEI” – INTRAREA ARMATEI SĂRBE ÎN TIMIȘOARA

Jovana Kasas̃

Rezumat

După străpungerea frontului de la Salonic, la mijlocul lunii septembrie a anului 1918, armata Regatului Serbiei, ajutată de trupele aliate, a început să înainteze spre granițele Austro-Ungariei, al cărei sfârșit se apropia cu pași tot mai repezi. Reprezentanții guvernului Regatului Serbiei au declarat încă din decembrie 1914, la Niș, că principalele și singurele scopuri al luptelor care angrenau armata sârbă erau câștigarea Marelui Război, dar și eliberarea și unificarea tuturor fraților slavi din Serbia, Croația și Slovenia. Având în vedere toate acestea, și sârbii din Timișoara s-au regăsit la rândul lor în țelurile politice ale Serbiei. În izvoarele prezentate vom găsi date care confirmă că Timișoara a fost principalul centru al Banatului, cel mai populat și mai frumos oraș bănățean, care a întâmpinat cu mare bucurie și entuziasm armata sârbă. Populația Timișoarei, reprezentanții Sfatului Popular Sârbesc, comisarul civil al Republicii Banat dr Otto Roth, reprezentanții populației românești, episcopul Georgije Letić, reprezentanții puterii locale maghiare și mulți sârbi de vază din localitate au întâmpinat armata regală sârbă, condusă de colonelul Nikola Colović, pe 17 noiembrie 1918.

Notă. Cuvintele citate în titlu aparțin lui Mihajlo Polit–Desančić și au fost adresate reprezentanților armatei sârbe care au intrat în Timișoara pe 17 noiembrie 1918, colonelului Nikola Colović, comandantul diviziei de cavalerie, și lui Petar Savatović, comandantul Timișoarei, când au venit să-l viziteze pe Polit pe moșia fiicei sale Vladislava în apropierea Timișoarei pe data de 18 noiembrie.

„LONG LIVE, MY FALCONS!“ – THE ENTRY OF
THE ROYAL SERBIA’S ARMY IN TIMIȘOARA

Jovana Kasaš

Summary

After the breakthrough of the Salonika front in the middle of September 1918, the Royal Serbia’s Army together with the other Allied Armies of the East advanced towards the borders of the soon former Austro-Hungarian Monarchy. The Government of the Kingdom of Serbia had already declared in December 1914, in Niš, that the only goal pursued by the Army of Serbia was winning the Great War, which meant the liberation of all Serbian, Croatian and Slovenian brothers. In view of this, the Serbs in Timișoara became part of Serbia’s war goals. Historical sources confirm that Timișoara, as capital of Banat, being the most inhabited and most beautiful town in the province, welcomed Serbia’s Army with great excitement and enthusiasm. The Royal Serbia’s Army, led by colonel Nikola Colović, was welcomed on 17th of November 1918 by the population of Timișoara, by representatives of the Serbian Popular Council, by dr. Ótto Roth, the Commissioner-in-Chief of the Banat Republic, by representatives of the Romanian population, by bishop Georgije Letić and many prominent Serbs, as well as by representatives of the local Hungarian authorities.

Note. The words quoted in the title belong to Mihajlo Polit-Desančić and were addressed on 18 November to the representatives of the Serbian army, colonel Nikola Čolović, commander of the cavalry division, and Petar Savatović, commander of Timișoara, when they came to visit Polit on the estate of his daughter Vladislava, in the proximity of the town.

Божидар Панић

АРАД И ПОМОРИШЋЕ НА КРАЈУ ВЕЛИКОГ РАТА (1918–1919)

САЖЕТАК: У раду се указује на сложене прилике у Араду и шире у Поморишју на крају Великог рата. Мировни споразум закључен 11. новембра 1918. године и два дана касније Београдско примирје нису овде донели дуго очекивани мир. Политички, али и оружани сукоби између Мађара и Румуна, између старих представника аустроугарске власти: војске, полиције, паравојних формација и румунских органа власти: централног и локалних Румунских националних савета и одреда Румунске националне гарде, потрајали су још неколико месеци. Тек средином 1919. године у Араду и Арадској жупанији коначно је успостављена румунска администрација, годину дана пре закључења Тријанонског споразума, којим су одређене границе нове мађарске државе према суседима.

У уводном делу изложено је стање ратничке еуфорије на почетку Великог рата, чему су уследили незадовољство и народни бунт у Араду и поморишким селима, изазвани тешким последицама вишегодишњег ратовања. Када је у јесен 1918. постало очигледно да Аустроугарска губи рат, Арад постаје средиште политичке борбе Румуна, аустроугарских грађана, за национално самоопредељење. Та борба, чији су главни носиоци били Арађани Василе Голдиш, Штефан Чичо-Поп, Јоан Флујераш и др., крунисана је организовањем великог народног збора у Алба Јулији, одржаног 1. децембра 1918. године, када је проглашено уједињење Трансилваније, Покришја, Баната и Марамуреша са Краљевином Румунијом.

Значајан утицај на догађања у том периоду у Араду и Поморишју имало је, према клаузулама Београдске конвенције о примирју, присуство савезничке војске, француске и српске, ради одржавања реда и мира. Посебно поглавље посвећено је учешћу српске заједнице у Араду и Поморишју у догађајима тога времена. Завршни део односи се на увођење румунске администрације у Араду и Арадској жупанији, и одлазак француске и српске војске, у лето 1919. године.

Рад употпуњују факсимили докумената, фотографије догађаја, прилози из оновремене арадске штампе на румунском језику.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Арад, Поморишје, рат, социјални немири, национално самоопредељење, савезничка војска, смена власти.

Ратничка еуфорија. Истога дана по објави рата Србији, 28. јула 1914¹, цар Франц Јозеф обраћа се ратним прогласом народима Аустроугарске, оптужујући „неблагодарну” Србију за непријатељско држање према Монархији,

¹ Датирање по новом календару, за разлику од двојаког датирања по старом / по новом календару.

угрожаваће њеног територијалног интегритета претензијом на Босну и Херцеговину, подстицање непријатељске пропаганде у редовима омладине, организовање више атентата у том делу Монархије. Стога, њему, мирољубивом цару, није остао други избор сем да позове „своје народе” на оружје у борби за одбрану части, величине и угледа аустроугарске отаџбине. Арадски лист „Românul” (Романул) објавио је царски проглас, а неколико дана касније и посланицу православног владике Јоана Игњатија Папа (Ioan Ignatie Parr) Румунима, верницима Арадске епархије, са поруком да се одазову царском позиву у рат против „безаконих непријатеља”.² У истом броју лист објављује и посланицу сличне садржине др Деметрија Радуа (dr. Demetrie Radu), румунског унијатског епископа Велике Орадеје (Oradea Mare). Обе посланице, у уводном делу, цитирају у целини царски ратни проглас, у којем је непријатељ јасно означен – Србија. И друге румунске знамените личности, између осталих: унијатски епископ Герле Василе Хосу (Vasile Hossu) и др Теодор Михали (dr. Teodor Mihali), председник румунског парламентарног клуба у Будимпешти, обраћају се са истом поруком својим сународницима у Аустроугарској.³

Одушевљење, са којим су Арађани испраћали војнике у рат против Србије, сликовито је описано у чланку „Одлазак војника”. Првог и другог августа (по новом календару) 1914. на три места у граду: на Тргу слободе (сада Piața Avram Iancu) у центру града, на платоу испред Арадске тврђаве и код железничке станице, народ одушевљено поздравља војнике који одлазе на ратиште клицањем ура, мушкарци бацањем капа увис, жене махањем ешарпама. Ахимандрит манастира Ходош–Бодрог Аугустин Хамзеа (Augustin Hamzea) благосиља војнике и призива Божју благодат за победу „нашег” оружја у одбрани „монахије, цара и краља и наше вољене отаџбине” Аустроугарске.⁴ Војни обвезници из Новог Арада, насеља са претежно немачким становништвом, такође су тада мобилисани и послати на ратиште у Србији.⁵

Живот у ратним условима. Почетни ратнички ентузијазам брзо се истопио. Мада Поморишје није било поприште ратних операција, рат је својим трагичним последицама обележио свакодневни живот Поморишана. У Араду, велика индустријска предузећа, Фабрика вагона и мотора „Johann Weitzer” и Фабрика аутомобила „MARTA”⁶, прелазе на производњу ратне опреме. Услед мобилизације војних обвезника, дошло је до несташнице радне снаге, па су милитаризована предузећа била приморана да запошљавају жене, чак и малолетнике, дечаке узроста 15-16 година. Уз то, радни дан повећан је

² „Românul”, бр. 157, 17/30. 7. 1914, стр. 7–8; бр. 163, 25. 7. / 7. 8. 1914, стр. 1–3 (Прилог 1).

³ „Românul”, бр. 159, 20. 7. / 2. 8. 1914, стр. 1, 4.

⁴ Исто, стр. 4. Навод из непотписаног чланка Plecarea ostașilor (Одлазак војника): „Ieri și astăzi a plecat o bună parte a trupelor noastre, pe câmpul de războiu. În care parte? Nu se știe. Nădăjdăm că în partea unde se cuceresc laurii victoriei!” (Јуче и данас, знатан део наших трупа отпутовао је на бојно поље. Куда? Не зна се. Надамо се тамо где се освајају победничке ловорике!)

⁵ Doru Sava, Aradul Nou – Mureșel. Istoria unui cartier, povestea unei lumi, Arad 2011, стр. 120.

⁶ Акроним: Magyar Automobil Résvény Társaság Arad (Мађарско аутомобилско деоничарско друштво), прва фабрика аутомобила у Краљевини Угарској основана у Араду 1909. године као фирма-подружница америчког Вестингхауса.

на 10–12 сати. Радило се и у ноћним сменама.⁷ За обављање тешких физичких радова, арадска предузећа, па и градске власти, користила су Србе, цивили и ратне заробљенике, интерниране у Арадском логору.⁸

На селу, такође, сав терет пољопривредних радова пао је на жене, старе особе и децу. И овде су, због мањка радне снаге, коришћени цивили и ратни заробљеници.⁹ Стање земљорадника додатно је погоршано тиме што су, за ратне потребе, војне власти реквирирале не само стоку и запрежна возила него и пољопривредне производе, до те мере да је претила несташица семена за наредну сетву. Због тога су велике земљишне површине остале запарложене.

У селима и градовима Поморишја дошло је до велике несташице основних намирница. Цене прехранбених производа вртоглаво расту. Шири се незадовољство у народу. У мају, затим јуну и јулу 1917. године, радници арадских предузећа организују штрајкове под геслом „за хлеб и за мир”¹⁰

Погоршање материјалног стања становништва праћено је заостравањем међунационалних односа. Власти уводе низ законских ограничења за немађарско становништво: укидање слободе штампе¹¹, забрана окупљања. Преки војни судови изричу смртну казну за дезертерство, за самоповређивање ради избегавања војне обавезе, за агитацију против служења војног рока, за све што би власти могле сматрати деловањем у корист непријатеља. Године 1915. уводи се закон материјалне одговорности према којем се „издајници државе” кажњавају запленом целокупне имовине и интернирањем у логоре. Многи румунски интелектуалци, учитељи, свештеници, интернирани су у логоре особито 1916. године, после уласка Краљевине Румуније у рат на страну Антанте.¹²

Од свих ратних невоља најтеже су биле скоро свакодневне вести о погибији Поморишана на ратиштима у Србији, Галицији, северној Италији. О томе су извештавале арадске новине, објављујући дуге спискове рањених и погинулих.

Тих година, један од карактеристичних призора на арадским улицама биле су дуге колоне Срба интернираца из Србије, Босне и Херцеговине, Далмације, Срема, Баната, Бачке, које локална полиција и жандармерија стражарно спроводи са железничке станице до логора у Арадској тврђави. Другом трасом кроз град, скоро свакодневно, умрле логораше преносили су на градско Доње гробље (сада Cimitirul Pomenirea).

Немири у Араду и поморишким селима у јесен 1918. Октобра 1918. у Араду су била у току велика превирања. Град је захваћен масовним демонстрацијама. Најпре 10. октобра, хиљаде радника протестују у центру града

⁷ Alexandru Roz, *Aradul, Cetatea Marii Uniri, Timișoara* 1993, стр. 86; Victor Cațavei, *Dezvoltarea Fabricii de vagoane și motoare între anii 1907–1921, Uzinele de Vagoane Arad, Monografie, Arad* 1971, стр. 20–21.

⁸ Владимир Ђоровић, *Црна књига, Патње Срба Босне и Херцеговине за време светског рата 1914–1918*, Београд 1989, стр. 67, 73; Стеван Бугарски, *Божидар Панић, Документи о умирању Срба заточеника у Арадском логору 1914–1915* (1916), Нови Сад 2016, стр. 62–64.

⁹ D. Sava, *нав. дело*, стр. 120.

¹⁰ A. Roz, *нав. дело*, стр. 107.

¹¹ Арадско гласило на румунском језику „Românul” забрањено је марта 1916. Поново излази од новембра 1918. године.

¹² Vasile Popeanga, *Aradul-centrul luptei pentru pregătirea și realizarea actului unirii din 1918, y: Aradul permanentă în istoria patriei, Arad* 1978, стр. 402.

испред градске већнице, тражећи побољшање снабдевања основним животним намирницама. Потом, 31. октобра, радници арадских предузећа ступају у општи штрајк. Градска организација румунског огранка Социјалдемократске партије организује у центру града велики митинг са око 10.000 учесника. Радницима се придружују градско становништво, демобилисани војници и официри, дезертери са фронта. Демонстранти су клицали слободи, славили скори завршетак рата, тражили успостављање народне власти. После митинга, део учесника упутио се према тврђави. Ту су разоружали стражу и приморали команданта гарнизона да ослободи 900 политичких затвореника и да демобилише војнике стационаране у тврђави. На сличан начин демобилисани су и војници војних кампова у шуми Чала (Ceala) на западном крају града и у арадском предграђу Мали Семиклош (Sânnicolau Mic).¹³

Велики немири настају у поморишким селима. Терет ратних година, као и одраније наталожено незадовољство, изазвао је оружану побуну сељака. Они нападају конаке велепоседника, проваљују и пустоше складишта житарица, хране, торове стоке, бакалнице трговаца. Присвајају земљу, оранице и шуме велепоседника, протерују аустроугарске представнике власти, сеоске кнезове, бележнике, жандарме. Долази до оружаних сукоба аустроугарске полиције и жандармерије са побуњеницима на чијој страни су наоружани повратници и дезертери са ратишта. Било је жртава на обе стране.¹⁴

Арад као средиште политичке борбе Румуна за национално самоопредељење. С обзиром на стање на ратиштима крајем лета 1918. године, било је очигледно да се рат ближи крају и да Аустроугарска и њени савезници губе рат. То је наговештавало велике промене на политичкој карти Европе.¹⁵ Представници Румуна у Угарском сабору од стране Румунске националне партије (Partidul Național Român, РНП у даљем тексту) Василе Голдиш (Vasile Goldiș), Штефан Чичо-Поп (Ștefan Cișcio-Pop) и други, саставили су документ насловљен *Декларација о њаву на самоопредељење Румуна Трансилваније*, који је 18. септембра 1918. године прочитан у Угарском сабору у Будимпешти. Румуни из редова Социјалдемократске партије Трансилваније (СДПТ) придружили су се РНП и 30. октобра 1918. заједнички основали Централни румунски национални савет (Consiliul Național Român Central, ЦРНС у даљем тексту), извршно-политички орган са задатком да привремено врши власт на територији Трансилваније са већинским румунским становништвом. ЦРНС је имао дванаест чланова, по шест из редова сваке од две партије. Тројица су били Арађани: Василе Голдиш и Штефан Чичо-Поп из РНП и Јоан Флујераш (Ioan Flueraș) из СДПТ. За председника ЦРНС изабран је Штефан Чичо-Поп. Седиште ЦРНС налазило се у Араду, у породичној кући Штефана Чичо-Попа. Већ 2. новембра, ЦРНС почиње рад на организовању жупанијских, окружних и сеоских румунских националних савета.

¹³ А. Roz, нав. дело, стр. 118–119.

¹⁴ Исто, стр. 121–128.

¹⁵ По статистичким подацима 1910. године, од преко 50.000.000 становника у Двојној монархији живело је 12.011.000 Немаца (23,5%), 10.062.000 Мађара (19,5%), 24.190.000 словенских народа – Пољака, Русина, Чеха, Словака, Срба, Хрвата, Словенаца (47,5%), 3.224.000 Румуна (6,5%), 760.000 Италијана (1,5%). Према: А. Roz, нав. дело, стр. 110.

Напредо са оснивањем РНС новембра–децембра 1918, ЦРНС организује Румунску националну гарду (*Gărzile Naționale Române*) ради вршења власти и одржавања јавног реда и мира на подручјима настањеним Румунима. Тиме је, у условима распадања аустроугарске администрације, Румунска национална гарда (РНГ) требало да преузме улогу дотадашње аустроугарске полиције и жандармерије. Румунској националној гарди приступили су Румуни, бивши аустроугарски војници и официри, повратници са ратишта. Седиште Врховног штаба РНГ, командно потчињеног ЦРНС, било је најпре у Араду, а потом је премештено у Сибињ (*Sibiu*). РНГ за подручје Арадске жупаније основана је 5. новембра 1918. године.

Десетог новембра 1918, из Арада, ЦРНС упућује ноту мађарској влади Михаља Карољија (*Mihály Károlyi*) којом тражи преузимање потпуне политичке, административне и војне власти на територији на којој живе Румуни у Трансилванији (23 жупаније) и у источном делу Мађарске (3 жупаније). Влада Мађарске шаље на преговоре у Араду свог министра за питања националности Оскара Јасија (*Oszkár Jászi*) који у име владе предлаже више варијанти решења, укључујући швајцарски кантонални модел, министарске положаје Румунима у мађарској влади, све у намери да се очува територијална целовитост Краљевине Угарске. Пошто две стране нису постигле договор, ЦРНС упућује проглас румунском народу да су преговори са мађарском делегацијом пропали, јер није прихваћен захтев румунске стране за потпуно одвајање од Мађарске на основу права народа на самоопредељење. Сличан проглас упућен је и светској јавности. Најзад, ЦРНС доноси одлуку да се о уједињењу Румуна Трансилванје, Покришја, Баната и Марамуреша са Краљевином Румунијом гласа на Великом народном збору у Алба Јулији (*Alba Iulia*). Након избора народних посланика, 20. новембра сазван је Велики народни збор у Алба Јулији, на којем је 1. децембра 1918. године 1228 изабраних народних посланика донело одлуку о уједињењу Трансилваније са Краљевином Румунијом.¹⁶ Исти скуп изабрао је Руководећи савет (*Consiliul Dirigent*) – привремену владу састављену од 15 чланова под председништвом Јулијуа Манијуа (*Iuliu Maniu*), која ће у прелазном периоду, до коначног уједињења са Краљевином Румунијом, вршити законодавну, извршну и административну власт у Ердељу и у осталим областима са већинским румунским живљем. Седиште владе налазило се у Сибињу. Четворица Арађана држали су министарске ресоре у прелазној влади: Штефан Чичо-Поп, Василе Голдиш, Јоан Сучу (*Ioan Suci*) и Јоан Флујераш. Штефан Чичо-Поп и Василе Голдиш били су и потпредседници владе.

Београдско примирје и демаркациона линија на Моришу. Суочена са ратним поразом, крајем октобра 1918. нова мађарска влада грофа Михаља Карољија прогласила је отцепљење од Аустрије и стварање Мађарске Демократске Републике, а 13. новембра у Београду закључила је Војну конвенцију о примирју са савезничком врховном командом. Према главној тачки уговора, мађарске оружане снаге повукле су се северно од демаркационе линије

¹⁶ А. Roz, нав. дело, стр. 170–172, 211–212; V. Popeanga, нав. дело, стр. 408–419.

Демаркациона линија – река Мориш, северно – град Арад,
јужно (са банатске стране) – Арадска тврђава (Aradi vár) и Нови Арад

је, која је једним делом ишла доњим током Мориша до ушћа у Тису, а евакуисану територију запоселе су савезничке снаге.¹⁷ По тој основи, српске и француске јединице распоређују се на целој територији Баната. Тако је, 15. новембра, војска Краљевине Србије ушла у Темишвар, а 21. новембра стигла је на демаркациону линију, реку Мориш, на потезу: Липова – Нови Арад – Сегедин. Командант савезничких јединица у зони Липова – Нови Арад био је француски потпуковник Геспро (Guespereau).¹⁸ Нови Арад (Újarad) на левој, банатској обали Мориша, био је тада још увек засебно сеоско насеље, одвојено

¹⁷ https://ro.wikipedia.org/Convenția_militară_de_la_Belgrad_din_13_noiembrie_1918. Остале клазуле предвиђају, између осталог, демобилизацију мађарске војске изузев неколико пешадијских и коњичких јединица за одржавање реда, неометано кретање савезничке војске на целој територији Мађарске, делимичну компензацију Србији на име ратне одштете, тренутно ослобађање свих ратних заробљеника и цивила интернираних у логорима. На крају, под тачком 18, потврђује се престанак ратних дејстава између савезника и Мађарске. Уговор су у име Савезничке војне команде потписали: српски војвода Живојин Мишић и француски генерал Пол Проспер Анри (Paul-Prosper Henrys), а у име мађарске владе – министар рата пуковник Бела Линдер (Béla Linder).

¹⁸ Alexandru Roz, Consiliul Național Român Central și Gărzile Naționale Române din Arad 1918, Acte documente, Vol I, Cluj Napoca, 1993, стр. 101.

од града Арада, настањено претежно Немцима. Насеље је административно припадало Тамишкој жупанији. Ту се у великом луку Мориша налази Арадска тврђава.¹⁹ Град Арад, Стари Арад на десној обали Мориша северно од демаркационе линије, остао је под мађарском администрацијом.

Само неколико дана пре него што су, запоседајући Банат, савезничке снаге стигле на демаркациону линију на Моришу, кроз Арад су док су се повлачиле пролазиле дуге колоне војника поражене немачке војске, пљачкајући по арадским предграђима све што им је пало под руку. Насупрот томе, извештавају арадске новине, српска војска је „дисциплинована, мирољубива и лојална”.²⁰

Срби у Поморишју у јесен 1918. На позив Српског народног одбора из Новог Сада основана су у Поморишју српска народна већа у: Араду, Надлаку, Наћвали, Варјашу, Кетвељу, Кнезу, Великом Семпетру, Сараволи, Великом Семиклошу, Батањи (Battonya, Мађарска). У Араду је председник већа био архитекта Милан Табаковић, потпредседник јеромонах Стефан Илкић, парох арадски, а секретара Ђорђе (Ђурица) Табаковић, студент архитектуре.

Вест о оснивању Српског народног већа у Араду доноси лист „Românul”. Оснивачка скупштина одржана је 10. новембра 1918. године, у српској вероисповедној школи при Текелијиној цркви, у присуству великог броја Срба Арађана. Рад скупштине отворио је Никола Станковић. Потом је парох Текелијине цркве, јеромонах Стефан Илкић, изложио предлог резолуције у којој се наводе разлози оснивања и правци деловања арадског Српског народног већа. Одлучено је да о овим решењима буду обавештена арадска народна већа – мађарско и румунско. Скупштина изражава солидарност са деловањем српских народних већа у Темишвару, Великој Кикинди, Новом Саду и Сомбору (Прилог 2). Нема података о избору руководства већа.

Одбор Српског народног већа у Великом Семпетру имао је 32 члана – председник Јован Лазић (Лацић), секретар Марко Шугин; у Надлаку – председник Александар Поповић, потпредседник Јован Милић, секретар Лазар Петровић; у Кетвељу одбор је имао 24 члана – председник Влада Брзак, потпредседник Чедомир Ћирић, секретар Коста Мијатов; у Батањи (Мађарска)

¹⁹ Арадска тврђава је саграђена 1763–1783, у време владавине Марије Терезије и Јосифа II. Током Првог светског рата, у једном делу тврђаве налазио се аустроугарски логор за хиљаде Срба цивила и ратних заробљеника. Утамничени у мрачним, хладним, мемљивим казаматима тврђаве, од глади, злостављања, од заразних болести умрло је више хиљада заточеника, од одојчади до стогодишњих стараца. Крај тврђаве, на обали Мориша, налази се највеће од неколико гробаља српских интернираца Арадског логора.

²⁰ „Românul”, бр. 8, 4. 11. / 17. 11. 1918, стр. 3: „De câteva zile, fără întrerupere, trece prin Arad grosul armatei lui Mackensen. E un marș puțin triumfal.” (Већ неколико дана, без престанка, Арадом пролази гро Макензенове војске. Маршем ни мало тријумфалним.); бр. 11, 8. 11. / 21. 11. 1918, стр. 4: „„Prietenii și aliații noștri iubiiți, Nemții, fură pe ce pun mâna. Azi noapte au dus din suburbiile Aradului tot afara doar de case și pământuri, amenințând cu arma pe toți care au încercat să-și apere avutul. De altă parte „urgisiții noștri dușmani” Sârbii, dupăcum ne vestesc ziarele și știrile, sunt foarte ordonați, rașnici și loiali.” (‘Наши драги пријатељи и савезници’ Немци, краду све што им до руке дође. Ноћас су из арадских предграђа однели све, сем кућа и окућница, претећи пушком свакоме ко би се усудио да брани своју имовину. С друге стране, ‘наши љути непријатељи’ Срби, према новинским извештајима и вестима, веома су уредни, мирољубиви и лојални).

– председник Михајло Пандуровић, потпредседник Стеван Вукадиновић, секретар Душан Ћирић.²¹

Срби из Поморишја имали су своје посланике на Великој народној скупштини Срба, Буњеваца и осталих Словена у Банату, Бачкој и Барањи, одржаној у Новом Саду 12/25. новембра 1918: из Варјаша – Добромир Лазин и Светозар Теодоровић, из Великог Семиклоша – Петар Агрима и Коста Бранков, из Деске (Мађарска) – Петар Шећеров и Славољуб Рус, из Кнеза – Милан Николић, из Наћвале – Сава Ћосић и Миливој Петков, из Сараволе – Ђорђе Цвејић и Север Веселиновић, из Српског Семпетра – Димитрије Николајевић и Јова Лалинкаш (Палинкаш).²²

Било је то време безвлашћа, насиља, узаврелих националних страсти, сукоба између Мађара и Румуна. Према одредбама Београдског уговора о примирју закљученог између нове мађарске владе и Команде савезничких снага, северно од демаркационе линије, дакле и у граду Араду, ред и мир требало је да и даље одржавају мађарске власти. Међутим, Румуни су ту већ били организовали органе своје власти – румунске националне савете и Румунску националну гарду, те је често северно од демаркационе линије, па и у самом Араду, долазило до оружаних сукоба са људским жртвама на обе стране. Стога су Срби у Араду, забринути како за личну тако и за безбедност српске заједнице у целини, у самоодбрани организовали своју Српску гарду.²³ Томе је посебно допринео арадски велепоседник Миливоје Телечан који је, у данима када је „овдашњем српском живљу претила велика опасност”, организовао и предводио „јуначку Српску гарду”.²⁴

О деловању Српског народног већа у Араду и његовог председника архитекта Милана Табаковића, коме су се тада у разним приликама обраћали за помоћ не само Срби Арађани, сведочи документ под бројем 26 Српског народно већа, издат на име Румуна Мојсија Ришкуце као потврда идентитета приликом путовања кроз територију под контролом српске војске.

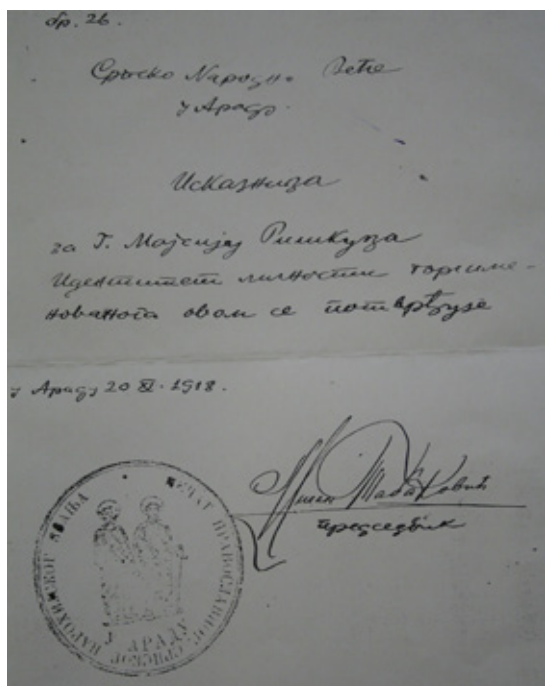
Овај рукописни документ исписан ћирилицом, са својеручним потписом председника Већа архитекте Милана Табаковића, датиран је 20. новембра 1918, само дан пре уласка српске војске у Нови Арад. Документ је оверен печатом Православног српског парохијског звања у Араду. Демобилисани капетан аустроугарске војске Мојсије Ришкуца 9. новембра 1918. постављен је за команданта арадске јединице Румунске националне гарде. По задатку требало је да путује у Ердељ. Пошто су северно од Мориша вођене борбе

²¹ О оснивању српских народних већа у Поморишју вид.: Љубивоје Церковић, Срби у Араду, Нови Сад – Арад 2007, стр. 304 (презиме Семпетарца Јована Лацића, грешком је наведено као Лазић); Споменица ослобођења Војводине 1918, Нови Сад 2017, стр. 92–95.

²² Драго Његован, Документи о присаједињењу Срема, Баната, Бачке и Барање Србији 1918, Нови Сад 2017, стр. 90–106. (и у презимену Лалинкаш поткрала се словна грешка; правилно је Палинкаш; у Великом Семпетру живе и данас потомци старих породица Лацић и Палинкаш); Војводина 1918–1938, књ. 1, Нови Сад 2017, стр. 73–77.

²³ Деловодни записник Српске православне црквено-школске општине арадске (12/25 маја 1924 – 15/28 марта 1926), Записник редовне седнице Црквеног одбора 1/14 септембра 1924, бр. 11 (Прилог 3).

²⁴ Миливоје Телечан је крајем 1924. године распродао имовину и одселио се са породицом у Краљевину Срба Хрвата и Словенаца. Неколико година касније то исто учинише и архитекта Милан Табаковић.

Документ бр. 26 Српског народног већа у Араду

вање против Румуна: тобоже, Српско народно веће тражило је од команданта српског гарнизона тврђаве да са својом војском, противно клаузулама Београдске конвенције о примирју, пређе демаркациону линију на Моришу и уђе у град Арад. То су категорички демантовали Милан Табаковић и јеромонах Стефан Илкић, челници арадског Српског народног већа, изјавом објављеном 10/23. децембра 1918, у градском листу „Românul”. Једини циљ арадског Српског народног већа, као представника свих Срба „с ове стране Мориша”²⁵, јесте афирмисање њихових аутономних права на основу Вилсонових принципа, истиче се у изјави (Прилог 4). С обзиром на то да су подаци о деловању Српског народног већа веома оскудни, драгоцено је сазнање из овог саопштења да је под руководством Већа деловала у Араду Српска народна гарда, чији је председник био јеромонах Стефан Илкић, администратор српске арадске парохије.

Долазак српске војске у Поморишје. У селима са српским живљем долазак српске војске дочекан је с одушевљењем. Тако је 16. новембра у Великом Семпетру, испред мноштва окупљеног народа, ослободиоце поздравио Јован Лацић, председник месног Српског народног одбора. Неколико дана

²⁵ На десној обали Мориша, сем града Арада, српског живља било је у Торњи, Печки и Надлаку.

између Мађара и Румуна, било је сигурније да, са исправом на српском језику, путује кроз Банат под контролом француске и српске савезничке војске.

Могло би се закључити да је арадско Српско народно веће било веома активно, кад је, за само десет дана од када је основано, издало двадесет и шест докумената. Наведени документ вероватно није и последњи, па се с правом може поставити питање да ли је документација арадског Српског народног већа негде сачувана, можда као део нечије приватне архивске грађе.

У то немирно време, није забележен ниједан сукоб Срба Арађана са било којом од других етничких заједница у Араду. Било је, међутим, покушаја да се Србима у Араду припише непријатељско дело-

касније, у четвртак, 21. новембра 1918, јединица српске војске улази у Арадску тврђаву, вековни бастион хабзбуршког апсолутизма, али и логор смрти за хиљаде српских интернираца током Великог рата.

Улазак српске војске у Арадску тврђаву забележила је фото-камера једног од браће Табаковић, по свој прилици Ђорђа (Ђурице), студента архитектуре.

Арадска тврђава у великом луку Мориша

Војници српске краљевске војске развили коло на платоу испред официрске касарне у Арадској тврђави. Фотографија из личног архива београдског архитекта Предрага Пеђе Ристића, сестрића арх. Ђорђа Табаковића

Чим је српска војска стигла у Нови Арад, комесар мађарске владе Лајош Варјаша (Varjassy Lajos) јавио је депешом из Арада Министарству унутрашњих дела у Будимпешти да је 21. новембра у подне, под командом једног потпуковника, 1200 српских војника са пољском батеријом од шест топова заузело Арадску тврђаву у Новом Араду. У истој депеши комесар извештава да је заједно са арадским поджупаном посетио српског команданта, који га је уверио у своју добронамерност и потврдио да српска војска неће правити никакве сметње мађарској администрацији у граду Араду, с друге стране демаркационе линије. „Оставио ми је утисак образованог и учтивог човека”, истиче у истој депеши комесар Варјаша.²⁶ Два дана касније, у суботу 23. новембра, у арадском елитном хотелу „Бели крст” у центру града (сада Hotel Ardealul), мађарске градске власти приредиле су банкет у част српских официра, о чему је извештај у свом првом наредном броју објавио темишварски лист „Слога” (Прилог 5).

У српској Петропавловској цркви у Араду, у присуству мештана, чланова Српског народног већа и српских војника предвођених командантом потпуковником Драгомиром Поповићем, одржано је благодарење за победу српског оружја у Великом рату. У својој проповеди на крају богослужења, јеромонах Стефан Илкић, администратор арадске парохије, између осталог је рекао: „Браћо! Једва једном после више од четири године поста реч слободна, можемо слободно говорити, можемо отворено рећи што нам је на срцу. Смемо говорити о српској слави, о српској победи која је извојевана, мада су многи држали да ће српски народ бити уништен. Праснага, која је у српском народу, победила је и данас се од Јадрана до Арада ори слава српског народа, која се има захвалити овој војсци, чијем се јунаштву диви цео свет.”²⁷

За Румуне из читаве Аустроугарске, Арад је тада био средиште политичких збивања којима је припремано присаједињење Ердеља, Баната и других делова Монархије настањених румунским живљем Краљевини Румунији. Стога је разумљиво што је долазак српске војске побудио велико интересовање код новооснованих румунских органа власти у граду Араду, с друге стране демаркационе линије. Већ сутрадан по доласку српске војске, 22. новембра, румунска делегација посетила је потпуковника Драгомира Поповића, команданта јединице српске војске у Арадској тврђави. О тој посети извештава 23. новембра арадски лист „Românul”. У име Централног румунског националног савета дошли су да поздраве Србе, пише „Românul”, Његово преосвештенство Јоан Игњатије Пап, епископ арадски, др Штефан Чичо-Поп, председник Централног румунског националног савета, и мајор Александру Влад (Alexandru Vlad), командант Румунске националне гарде. Владика Јоан је топлим речима добродошлице поздравио пуковника Поповића, нагласивши да једнако поздравља сав српски народ чији су синови својом истрајношћу током седмогодишњег ратовања задивили свет. Румунски народ у Угарској и Трансилванији, рекао је владика, одувек је гајио љубав и поштовање према

²⁶ А. Roz, нав. дело, стр. 282.

²⁷ Љ. Церовић, Срби у Араду, стр. 304–305.

српском народу не само због његових борбених врлина и предане љубави према роду свом, већ и зато што два народа исповедају исту хришћанску православну вероисповест. Владика је поздрав завршио призивањем благодати и благослова Господњег на сав српски род. Пуковник Драгомир Поповић је изразио велико задовољство добродошлицом као и уверење да ће се одувек добри односи између два народа и даље развијати на обострану корист. Замолио је своје саговорнике да пренесу поздрав румунском народу и изразио им је своје поштовање и спремност да им у свакој прилици притеку не у помоћ. Румунски изасланици су то са одушевљењем прихватили уз клицање пуковнику Поповићу – „Живио!” Преводилац током овог сусрета, каже аутор извештаја, био је „наш пријатељ господин потпоручник Александар Табаковић из Арада”²⁸ (Прилог 6).

О односу у то време румунских органа власти према српској војсци сведочи, такође, и телеграм који је, одмах по уласку српских јединица у Липову, упутио Румунски национални савет из Арада команди Румунске националне гарде у Липови. Телеграм дословце гласи: „Следите наређења Срба јер долазе као пријатељи. Неспоразуми који су се појавили биће у најкраћем року отклоњени”²⁹ (Прилог 7).

Апел сличне садржине, објављен у листу „Românul” 10/23. новембра 1918, упутио је Штефан Чичо-Поп, председник Централног румунског националног савета, Румунима у насељима јужно од демаркационе линије. Он позива своје сународнике да српску војску приме са „највећом благонаклоношћу”, јер она, као припадник војске Антанте, долази на основу примирја закљученог са мађарском владом, да на тој територији одржава ред. Пошто ће на овој територији једино снаге Антанте одржавати ред, Чичо-Поп позива Румуне да „ако одреди наше националне гарде буду позвани да предају оружје, нека то учине без оклевања или сумњи... Румунски национални савет је већ предузео потребне кораке да се тај неспоразум реши у најкраћем року, на опште задовољство” (Прилог 8). Неколико дана касније, 14/27. новембра, лист „Românul” објављује вест о пријатељској посети пуковника Драгомира Поповића Штефану Чичо-Попу (Прилог 9).

По доласку гарнизона српске војске у Нови Арад, након већ поменутих сусрета пуковника Драгомира Поповића са мађарским и румунским представницима локалне власти, у недељу 1. децембра, свечани пријем у част српске војске приредило је и арадско Српско народно веће. Пријему са више од стотину званица присуствовали су представници мађарских градских власти, представници Румунског националног савета и Румунске националне гарде. Здравнице су одржали Милан Табаковић, председник арадског Српског народног већа, јеромонах Стефан Илкић, парох Текелијине цркве, Алекса Боцијок (Алекса Воџиос), у име Румунског националног савета, адвокат Ђорђе Табаковић, рођени брат Милана Табаковића, и Лајош Варјаши, префект Арада и комесар мађарске владе (Прилог 10).

²⁸ Александар Табаковић, најстарији син арадског архитекте Милана Табаковића, добио је име по свом прерано умрлом стрицу архитекти Александру Табаковићу.

²⁹ A. Roz, нав. дело, стр. 288.

*

Гарнизон српске војске на демаркационој линији у Новом Араду. У склопу одговорности на одржавању реда и мира у својој зони одговорности у Новом Араду и околини, војници гарнизона Краљевске војске Србије стационираног у Арадској тврђави контролисали су прелаз пешака и запрежних возила између Новог Арада и Арада преко моста на Моришу (Erzsébet-híd, Елизабетин мост).³⁰

Мост код Арадске тврђаве почетком XX века

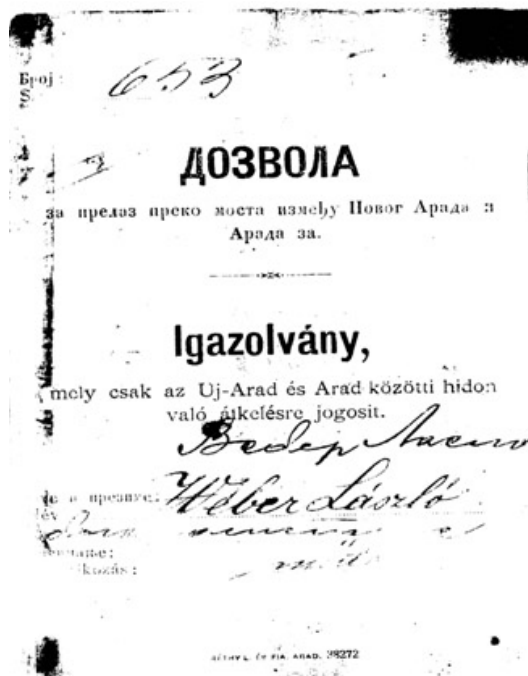
У том циљу команда српског гарнизона, у сарадњи са локалним властима старе мађарске администрације, издавала је, на ограничено време, писмене пропуснице – дозволе – лицима која су, по службеној дужности или из других разлога, повремено или свакодневно прелазила демаркациону линију. Прелаз је био дозвољен свакодневно од 7 до 20 сати уз двочасовни прекид у подне, од 12 до 14 сати. Дозвола је штампана у Араду двојезично, на српском (ћирилицом) и на мађарском. Рубрике су попуњавали рукописно, такође на оба језика, службеници локалне администрације, односно, војно особље српске команде у Новом Араду.³¹

Пропуснице за прелазак демаркационе линије становништву других места у којима је српска војска била стационирана издавала је њена команда, а оверавао потписом сеоски кнез. Таквим пропусницама су 1918/19. године

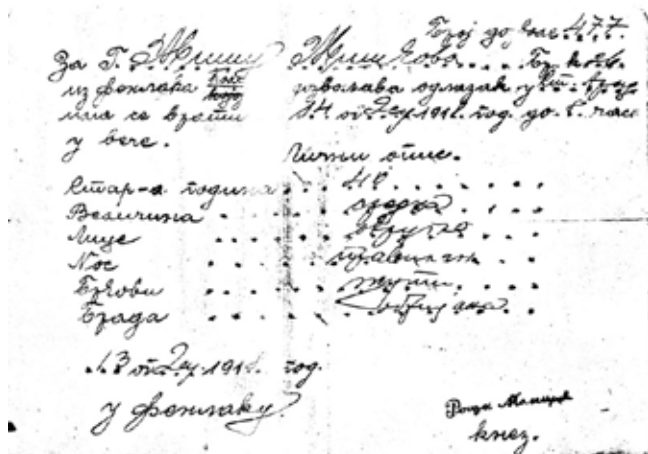
³⁰ Мост се налазио наспрам главног улаза у тврђаву. Срушен је у ратним операцијама у јесен 1944. године. Наместо старог, налази се данас нов бетонски мост Дечебал (Decsebal).

³¹ Фотокопија дозволе на име Ласла Вебера је из личног архива арадског архитекте Милоша Кристеа (Miloş Cristea).

становници Фенлака прелазили мост на Моришу, углавном, носећи на градске пијаци пољопривредне производе.³²

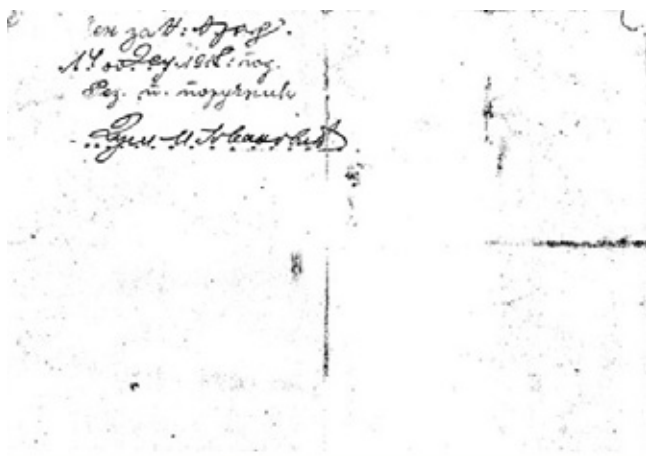

Дозвола за прелаз преко моста између Новог Арада и Арада на име Ласла Вебера

Дозвола на име Мише Мишкова из Фенлака, издата 13-14. децембра 1918. Потписују фенлачки кнез Рада Момиров и резервни потпоручник Душан М. Јовановић

³² Из личне архиве арадског лекара др Мирка Томића, пореклом из Фенлака.

Полејина документа на име Мише Мишкова

Дозвола дословно гласи: „Број дозволе 477, за господина Мишу Мишкова, бр. к[уће] 26, из Фенлака, ком/којој се дозвољава одлазак у Ст[ари] Арад. Има се вратити 14-ог децембра 1918. год[ине], до 8 часова увече.

Лични опис:

Стар/а, година	40
Величина	средња
Лице	округло
Нос	правиан
Бркови	жути
Брада	обријана

13-ог дец[ембра] 1918. год[ине], у Фенлаку
Рада Момиров, кнез

На полејини: Одобен за Н[ови], Арад, 14-ог дец[ембра] 1918. год[ине].
Рез[ервни] п[от]поручник Душан М. Јовановић

Сличне пропуснице издавао је и штаб француске војске у Араду, а оверавала их је команда српске војне јединице у Новом Араду.

У зони одговорности српског гарнизона у Арадској тврђави било је инцидента између војске Краљевине Србије и румунског становништва, особито уочи и у време одржавања Великог народног збора у Алба Јулији; између осталог, због разоружавања паравојних формација, забране истицања националних обележја и др. Зато је 7. децембра 1918, Штефан Чичо-Поп, сада у својству министра војног и јавне безбедности прелазне владе, посетио пуковника Драгомира Поповића, команданта српског гарнизона у Арадској тврђави, ради договора о избегавању даљих сукоба. Након састанка са пуковником Поповићем, Штефан Чичо-Поп се објавом у листу „Românul” обратио „свим становницима банатских подручја која је заузела српска војска” са поруком

да избегавају све што би могло изазвати неспоразуме са српском војском, којој је Антанта поверила да овде одржава ред, да се понашају са највећом предostroжношћу и да се повинују директивама српске војске. Становништву је стављено на знање да су забрањене политичке агитације, истицање националних застава, румунских, мађарских и српских, на јавним или приватним зградама. Пуковник Поповић је обећао, поручује Чичо-Поп, да ће бити обустављена интернирања са подручја под његовом командом. Команда Румунске националне гарде се посебно обратила румунским свештеницима и учитељима, позивајући их да „инструишу” народ и румунске гардисте да не пуцају на аутомобиле (подразумева се – савезничке војске). Било је случајева да су пуцали и на румунске аутомобиле, истиче се у поруци (Прилог 11).

Немири северно од демаркационе линије. Према клаузулама београдске Војне конвенције о примирју, на територији Мађарске северно од демаркационе линије мађарска војска је демобилисана са изузетком неколико пешадијских и коњичких дивизија за одржавање реда и мира. Цивилна администрација остала је и даље у надлежности нове мађарске владе. У Араду и Арадској жупанији северно од демаркационе линије, међутим, право на вршење власти, на одржавање реда и мира, полагале су истовремено стара мађарска администрација, мађарска војска, полиција, жандармерија, одреди новоосноване Мађарске националне гарде, мађарске паравојне формације и, с друге стране, новоосновани Румунски национални савет и Румунска национална гарда. Мађари су свим силама настојавали да се очува територијални интегритет Мађарске, док су Румуни тражили отцепљење од Мађарске и уједињење са Краљевином Румунијом. У тим околностима, особито после проглашења уједињења 1. децембра, у Араду и Арадској жупанији долази до жестоких сукоба између две супротстављене стране, често и оружаних, са људским жртвама. Један од таквих сукоба избио је 29. децембра 1918. у Араду, током посете генерала Анрија Бертлоа (Henri Berthelot), шефа француске војне мисије у Краљевини Румунији. Дочек француског генерала организовали су Румунски национални савет и гарда уз учешће великог броја гардиста и народа из Арада и околних места, носећи румунске и савезничке заставе. Код хотела „Бели крст” (Crucea Alba) у центру града, у којем је приређен свечани пријем, интервенисале су оружане формације мађарске гарде, војске и полиције тако што су отимале и газиле савезничке и румунске заставе, раниле и убиле више учесника скупа. Потом су наоружане мађарске формације нападе и девастирале седиште Румунске националне гарде, Румунску православну богословију, претресане приватне куће и уклањале истакнуте румунске заставе.

Сведок ових догађаја генерал Бертло је одмах из Арада издао наређење генералу Пјеру Анрију у Београду да хитно упути овамо јединицу француске војске. Тако су, мимо клаузула Београдског договора, 2. јануара 1919, француске трупе Првог пука „афричких ловаца” (лаке коњице), из Темишвара стигле у Арад како би завеле ред и спречиле даље сукобе. За војног гувернера града постављен је генерал Годркур (Godrecourt). Заведене су строге мере безбедности. У том циљу распуштене су и Румунска и Мађарска национална гарда, забрањено је ношење кокарди као и истицање других националних обележја

(застава). Зато је у локалном листу „Românul” 5. фебруара 1919. објављено упозорење да ће против прекршиоца наређења француска команда поступати строго према војним законима. Убрзо потом уведена је и цензура штампе. Лист „Românul” био је забрањен у периоду од 22. фебруара до 6. јуна 1919, а онда поново излази, али са назнаком „Censure Française”.³³ Међутим, на подручју Арадске жупаније, мађарске оружане формације настављају репресију над румунским становништвом. Током фебруара убијено је око 300 Румуна.³⁴

Успостављање румунске администрације у Араду и Арадској жупанији. Пошто је влада Беле Куна, новопроглашене (21. марта 1919) Мађарске Совјетске Републике, одбила да се повинује наређењу савезничке команде да повуче своју војску из Трансилваније до линије Сату Маре – Орадеа – Арад, докле је требало да напредује војска Краљевине Румуније, дошло је до војног сукоба мађарске и румунске војске.³⁵ Потискујући мађарске снаге, румунска војска је 20. априла ослободила градове Орадеа, Кареј, Сату Маре, а 1. маја 1919. стигла до реке Тисе. У напредовању према Тиси, на захтев војног команданта и гувернера Арада француског генерала Гондркура, румунска војска заобишла је град Арад, у којем се ради одржавања реда и мира налазио гарнизон француске војске.³⁶ Касније, по одобрењу француског генерала Фанше д’Еперае (Louis Franchet d’Espèrey), команданта источне савезничке армије, 17. маја 1919. улази у Арад Шести ловачки пук (Regimentul 6 Vânători) румунске краљевске војске под командом пуковника Теодора Пирића (Teodor Pirici), што су Румуни Арађани поздравили са великим одушевљењем. На јавним зградама истакнута је румунска тробојка.

За кратко време, од краја маја до средине јуна 1919, на подручју Арадске жупаније у срезovima (plasa): Радна, Кишинеу Криш, Печка, Трнова, Инеу, Себиш, Халмађ, уследило је постављање румунских органа власти уместо мађарских. Руководeћи савет (Consiliul Dirigent, привремена влада Трансилваније) именовao је Румуне за функционере нове администрације. Од Мађара, службеника дотадашње мађарске администрације, задржани су они који су пристали да положи заклетву румунском краљу Фердинанду и привременој влади Трансилваније.³⁷

³³ A. Roz, *Aradul, Cetatea Marii Uniri...*, стр. 280.

³⁴ A. Roz, *Consiliul Național Român Central și Gărzile Naționale Române...*, стр. 100; Andrei Caciorga, *Mircea Timbus, Orașul și Județul Arad după 1 Decembrie 1918. Studiu și Documente*, Arad 2008, стр. 18.

³⁵ Румунија је ушла у рат на страни Антанте 27. августа 1916. године. Учествовала је у ратним операцијама против Централних сила 1916. и изгубила притом две трећине државне територије; аустроугарске и немачке трупе освојиле су Олтенију и Мунтенију са престоницом Букурештом. Румунска војска, влада и краљ Фердинанд повукли су се у Молдавију. Упркос победама румунске и руске војске у биткама код Марашештија, Мараштија и Ојгуза (јул–август 1917), Румунија је, избијањем грађанског рата у Русији (Октобарске револуције), остала без савезника. Сама у непријатељском окружењу закључила је примирје са Централним силама (Фокшањ, 9. децембра 1917), потом и сепаратни мир (Букурешт, 7. маја 1918), чиме је изашла из рата. Шест месеци касније, само дан пре склапања примирја и завршетка Великог рата (10. новембра 1918), Краљевина Румунија поново објављује рат Централним силама. Ратује против Мађарске Совјетске Републике од марта до августа 1919, када осваја Будимпешту.

³⁶ A. Caciorga, M. Timbus, *нав. дело*, стр. 23–24.

³⁷ Исто, стр. 26–27.

Посета француског генерала Фанше д'Еперае 24. јуна 1919, поспешила је успостављање румунске администрације у граду Араду. Генерал је ставио до знања да ће, након мировних преговора, Арад припасти Румунији. По његовом наређењу приступило се постепеној замени мађарских службеника румунским. У присуству представника новог команданта и гувернера Арада француског генерала Шарла де Турнадра (Charles de Tournadre) и представника градског Румунског националног савета, 7. јула 1919, Фердинанд Греен (Gréen Ferdinand), војни комесар владе Беле Куна и градски префект, предао је дужност префекта града Јустину Маришјеуу (Justin Marşieu), којег је још раније (27. марта 1919) привремена влада Трансилваније именовала за префекта Арадске жупаније. Истога дана, Франчиск Шаркањи (Sárkány Francisc) предао је дужност градоначелника Јоану Робуу (Ioan Robu). И на осталим руководећим функцијама: градског бележника, директора градских финансија, председника суда, постављени су Румуни.³⁸ Тиме су румунске власти завршиле преузимање администрације града Арада.

Уследило је преименовање градских улица, тргова, паркова, мостова, гробаља.³⁹ Са арадских тргова уклоњени су споменици посвећени личностима и догађајима мађарске историје и културе, између осталих: биста драматурга Чики Гергељија (Csiky Gergely), биста арадског прозног писца, песника, преводиоца и историчара Габора Фабијана (Fabian Gabor), меморијални комплекс Лајош Кошут (Kossuth Lajos) посвећен мађарској револуцији 1848/49, меморијални комплекс Статуа Слободе (Szabadság-szobor) са попрсјима тринаесторице генерала погубљених у Араду 1849, после слома Мађарске револуције, биста краљице Елизабете (Erzsébet királyné).⁴⁰

Румунски језик постаје службени језик. У школама се уводи румунски наставни језик. Нова власт преузима градску Женску гимназију и Вишу краљевску гимназију која постаје Лицеј „Мојсе Никоара” (Moise Nicoară). Службеницима мађарске националности у државним и административним установама остављен је рок до 1923. године да савладају румунски језик како би задржали радна места, услов који многи нису успели да испуне.

Одлазак савезничке војске. Након увођења румунске администрације, француске војне јединице напустиле су град Арад и Арадску тврђаву 18. јула 1919. године. Генерал де Турнадр предао је војну команду града румунском пуковнику Теодору Пирићу.⁴¹ Тих дана је и гарнизон српске војске напустио Арадску тврђаву, у коју се потом уселила румунска војска.

³⁸ А. Caciora, М. Timbus, нав. дело, стр. 28–29; А. Roz, Aradul, Cetatea Marii Uniri..., стр. 317, 326.

³⁹ Наводимо неколико преименовања улица: Csernovits Péter utca – Strada Alexandru Gavra, Damjanich János utca – Strada Tribunal Axente, Déak Ferenc utca – Strada Mihai Eminescu, Határ utca (Улица Поморишке крајине, наспрам Текелијине цркве) – Strada G. Cantacuzino, Kossut Lajos tér – Bulevardul Regele Ferdinand, Kossoru utca – Strada Sârbească, Petőfi Sándor utca – Strada Moise Nicorara, Szerb utca – Strada Anton Pan, тргова: Ferenc tér – Piața Mihai Viteazul, Kelemen tér – Piața Sfântul Sava (Трг Светог Саве, наспрам Текелијине цркве, са западне стране), Szabadság tér – Piața Avram Iancu, Tököly tér (Текелијин трг, у близини Текелијине цркве) – Piața Catedralei, мостова: Erzsébet hid – Podul Decebal, Gróf Károlyi hid – Podul Împăratul Traian, гробаља: Alsó temető – Cimitirul de Jos, Felső temető – Cimitirul Eternitatea. Вид.: А. Caciora, М. Timbus, нав. дело, стр. 233–238.

⁴⁰ Horia Truță, Dan Demșea, Monumente de for public, însemne memoriale, construcții decorative și parcuri din județul Arad, Arad 2007, стр. 13–14, 25–27.

⁴¹ А. Caciora, М. Timbus, нав. дело, стр. 29–30.

Лист „Românul” објавио је 23. јула 1919. чланак под насловом „Cetatea Aradului, cum au lăsat-o sârbii când au evacuat-o” (Арадска тврђава. У каквом стању су је оставили Срби кад су је напустили)⁴², у којем аутор приказује српске војнике у најцрњем светлу (Прилог 12). Мада је својевремено Штефан Чичо-Поп јавним прогласом објаснио по ком основу и са којим задатком се српска војска налази у Банату, постојала је према њој нетрпељивост Румуна Банаћана, очигледна и у поменутом чланку. За илустрацију површности и необјективности анонимног извештача указујемо на више неистинитих и произвољних тврдњи, све у стилу „говорило се, али се ништа сигурно није знало”, као што сам тврди: датирање уласка војника српске војске у Арадску тврђаву и бројност српског гарнизона; аутор је пропустио да наведе да је у Арадској тврђави био стациониран и гарнизон француске афричке колонијалне војске (Мароканци); да ли из незнања или намерно, тврди да је у тврђави постојао заробљенички логор за српске војнике, префуткујући, тада у Араду добро познату чињеницу, да су у логору били заточени већином Срби цивили; масовни бетонски (не од белог мермера, како тврди аутор) споменик чуварима логора није раскомадан – постоји и данас; на споменику су оштећене уграђане мермерне плоче (тамноцрвене боје) са именима умрлих мађарских војника; на једној се и сада може прочитати презиме и име једног од њих – Vozsidas Milos. Стиче се утисак да аутор пише о нечему што није видео и о чему је био слабо обавештен.

Привлачи посебну пажњу тврдња да је крај тврђаве, на обали Мориша, покопано „7000 српских војника, умрлих у време пегавог тифуса, који је харао 6-7 месеци у арадском заробљеничком логору”. Заиста, на том простору покопано је више хиљада Срба интернираца, већином цивила, умрлих у епидемијама трбушног и пегавог тифуса, туберкулозе, дизентерије и других заразних болести. О укупном броју страдалих Срба у Арадском логору нема поузданих података.⁴³ С обзиром на неистине и произвољности изнесене у чланку анонимног аутора, подацима о броју покопаних крај тврђаве, о трајању епидемије, тврдњи да је „осморица хирурга 1914. збрињавало прве српске рањенике”, ваља прићи с крајњом обазривошћу.

Потписивање примирја 11. новембра 1918. између савезника Антанте и Немачке означило је прекид непријатељстава и крај оружаних сукоба у Великом рату. У Араду и Поморишју, међутим, оружани сукоби између старе аустроугарске администрације и новооснованих румунских органа власти, са великим бројем људских жртава, потрајали су још око осам месеци. Тада су, крајем јула 1919. године, Арад и Поморишје дефакто постали део Краљевине Румуније. Догодило се то безмало годину дана пре потписивања Тријанонског споразума на Париској мировној конференцији (4. јуна 1920), када су одређене нове државне границе између Мађарске, Краљевине Румуније и Краљевине Срба Хрвата и Словенаца.

⁴² Лист „Românul”, бр. 63, 23. 7. 1919. (Прилог 12).

⁴³ Према запису извезеном на једном црквеном барјаку, који се чува у арадској цркви Светих апостола Петра и Павла (Текелијиној цркви), у Арадској тврђави 1914–1918. године умрло је 4317 Срба.

„Românul”, бр. 163, 25. 7. / 7. 8. 1914, стр. 2
Посланица епископа арадског Јоана Игњатија Папа

Ioan din îndurarea lui Dumnezeu dreptcredinciosul Episcop al Aradului, Orăzii-Mari, Ienopolei și Hălmagiului, precumși al părților adnexate din Banatul Timișan

Iubitului cler și tuturor credincioșilor din eparhia Aradului, dar și pace dela Dumnezeu Tatăl și Domnul nostru Isus Hristos, împreună cu salutarea noastră arhierască!

Iubiților creștini și fii sufleșteți!

Pe când veți primi aceasta scrisoare pastorală, carea, din cauza absenței noastre dela reședință, vi-o trimit numai acum, voi veți fi aflat, că iubita noastră patrie comună Ungaria și cu ea toti concetățenii din monarhia Austro-Ungară, am ajuns în stare excepțională, din care motiv Maiestatea Sa gloriosul nostru împărat și Rege Apostolic Francise Iosif I, cu autografa din Ischl, dela 28 Iulie a. c. s'a aflat îndemnat a adresa supușilor Săi un manifest.

(P. S. Se citează întreg manifestul, apoi urmează):

Iubiților creștini și fii sufleșteți!

Am crezut de datorința mea să vă pun în vedere acest manifest nu numai pentru eternizarea lui în istoria bisericii noastre, dar deosebi cu scopul, ca voi cei de acum și cei ce vor urma după noi să înțeleagă și să știe, că Majestatea Sa gloriosul și preabunul nostru monarh numai foarte cu greu s'a hotărât pentru asemenea pas de rășboire și dacă totuș s'a hotărât, a făcut-o pentru aceea, pentrucă între împrejurările date, cinstea Lui, a tronului, binele și fericirea patriei și a cetățenilor ei, și însăși demnitatea de mare putere a monarhiei, nu-L putea dispensa dela ridicarea armelor împotriva dușmanilor fără de lege.

Când însă preabunul nostru monarh se adresează către toți supușii de sub gloriosul Său sceptru, este datorința noastră să ne dăm seamă înainte de toate, că între acestea popoare, la a căror credință apelează Majestatea Sa, suntem și noi Români din întreaga monarhie...

.....

Јоан, по Божјој милости правоверни епископ арадски, великоварадски, јенопољски и халмађски, као и прикључених делова тамишког Баната

Драгом свештенству и свим верницима Арадске епархије благодат и мир од Бога Оца и Господа нашега Исуса Христа, уз наш архијерејски поздрав!

Драги верници и духовни синови!

Кад будете примили ову посланицу коју вам, услед нашег одсуства из резиденције, тек сада шаљем, ви ћете већ знати да се наша заједничка вољена отаџбина Угарска и са њом сви наши суграђани Аустроугарске монархије, налазимо у ванредном стању, што је Његово величанство, нашег славног цара и апостолског краља Франчиска Јосифа Првог, подстакло да 28. јула т. г. из Ишла, својим поданицима упути проглас.

(P. S. наводи се проглас у целини, а потом следи):

Драги верници и духовни синови!

Сматрао сам за своју дужност да вам предочим овај проглас, не само ради његовог овековечења у историји наше цркве, већ особито са циљем да ви, данашње поколење, као и они који ће доћи после нас, разумете и да знате да се Његово величанство, наш славни и предобри цар, веома тешко одлучио на таква ратнички корак и, ако се ипак одлучио, учинио је то јер, у датим околностима, Његова част и част престола, добробит и срећа отаџбине и њених грађана, као и углед монархије као велике силе, све то није Га могло ослободити дужности да потегне оружје против безаконих непријатеља.

Када се пак наш предобри монарх обраћа свим поданицима под Његовим славним жезлом, наша је дужност да пре свега схватимо да и ми Румуни из целе монархије припадамо народима чију верност призива Његово величанство...

.....

<p>... nici când n'a fost pentru noi Românit atât de priincios momentul pentru manifestarea iubirei deaproapelui și astfel pentru încheierea și întărirea adevăratelor legături de prietenie și consimțire cu concetățenii noștri, decât ce este în momentul de acum, ca întru apărarea tronului și a patriei să fim una în cugete și în simțiri, una în vorbe și în fapte cu toate neamurile de sub coroana Sfântului Ștefan.</p> <p>.....</p> <p>La 22 Iulie (4 August) 1914.</p> <p>Al vostru tuturor de binevoitor</p> <p>Ioan I. Papp, m. p. episcopul Aradului.</p>	<p>... никада за нас Румуне није постојао погоднији тренутак да изразимо љубав према ближњем и на тај начин остваримо и ојачамо истинске пријатељске везе и осећања са нашим суграђанима, него што је садашњи тренутак, да у одбрани престола и отаџбине будемо једно у мислима и осећањима, једно на речима и делима са свим народима под круном Светога Стефана.</p> <p>.....</p> <p>22. јула (4. августа) 1914.</p> <p>Ваш свима доброжелателни</p> <p>Јоан И. Пап, с. р. епископ арадски</p>
--	--

ПРИЛОГ 2

„Românu!”, бр. 10, 7/20. 11. 1918, стр. 4

<p>Constituirea consiliului național sârbesc din Arad</p> <p>Azi d. a. la 3 ore s'a constituit în Arad consiliul național sârbesc, care de mâne încolo își începe activitatea. Adunarea constitutivă s'a ținut în școala sârbească din Kelemen-tér, la care Sârbii arădani au participat în număr mare. Ședința a fost deschisă din partea dlui Nic. Stancovici. Preotul Ștefan Ilits (sic!) a remarcat necesitatea constituirii consiliului național sârbesc înaintând un proiect de rezoluție, ale cărei părți esențiale sunt: Sârbii arădani în ședința lor din 10 Noemvrie 1918, conduși de idea libertății omenești, plin de conștiința individualității și independenței lor naționale, apoi pentru exteriorarea sentimentelor iubirii de rasă își organizează consiliul național sârbesc.</p> <p>Consiliul național sârbesc ca reprezentant al sârbimei din Arad și jurul lui, își ține de datorie, să reprezinte în aceste timpuri serioase cu intensitate interesele naționale sârbești atât cele naționale-politice, cât și cultu-rale, economice.</p> <p>Despre aceste hotărâri va fi anunțat consiliul național maghiar și românești și ne declarăm solidari cu acțiunea consiliilor naționale sârbești din Timișoara, Chichinda-mare, Ujvidék și Zombor”.- Rezoluția a fost primită unanim, declarând astfel de constituit consiliul național sârbesc din Arad.</p>	<p>Оснивање Српског народног већа у Араду</p> <p>Данас, у 3 сата поподне, основано је у Араду Српско народно веће, које од сутра па надаље почиње своју активност. Оснивачка скупштина одржана је у српској школи на Тргу Келемен, на којој су Срби Арађани присуствовали у великом броју. Скуп је отворио господин Никола Станковић. Свештеник Стефан Илкић је истакао неопходност оснивања Српског народног већа, подневши предлог резолуције чији су основни делови: на скупштини 10. новембра 1918, Срби Арађани вођени идејом људске слободе, испуњени свешћу своје индивидуалности и националне независности, ради испољавања осећања љубави према свом роду, оснивају Српско народно веће.</p> <p>Српско народно веће као представник српства у Араду и околини жели да, у овим озбиљним временима, снажно представља српске националне интересе, како оне националнополитичке, тако и културне и економске.</p> <p>О овим решењима биће обавештени мађарско и румунско народно веће. Изражавамо солидарност са деловањем српских народних већа у Темишвару, Великој Кикинди, Новом Саду и Сомбору.</p> <p>Резолуција је прихваћена једногласно, изјављујући тако да је основано Српско народно веће у Араду.</p>
---	---

Деловодни записник Српске православне црквено-школске општине арадске
(12/25. маја 1924. – 15/28. марта 1926)

11. Записник редовне седнице Црквеног одбора [одржане] 1/14. септембра
1924. године

Бр. 148

Г. Миливој Телечан, велепоседник у Араду, члан Црквене скупштине и Црквеног одбора, пријављује свој одлазак напуштањем места пребивања и коначно иселење у Државу Срба Хрвата и Словенаца, услед чега поднаша оставку на сва часништва којима је одликован у овој црквеној опћини, подједном моли за разрешење вршења истих дужности које су му намењене биле и да се из заједнице ове црквене опћине побрише, те да му се изда отпусница а о томе записнички да се извести.

Решено је:

Оставка Г. Миливоја Телечана из горенаведених разлога са жаљењем узима се на знање; ова црквена управа жали што у Г. Телечану губи једног од најбољих својих чланова, који је у корист црквене општине делањем својим много користио, те у сваком погледу дужности марљиво, савесно и тачно отправљао; као веран син Српскога рода одушевљавао се за сваку српску ствар, за српске установе много је жртвовао и испомагао многе Србе нарочито тада када је овдашњем српском живљу претила велика опасност, организовао је јуначку српску гарду и ставио им се на чело као вођа и у најкритичнијем времену заузео положај у одбрану и очувању Српства и српскога имена посведочавајући да је ваљан Србин и достојан српскога имена а што доказује и овај поступак му, што принашајући велике жртве, снашајући огромне материјалне штете, распродавајући свој иметак, одлази браћи својој да им се и на даље стави на расположење, да својим радом користи и на даље Српском роду и у новој постојбини.

Ова црквена општина свога члана испраћа са жалошћу што се креће из наше средине, а са благословом и жељом да му рад у новој постојбини буде користан и берићетан.

„Românul”, бр. 36, 11/24. 12. 1918, стр. 4

Declaratie	Изјава
<p>În oraşul nostru s'a răspândit ştirea că Sfatul naţional sârbesc local ar fi rugat pe comandantul garnizoaneri sârbeşti din cetate ca – să ocupe ei oraşul Arad.</p> <p>Ştirea aceasta e absolut falsă şi tendenţioasă şi protestăm cu toata energia în contra răspândirii ei.</p> <p>Menirea Sfatului naţional sârbesc din Arad nu e să agite politiceşte şi militareşte împotriva Românilor, ci singurul scop ce-l urmăreşte, ca organ central al Sârbilor de dincoace de Murăş, este să reliefeze drepturile autonome ale naţiunii sârbeşti pe baza principiilor lui Wilson şi să îndrumeze paşnic viaţa politica a Sârbilor în conformitate cu acele principii.</p> <p>Arad la 10/23 Decemvrie 1918.</p> <p>Emil Tabakovič.</p> <p>Stefan Ilkič, adm. parohiei sârbeşti din Arad şi preşedinte G.N.S. (Garda Naţională Sârbă) Arad</p>	<p>У нашем граду раширила се вест да је, тобоже, месно Српско народно веће молило команданта српског гарнизона из тврђаве да они заузму Арад.</p> <p>Ова вест је апсолутно неистинита и тенденциозна и ми најенергичније протестујемо против њеног ширења.</p> <p>Задатак Српског народног већа у Араду није да политички и војно агитује против Румуна, већ је његов једини циљ коме тежи, као централни орган Срба с ове стране Мориша, да истакне аутономна права српске нације на основу Вилсонових принципа и да на миран начин управља политичким животом Срба сходно тим принципима.</p> <p>Арад, 10/23. децембра 1918.</p> <p>Емил Табаковић</p> <p>Стефан Илкић, администратор српске парохије у Араду и председник Српске народне гарде у Араду</p>

**Из темишварског листа „Слога”
Најновије вести. Банкет у почаст српских официера у Араду**

Варош Арад приредила је у суботу увече у почаст српских официера банкет у хотелу код „Белог крста”, на коме је учествовала сва интелигенција вароши. Нарочито је био велики број у мађарску унуформу обучених официера, међу којима и нови командант места, пуковник Добак, п[от]пуковници Ко-нигес и Грел, мајор Фидлер и други.

Српски официри из града (из тврђаве), на челу са својим командантом п[от]пуковником Драгомиром Поповићем, дошли у парадном оделу. Међу њима се налазио и француски марвени лекар, поручник Поње. При обеду је седео п[от]пуковник Поповић поред владиног комесара др Лудвиг Варјама. Прву здравицу је одржао др Варјама, поздравивши српске официре и команданта као племените људе. П[от]пуковник Поповић је одговорио да овај рат није био рат народа. У овом се рату борило за правду. Са радосћу је приметио да народ није расположен према српској војсци непријатељски. Здравница је примљена са громогласним узвицима „Живио!”, нашто је присутна војна музика интонирала мађарску химну, која је од присутних стојећи слушана.

Напомене:

- Хотел код „Белог крста”, данас “Hotel Ardealul”, налази се у најужем центру Арада.
- Српски официри из града, заправо значи – српски официри из тврђаве. Реч „град” је још увек била синоним за тврђаву.
- Презиме Варјама је погрешно наведено. Према арадским историјским изворима, комесар нове мађарске владе био је, као што је већ речено, Арађанин др Лајош (Лудвиг) Варјаши.

„Românul”, бр. 12, 10/23. 11. 1918, стр. 2–3

<p>Consiliul național român la colonelul sârb Dragomir Popovici</p> <p>Ieri în 21 noiembrie au intrat sârbii în cetatea Aradului sub conducerea d-lui colonel Dragomir Popovici. Azi la orele 4 d.a. Consiliul național român prin dd. Ioan I. Papp episcopul Aradului, Dr. Ștefan C. Pop și maiorul A. Vlad s-a prezentat în cetate să aducă salutul său sârbilor. P.S. Sa părintele Episcop I. I. Papp a rostit către d. colonel D. Popovici următorul discurs:</p>	<p>Румунски национални савет код српског пуковника Драгомира Поповића</p> <p>Јуче, 21. новембра, Срби под командом господина пуковника Драгољуба Поповића ушли су у Арадску тврђаву. Данас у 4 сата поподне господина Јоан И. Пап, епископ арадски, др Стефан Чичо-Поп и мајор А. Валад, представници Румунског националног савета, дошли су у тврђаву да поздраве Србе. Његово преосвештенство епископ Ј. И. Пап обратио се г. пуковнику Д. Поповићу следећим речима:</p>
--	---

Domnule comandant,

Consiliul național român central din Arad vă salută prin rostul meu cu stimă sinceră și cu iubire nefățărită, zicându-vă: „Bine ați venit!”

Salutarea noastră sinceră vă rog să o primiți totodată și la adresa întregii națiuni sârbe, a cărei fii au fost obiectul admirației generale pentru energia și tenacitatea dovedită în tot cursul războiului de șapte ani, iar expresiunea iubirei noastre neprihănite să o primiți drept răsunet la dragostea de neam, ce v-a însuflețit în lupta purtată spre realizarea idealului avut.

Poporul român din Ungaria și Transilvania și altcum s-a purtat totdeauna cu respect și dragoste față cu națiunea sârbescă și nu numai pentru virtuțile militare și a iubirei sale conștiente de neam ci și din motivul, că o parte preponderentă a națiunii române de pe acest teritoriu, este legată de națiunea sârbească prin faptul, că mărtutisesc aceeași credință religioasă.

De aceea eu, ca și episcop pravoslavnic, pe lângă salutarea Consiliului nostru național român din Arad, vă salut și în numele ortodoxiei și implor asupra d-voastră, d-le comandant, cât și asupra națiunei sârbești, dar și binecuvîntare cerescă.

D. colonel Dragomir Popovici a răspuns următoarele:

„Domnule,

Mă bucur foarte mult de salutul Consiliului național român. Națiunea sârbă și națiunea română au trăit totdeauna în cele mai bune relațiuni, ele avînd vecinic identice interese. Sper, sînt chiar convins, că națiunea sârbă și cea română și în viitor vor urma în perfectă armonie munca lor spre fericirea celor două popoare avizate la sprijinul împrumutat (sic!). Vă rog să comunicați națiunei române salutul meu cordial și Vă asigur de tot respectul și de tot sprijinul meu.”

Deputații români au aclamat călduros pe d. colonel cu strigăte de „jivio”, iar apoi s-au întreținut încă mai multe minute cu d. colonel, care s-a despărțit de dînșii în chipul cel mai călduros.

Rolul de tîlmaci l-a avut amicul nostru d. sublocotenent Alexandru Tabacovici din Arad.

Господине командире,

У име Централног румунског националног савета у Араду поздрављам вас са искреним поштовањем и са велицемерном љубављу речима: „Добро дошли!”

Наш искрени поздрав молим да примите истовремено упућен и свему српском народу, чији су синови били предмет општег дивљења због снаге и упорности доказане током целог Седмогодишњег рата, а израз наше непорочне љубави примите као одјек на вашу љубав према роду свом која вас је надахњивала у борби за остварење вашег идеала.

Румунски народ у Мађарској и Трансилванији и иначе увек се с поштовањем и љубављу односио према српском народу, и то не само због војних врлина и свесне љубави према роду свом него и зато што је већински део румунског народа на овој територији повезан са српским народом тиме што исповеда исту православу вероисповест.

Зато ја, као православно епископ, поред поздрава нашег Румунског националног савета у Араду, поздрављам вас и у име православља и призивам на Вас, господине командире, као и на српски народ, благодат и благослов небески.

Г. пуковник Драгомир Поповић овако је одговорио:

„Господине,

Веома се радујем поздраву Румунског националног савета. Српски и румунски народ одувек су живели у најбољим односима, имајући вечно исте интересе. Надам се, чак сам у то убеђен, да ће и у будуће српски и румунски народ следити у савршеној слози свој рад на срећу двају народа упућена на позајмљену (sic!) (узајамну) помоћ. Молим Вас да пренесете румунском народу мој срдачан поздрав. Уверавам Вас у моје поштовање и сваку моју подршку.”

Румунски изасланици су акламацијом поздравили г. пуковника кличући „живио”, а потом су се задржали, више минута, у разговору са г. пуковником, који се са њима растао на најтоплији начин.

Улогу преводиоца имао је наш пријатељ г. потпоручник Александар Табаковић из Арада.

**Телеграм Румунског националног савета из Арада
упућен Румунској националној гарди у Липови**

<p>Telegrama nr. 20 din 22 nov. 1918</p> <p>Către Garda națională română, Lipova</p> <p>Urmați poruncile sîrbilor pentru că vin ca prieteni. Neînțelegerile ivite se vor înlătura în timpul cel mai scurt.</p> <p>Consiliul Național Român Arad</p> <p>Навод према: Alexandru Roz, <i>Consiliul Național Român Central și Gărzile Naționale Române din Arad 1919</i>, Cluj-Napoca 1993, стр. 288.</p>	<p>Телеграм бр. 20 / 22. новембар 1918.</p> <p>Румунској националној гарди у Липови</p> <p>Следите наређења Срба јер долазе као пријатељи. Неспоразуми који су се појавили биће уклоњени у најскорије време.</p> <p>Румунски национални савет</p>
---	---

ПРИЛОГ 8

„Românuł”, бр. 12, 10/23. 11. 1918, стр. 4

<p>Апел!</p> <p>Conform armistițiului legat între guvernul maghiar și puterile ententei, linia demarcațională va fi ocupată de trupele ententei. Și fiindcă Sârbii cari ocupă în numele ententei o parte din linia demarcațională sunt prietenii noștri, solicit pe toți Româniі cari locuiesc pe teritoriul ocupat sau care va fi ocupat de Sârbi de aici în colo, să-i primească cu cea mai mare bunăvoință. Pe teritoriile ocupate numai puterile ententei au să susțină ordinea și fiindcă Sârbi fac parte din armata ententei, toți românii au să se conformeze dispozițiunilor acestora, iar dacă gardele noastre naționale vor fi provocate să predea armele, să o facă fără nici o șovăire sau bănuială. Împrejurarea aceasta nu va pricinui nici o știrbire demnității noastre naționale.</p> <p>De-altfel C.N.R. a întreprins deja pașii necesari ca neînțelegerea aceasta să fie rezolvită în timpul cel mai scurt spre mulțumirea generală.</p> <p>Dr. Ștefan C. Pop.</p>	<p>Апел!</p> <p>Према примирју закљученом између мађарске владе и снага Антанте, демаркациону линију запоседнуће трупе Антанте. Пошто су Срби, који у име Антанте заузимају један део демаркационе линије, наши пријатељи, позивам све Румуне који живе на територији коју су заузели Срби или ће је од сад па на даље они заузимаи, да их приме са највећом благонаклоношћу. На заузетим територијама једино снаге Антанте одржаваће ред и пошто Срби припадају војсци Антанте, сви Румуни треба да се повинују њиховим наређењима, а ако одреди наше националне гарде буду позвани да предају оружје, нека то учине без оклевања или сумњи. Дата околност неће узроковати ни најмање закидање нашег националног достојанства.</p> <p>Уосталом, Румунски национални савет је већ предузео потребне кораке да се тај неспоразум реши у најкраћем року, на опште задовољство.</p> <p>Др Штефа. Ч. Поп</p>
--	---

ПРИЛОГ 9

„Românuł”, бр. 15, 14/27. 11. 1918, стр. 3

<p>Colonelul Dragutin (sic) Popovici la președintele Consiliului Național Român dr. Șt. C. Pop</p> <p>Azi înainte de amiază la 11 ore d. colonel Dragutin Popovici, comandantul armatei sârbești din fortăreața Aradului, a cercetat pe d. președinte al marelui consiliu național român dl. dr. Șt. C. Pop. Întrevederea cordială a durat jumătate de oră. Dl. colonel de la locuința dlui președinte s'a înapoiat cu automobilul deadreptul în fortăreață.</p>	<p>Пуковник Драгутин (Драгомир) Поповић код председника Румунског националног савета др Штефана Чичо-Попа</p> <p>Данас, у 11 сати пре подне, господин пуковник Драгутин Поповић, командант српске војске у Арадској тврђави, посетио је господина председника великог Румунског националног савета господина др Штефана Чичо-Попа. Пријатељски сусрет трајао је пола сата. Господин пуковник се из стана господина председника вратио аутомобилом директно у тврђаву.</p>
---	--

„Românul”, бр. 21, 21.11. / 4. 12. 1918, стр. 4

<p>Întrunirea de cunoștință a oficerilor sârbi</p> <p>Consiliul Național Sârb din Arad a dat ieri la 1 Dec. banchetul în onoarea oficerilor sârbi din Cetatea Aradului. La banchet au participat aproape 120 de persoane. Orașul a fost reprezentat prin prefectul comisar guvernial Varjassy și primarul Löcs, iar Consiliul Național Român și Garda Națională Română prin domnii adv. Dr. Alexa Boțioc, ofi-țerii căp. Rîșcuția, Bugariu și Mihai Popovici.</p> <p>Șirul toastelor l'a deschis dl. Emil Tabacovici președintele C.N.S. salutând în limba sârbească armata sârbească și pe reprezentanții ei. A urmat toastul substituitului la scaunul proto-popesc din Arad a dlui Ștefan Ilkici care rostește în limba românească cele mai călduroase cuvinte la adresa C.N.R. și a reprezentanților de față. Accentuiază bunele relații din trecut dintre aceste două națiuni oprimate sub jug străin și relevează necesitatea ca ele și în viitor să muncească alături pentru realizarea idealului lor național. Salută călduros românii de față și le garantează toate sentimentele de prietenie și simpatie a națiunii sârbe.</p> <p>În numele C.N.R. și a G.N.R. îi răspunde dl Dr. Alexa Boțioc mulțumindu-i pentru frumoasele manifestări de față și asigurându-l că Națiunea Română va contribui întotdeauna la bunul raport între aceste două națiuni scăpate din sclavia veacurilor. Dl. adv. George Tavaovici își începe toastul în limba sârbească și termină în cea maghiară pentru reprezentanții orașului Arad, la care răspunde prefectul Varjassy în limba franceză. În cuvinte bine simțite vorbește despre înțelegerea ce trebuie să domnească în viitor între popoare zidită pe baze democratice.</p> <p>Banchetul s'a terminat pela orele 4 d.a. în cea mai bună animație și armonie.</p>	<p>Скуп за упознавање српских официра</p> <p>Српско народно веће Арада приредило је јуче 1. децем-бра банкет у част српских официра из Арадске тврђаве. На банкету је било близу 120 лица. Град су представљали префект и владин комесар Варјаши и градоначелник Леч, а Румунски национални савет и Румунску националну гарду господа адвокат др Алекса Боцијок, официри капетан Ришкуца, Бугарју и Михај Поповић.</p> <p>Низ здравица започео је господин Емил Табаковић, председник Српског народног већа, поздрављајући на српском језику српску војску и њене представнике. Уследила је здравица заменика окружног проте арадског господина Стефана Илкића, који је на румунском језику изразио најтоплије речи упућене Румунском националном савету и његовим присутним представницима. Наглашава добре међусобне односе у прошлости двају народа угњетаваних под страним јармом и истиче неопходност да и у будуће раде заједно на испуњењу својих националних идеала. Топло поздравља присутне Румуне и уверава их у осећање пријатељства и симпатије српског народа.</p> <p>У име Румунског националног савета и Румунске националне гарде одговорио је господин др Алекса Боцијок, захваљујући му и уверавајући га да ће румунска нација увек доприносити добрим односима двају народа ослобођених вековног ропства. Господин адвокат Ђорђе Табаковић почиње здравицу упућену представницима града Арада на српском језику и завршава је на мађарском за представнике града Арада. Одговара префект Варјаши на француском. Бираним речима говори о разумевању које треба да влада у будуће међу народима, грађеном на демократским основама.</p> <p>Банкет је завршен око 4 сата по подне у најбољем расположењу и хармонији.</p>
---	---

„Românul”, бр. 24, 25. 11. / 8. 12. 1918, стр. 4

Dela şeful armatei şi a siguranţei publice	Од стране шефа војске и јавне безбедности
<p>Pentru toţi locuitorii din părţile bănăţene, ocupate de armata sârbească:</p> <p>În urma unor incidente neplăcute ivite între armata sârbească şi populaţia din Bănat – am avut azi o întrevedere mai lungă cu comandantul armatei sârbeşti din cetatea Aradului.</p> <p>D. locotenent Popovici mi-a spus că armata sârbească ocupă părţile bănăţene din încredinţarea ententei şi cu menirea de-a susţine ordinea.</p> <p>Conform lămuririlor primite sunt de încunjurat ori ce fel de întreprinderi, ce ar provoca neînţelegeri şi mai ales agitaţiile politice sunt strict oprite.</p> <p>Steag naţional – nici românesc, nici unguresc, nici sârbesc – nu e îndreptăţit nimenea a arbora pe edificii publice sau case private, – cocarda naţională o poate purta oricine.</p> <p>Am primit promisiunea că – pe lângă garanţia mea personală – vor fi sistate internările pe acel teritor, care stă sub comanda Dsale.</p> <p>În urma acestora provoc pe toţi locuitorii de pe aceste teritorii, ocupate de armata sârbească – a se conforma acestor directive şi rog pe toţi să se poarte cu cea mai mare prevenire faţă de armata sârbească, care a venit aici din încredinţarea antantei.</p> <p>Arad, la 7 Decembrie 1918.</p> <p>Dr. Ştefan C. Pop, şeful armatei şi a siguranţei publice.</p> <p>II. Toate gardele române sunt recercate, ca să trimită listele oficerilor, suboficerilor şi soldaţilor cu observaţia până când le sunt achitate soldele.</p> <p>III. Preoţii şi învăţătorii români sun rugaţi să instrueze poporul şi pe gardişti ca să nu puşte asupra automobilelor. S'au întâmplat că au puşcat şi asupra automobilelor române.</p> <p>Comanda Gardei Naţionale Române.</p>	<p>Свим становницима банатских подручја која је заузела српска војска:</p> <p>Након неких непријатних инцидената између српске војске и становништва Баната, имао сам данас дужи састанак са командантом српске војске у Арадској тврђави.</p> <p>Господин пуковник Поповић ми је рекао да је српској војсци заузимање банатских подручја поверено Антанти у циљу одржавања реда.</p> <p>Према добијеним објашњењима, треба избежавати све што би изазивало неспоразуме, особито су строго забрањене политичке агитације.</p> <p>Националне заставе – ни румунске, ни мађарске, ни српске – нико не сме да поставља на јавним зградама или приватним кућама, а националне кокарде може свако да носи.</p> <p>Добио сам обећање да ће, уз моју личну гаранцију, бити обустављена интернирања на територије под његовом командом.</p> <p>Следствено, позивам све становнике ових подручја која је заузела српска војска да се повинују овим директивама и умољавам све да се понашају са највећом предострожношћу према српској војсци, која је овде дошла по задужењу Антанте.</p> <p>Арад, 7. децембра 1918.</p> <p>Др Штефан Чичо-Поп, шеф војске и јавне безбедности</p> <p>II. Понављамо, сви одреди румунске гарде да пошаљу спискове официра, подофицира и војника уз примедбу до када су им исплаћене принадлежности.</p> <p>III. Умољавају се румунски свештеници и учитељи да инструишу народ и гардисте да не пуцају на аутомобиле. Било је случајева да су пуцали и на румунске аутомобиле.</p> <p>Команда Румунске националне гарде</p>

„Românu”, бр. 68, 23. 7. 1919, стр. 1

**Cetatea Aradului,
Cum au lăsat-o sârbii când au evacuat-o.**

Din luna Ianuarie a. c. când au intrat Sârbii în fortăreața Aradului, nimeni n'a mai știut ce se petrece acolo. Se vorbea că toate instalațiile erau încărcate și luau drumul spre Belgrad, dar nu se știa nimic sigur.

Am avut prilejul, după intrarea trupelor române în cetate, s'o revăd și am găsit-o așa cum mi-o închipuiam mai dinainte, cu parcurile neîngrijite, cărările aleelor năpădite de iarbă, magazinele fără uși, birourile fără mobile, аșternuturile cu pae murdare. Frumosul și curatul spital a fost prefăcut de sârbi într'un grajd care nu a fost nici curățat măcar.

Pretutindeni telefoanele ridicare, sârmele electrice demontate, apeductele deteriorate în așa fel încât de ex. în odaea de bae a spitalului, apa curge gârlă.

Sala de operațiune, unde în 1914 au fost îngrijiți de 8 chirurzi, primii răniți prizonieri sârbi, prezintă azi, după ce au locuit sârbi victorioși, înfățișarea unei cărciume, în care s'au petrecut scandaluri și bătăi. Borcane sparte, apeductul stricat, parchetul ridicat și cu toate că ferestrele stau deschise, un miros foarte neplăcut, care s'a încuibat în camere, te izbește puternic.

Subt ocupațiunea sîrbească, cetatea Aradului adăpostea 850 soldați sîrbi, cari au stricat totul și au lăsat în urma lor o murdărie de neînchipuit.

În peninsula cetății Aradului se află și un cimitir, unde sunt îngropați vr'o 7000 de soldați sîrbi, morți pe timpul tifosului exanthematic, ce-a bătuit 6—7 luni de zile în tabăra prizonierilor din Arad. Credeam, că cel puțin mormintele fraților lor de arme, vor fi îngrijite și le vor fi dat o cât de mică atenție, dar m'am înșelat. Nici o floare, nici o mână pioasă, care să aducă mângiere celor morți departe de patrie.

Buruienile au ajuns la înălțimea unui stat de om, crucile sunt rupte, pretutindeni nepăsare și dovada unei lipse de respect față de morți.

Un frumos monument de marmoră albă, ridicat în onoarea a 14 santinele, cari în cursul serviciului molipsindu-se de boala groaznică, și-au pierdut acolo viața, — de-aseenea a fost ciopărtit. Nici morții lor nu au știut măcar a-și respecta. Și mi-a părut rău că am cedat curiosității de-a revedea cetatea Aradului. *P.*

Арадска тврђава. У каквом стању су је оставили Срби кад су је напустили

Од јануара текуће године, када су Срби ушли у Арадску тврђаву, нико није знао шта се тамо догађа. Говорило се да су све инсталације потоварене и упућене пут Београда, али се ништа сигурно није знало.

Имао сам прилику, после уласка румунске војске у тврђаву, да је поново видим и затекао сам је онако како сам је раније замишљао, са незбринутим парковима, затрављеним стазама алеја, складиштима без улазних вратију, канцеларијама без намештаја, постељином са прљавом сламом. Лепу и чисту болницу Срби су претворили у шталу коју чак нису ни почистили.

Свуда поскидани телефони, електричне жице демонтиране, оштећени водоводи до те мере да је, на пример, у болничком купатилу потоцима текла вода.

Операциона сала, где су 1914. осморица хирурга збрињавали прве српске рањенике, изгледа данас, после становања у њима Срба победника, као крчма после скандала и туча. Полупане тегле, водовод у квару, оштећен паркет, и, мада прозори стоје отворени, снажно се осећа веома непријатан мирис који се угнездио у собама.

Под српском окупацијом, у Арадској тврђави боравило је 850 српских војника, који су све упропастили и за собом оставили немисливу прљавштину.

На полуострву око Арадске тврђаве налази се и једно гробље, где је покопано око 7000 српских војника, умрлих у време пегавог тифуса, који је харао 6-7 месеци у арадском заробљеничком логору. Веровао сам да ће бар гробови њихове браће по оружју бити уређени и да ће им поклонити макар и најмању пажњу, али преварио сам се. Ни један цветак, ни једна благочестива рука, која би донела утеху умрлима далеко од своје отаџбине.

Коров достиже висину људског стаса, крстови поломљени, свуда немар и доказ одсуства поштовања према мртвима.

Један леп споменик од белог мермера, подигнут у част четрнаесторице стражара (логора), који су током дежурства, заразивши се грозном болешћу, тамо изгубили живот, такође је раскомадан. Ни своје мртве нису умели бар да поштују. И жаљали сам што сам подлегао радозналости да поново видим Арадску тврђаву. *П.*

ARADUL ȘI ÎMPREJURIMILE DE PE VALEA MUREȘULUI LA SFÂRȘITUL MARELUI RĂZBOI (1918–1919)

Bojidar Panici

Rezumat

Lucrarea se referă la evenimentele din orașul Arad și din împrejurimile sale de pe Valea Mureșului, la sfârșitul Marelui Război Mondial. Armistițiul semnat la 11 noiembrie 1918 și două zile mai târziu Convenția militară de la Belgrad nu au adus pacea mult dorită și pe aceste meleaguri. Confruntările politice dar și armate dintre maghiari și români, dintre vechile autorități austro-ungare, armata, poliția, formațiunile paramilitare și noile organe ale puterii – Consiliul Național Român Central, Consiliile naționale române locale, Gărzile Naționale Române, au continuat să facă victime timp de încă câteva luni. Administrația românească s-a impus definitiv în Municipiul și în Județul Arad abia în a doua jumătate a anului 1919, cu un an înainte de semnarea Tratatului de la Trianon, prin care s-au stabilit noile granițe ale Ungariei cu vecinii ei.

Pe baza relatărilor din presa locală a vremii, partea introductivă a lucrării se referă la entuziasmul populației din zilele premergătoare declanșării războiului, izvorât din convingerea că războiul împotriva Serbiei va fi de scurtă durată, încununat de victoria Austro-Ungariei. Nu peste mult timp însă, au urmat dezamăgirea și revolta populației Aradului și a satelor de pe Valea Mureșului din cauza poverilor materiale, a numeroaselor lipsuri și privațiuni, a persecuțiilor pe criterii etnice, în condițiile în care, ceea ce era preconizat să fie un război local, a degenerat într-o conflagrație globală, pe durata mai multor ani. Cel mai greu resimțite de populație au fost pierderile umane. Foarte mulți fii ai acestor meleaguri mobilizați în armata austro-ungară au murit, au fost răniți sau dați dispăruți pe diferite fronturi de luptă europene.

În continuare sunt prezentate evenimentele din vara anului 1917, culminând cu cele din toamna anului 1918 în orașul Arad (grevele muncitorilor, meetengurile populației, demonstrațiile pe străzile orașului, ocuparea Cetății Aradului) și cele din satele învecinate (atacarea conacelor moșierilor, confruntări cu poliția și jandarmeria austro-ungară). Spre sfârșitul anului 1918, atunci când, datorită eșecurilor suferite pe teatrele de luptă, a devenit evident că Austro-Ungaria și aliații săi, Puterile Centrale, vor pierde războiul, Aradul devine centrul luptei politice pentru emanciparea națională a românilor din Imperiul Habsburgic, avându-i în frunte pe arădenii Vasile Goldiș, Ștefan Cicio-Pop și Ioan Fluieraș. În urma tratatelor eșuate, purtate la Arad cu delegația Guvernului maghiar privind dezideratele românilor din fosta Austro-Ungarie, Consiliul Național Român Central cu sediul la Arad (președinte Ștefan Cicio-Pop), decide convocarea la 1 decembrie 1918 a Marii Adunări Naționale de la Alba Iulia, care a proclamat unirea Transilvaniei, Crișanei, Banatului, și Maramureșului cu Regatul României.

Următoarele capitole se referă la prezența la sud de linia de demarcație (râul Mureș) timp de câteva luni (noiembrie 1918-iulie 1919), a unităților militare ale armatei franceze și armatei sârbe, în baza Convenției militare de la Belgrad (13 noiembrie 1918) încheiate între reprezentanții Antantei și cei ai noului guvern al Ungariei. În urma evenimentelor sângeroase din orașul Arad de la sfârșitul lunii decembrie 1918, unități ale armatei franceze au trecut linia de demarcație, intrând în Arad pentru a restabili și menține liniștea și ordinea publică în oraș.

O parte a lucrării face referire la activitatea comunităților sârbe din Aradul multiethnic și din localitățile bănățene de pe Valea Mureșului, în acea perioadă caracterizată de mari frământări, de conflicte interetnice, de incertitudini, în condițiile destrămării Imperiului Austro-Ungar. Deși puțin numeroasă, comunitatea sârbă din Arad a înființat Sfatul Național Sârbesc (președinte arhitect Milan Tabaković) și Garda Națională Sârbă (președinte ieromonah Stefan Ilkić, administratorul parohiei ortodoxe sârbe), pentru

autoapărare în caz de nevoie, fără însă să fie implicată în vreuna din confruntările inter-etnice.

Finalul textului se referă la intrarea Armatei Regale a României (Regimentul 6 Vânători) în Arad, la 17 mai 1919, după care a urmat numirea de către Consiliul Dirigent a funcționarilor români, în locul celor maghiari, în noua administrație a orașului și Județului Arad. După instalarea administrației românești, unitățile militare franceze au părăsit, la 18 iulie 1919, orașul Arad și Cetatea Aradului. În același timp și unitatea militară a armatei sârbe a părăsit Cetatea Aradului.

Lucrarea este ilustrată cu reproduceri ale unor documente și fotografii din arhive și colecții private. În anexă sunt redată câteva comunicate de presă și fragmente din articolele publicate, la vremea respectivă, în ziarul arădean „Românul”.

ARAD AND ITS SURROUNDINGS IN THE MUREȘ VALLEY AT THE END OF THE GREAT WAR (1918–1919)

Božidar Panić

Summary

The article points out the complex situation in Arad and its surroundings in the Mureș Valley at the end of the Great War. The armistice signed on November 11th, 1918 and the Belgrade Military Convention, concluded two days later, did not bring about the much-desired peace in these areas. Political and even armed conflicts between Hungarians and Romanians, between the old Austro-Hungarian authorities (army, police, paramilitary troops) and the new representatives of power (the central and local units of the Romanian National Council, the Romanian national guards) continued during several months. Only in the second half of 1919 in the city of Arad and in the Arad county the Romanian administration was finally established, one year before the signing of the Trianon Treaty, by which the new borders of Hungary with her neighbours were defined.

The introductory part of the paper describes the euphoria at the beginning of the War, followed by dissatisfactions and revolts in Arad and in the villages from the along the Mureș Valley, motivated by severe consequences of years-long global conflagration. In autumn of 1918, when it became obvious that Austria-Hungary and its allies would lose the war, Arad became the focus of the political struggle of Romanians, Austro-Hungarian citizens, regarding the national self-determination. Led by Vasile Goldiș, Ștefan Cicio Pop, Ioan Fluieraș and others from Arad, they managed to organize on December 1st 1918 the Great National Assembly in Alba Iulia, which proclaimed the union of Transilvania, Crișana, Banat and Maramureș with the Kingdom of Romania.

A significant influence on the events in Arad and in the Mureș Valley at that time had, according to the clauses of the Belgrade Military Convention, the presence of the allied army (French and Serbian), with the purpose of maintaining order. A separate chapter is dedicated to the participation of the Serbian community in Arad and in the Mureș Valley to those events. The final part of the paper refers to the instauration of the Romanian administration in Arad and in Arad county, as well as to the retreat of the French and Serbian armies in summer of 1919.

The paper is illustrated with several reproductions of documents and photographs from archives and private collections, as well as articles from the Romanian newspapers from Arad published at the time.

Слободан Бјелица

ПИТАЊЕ БАНАТА НА ПАРИСКОЈ МИРОВОЈ КОНФЕРЕНЦИЈИ 1919–1920. ГОДИНЕ

САЖЕТАК: Питање будућности Баната, тада интегралног дела Аустроугарске монархије, отворено је са почетком Првог светског рата. Позивајући се на принцип националног самоопредељења, у контакту са својим савезницима, прва је своје претензије на Банат изразила Србија, још 1914. године. Вагајући на чијој ће страни учествовати у ратном сукобу, Румунија се коначно 1916. године определила за силе Антанте, након што су јој оне обећале, између осталог, да ће после рата добити Банат. Од тада је питање будућности Баната било повод за спорења између две балканске савезнице – Србије и Румуније. Српско-румунски дипломатски спор око Баната запретио је да изазове и оружани конфликт у јесен 1918. године, након што је ту територију ослободила српска војска. Ипак, препуштено је учесницима Париске мировне конференције да одреде коначну судбину Баната. Током вишемесечног рада Конференције мира, питање Баната је било једно од најсложенијих, будући да су се око њега препирале две земље победнице – Румунија, која се позивала на писано обећање Антанте, те Србија, која је уживала много већи војни и политички престиж. Обе заинтересоване стране су се, спорећи се око разграничења, позивале и на самоопредељење народа, етничку структуру, стратешке разлоге, економске факторе... Коначно, представници сила победница су одлучили да Банат поделе између Румуније, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Мађарске (која је задржала један мали део банатске територије) – што је и спроведено у Тријанону јуна 1920. године.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Банат, Краљевина СХС, Париска мировна конференција, Румунија.

Сјајне ратне победе 1914. године над аустроугарском војском охрабриле су владу Краљевине Србије да јавно изнесе свој ратни циљ: „ослобођење и уједињење све наше неослобођене браће – Срба, Хрвата и Словенаца”. Та држава, чији би Пијемонт била Србија, обухватала би и Банат – како се види из више докумената које су, у то време, саставили српски дипломати и научници. Никола Пашић, председник оновремене српске владе, већ септембра 1914. године сугерисао је српским дипломатским представницима у државама Антанте да, између осталог, истакну претензије своје земље на Банат са Темишварем. Историчар Станоје Станојевић, професор Београдског универзитета, у својој брошури *Шта њо хоће Србија?* – која се управо у то време

појавила из штампе, предочавао је научне разлоге због којих би Банат требало припојити Србији.

Његов колега, географ Јован Цвијић, тада је руском посланику у Београду показивао детаљне карте граница будуће југословенске државе. У Банату је Цвијић границу са Румунијом повукао током реке Тисе до ушћа Мориша, те Моришем до Липове. Од Липове су постојале две варијанте: максимална – преко Карпата до Оршаве, и минимална – источно од Банатске Црне Горе, Решице и Оравице до Љупкове. На карти коју је маја 1915. приказао у Лондону, Цвијић је линију Липова–Оршава померио источније, претендујући и на један део планинског Баната. Захтеви за Банатом су, у једном ед-мемоару који је српска влада упутила савезничким силама, оправдавани етничким, историјским и привредним разлозима. Између осталог, прецизирано је да ће у оквиру српске, односно југословенске државе Банат представљати житницу, али и колонизационо подручје.¹

Међутим, није Србија била једина земља која је претендовала на Банат, тада интегрални део мађарске половине Аустроугарске монархије. Румунија, држава која је почетком Првог светског рата прогласила неутралност, била је у бољој позицији од Србије – око њене наклоности отимале су се обе зарађене стране. Централне силе су Румунима, као надокнаду за ступање у рат на њиховој страни, нудиле руску Бесарабију и српску Тимочку Крајину. Силе Антанте су биле великодушније – нудиле су велике делове аустроугарске државне територије, за које су знале да интересују Румуне. Наиме, како се рат захуктавао, из Букурешта су све чешће одашиљане поруке у којима се захтеване границе на Дунаву и Тиси. Објашњавајући своје претензије, румунске дипломате су тврдиле да би се на тај начин постигло национално уједињење румунског народа, а истовремено би велика румунска држава добила природне границе. Тако је нпр. румунски посланик у Петрограду Константин Дијаманди маја 1915. године руском министру спољних послова Сазонову предао мемоар са румунским територијалним претензијама, међу којима су били Трансилванија, Буковина и цео Банат.²

Иако су Руси изражавали извесне резерве према овим захтевима, западни савезници, пре свега Французи и Италијани, вршили су притисак да се Румунима изађе у сусрет. Коначно, августа 1916. године, тајним Букурештанским уговором силе Антанте обећале су Румунији границе на Дунаву и Тиси. Заузврат, Румунија је ступила у рат, а у јавности су отворено изношене претензије на Трансилванију, Буковину и Банат. Међутим, допринос румунске војске ратним напорима Антанте није био у складу са амбицијама румунске дипломатије. Октобра 1916. године напуштен је Букурешт а румунска војска се сконцентрисала у Молдавију, са ослонцем на руске снаге.

Незавидна румунска војна ситуација окуражила је Пашића да одбије више понуда румунског премијера Братијануа да две владе директно разговарају о судбини Баната. Осим тога, са Крфа је у пролеће 1917. године сугерисано Петрограду да, као цену за руску интервенцију на румунском фронту,

¹ Милорад Екмечић, Ратни циљеви Србије, Београд, 1990, 443.

² Stefan Pascu, The making of the Romanian unitary national state 1918, Bucuresti, 1989, 137.

затражи поништење Букурештанског уговора. На том послу били су ангажовани како Мирослав Спалајковић, српски посланик у Петрограду, тако и Павле Маринковић, посланик Србије у Јашу, као и њихови војни аташеи. Истовремено, Јон Братијану је у Петрограду претио Спалајковићу да ће Румунија истаћи своје претензије на Тимочку Крајину уколико Србија не дигне руке од Баната.³ Заваран победама своје војске у лето 1917. године, румунски генералштаб је и званично обелоданио своје амбиције у једном манифесту који се завршавао констатацијом да ће Трансилванија, Буковина и Банат припасти Румунији. Међутим, већ у децембру 1917. године Румунија је прихватила примирје, а маја 1918. године је у Букурешту склопила сепаратни мир са Централним силама. Овако неславан завршетак рата свакако је умањео шансе Румуније за добијање Баната, на који је претендовала и Србија – чији допринос Антантиним победама није био ни занемарљив ни заборављен.

Недуго након што је Румунија иступила из рата, он се и завршио. Почетком новембра 1918. године српске јединице, у складу са упутствима врховног команданта Антантиних снага на истоку, Франше д'Епера, из ослобођене Србије почеле су да надиру у Банат, без борбе. Наступајући из два правца (Беле Цркве и Великог Градишта), јединице Коњичке и Моравске дивизије ослободиле су Дунавску клисуру 7. новембра, Белу Цркву 8, Панчево 9, Вршац 10, Велики Бечкерек и Темишвар 17, Велику Кикинду 18. и Нови Арад 21. новембра. У међувремену, мађарски премијер Михаљ Кароји је, 13. новембра, потписао Београдско примирје по којем је између мађарске војске и сила Антанте успостављена демаркациона линија (она је углавном пратила ток реке Мориша). Предвиђено је да српске јединице заузму територију Баната до линије Оршава–Лугож–Арад, а простор источно од ње да буде препуштен румунској војсци. За спречавање евентуалног српско-румунског сукоба, на линију раздвајања биле су упућене француске колонијалне трупе. Ипак, војска Краљевине Србије је све до марта 1919. године остала на линији Оршава–Лугож–Липова, а тада се повукла на нову линију, десетак километара источно од Темишвара. Тиме су румунској окупационој зони препуштени Дунавска клисура, Крашованско подручје и Банатска Црна Гора.⁴

У међувремену се Банат практично налазио у стању друштвеног, али и политичког безвлашћа. Банатски Румуни су имали свој Централни народни одбор у Араду и своје оружане формације, Срби су имали Српски народни одбор у Темишвару и Народну гарду. Паралелни национални одбори су по банатским варошима и селима, уз асистенцију српске, односно румунске војске, преузимали власт. Велика народна скупштина Срба, Буњеваца и осталих Словена Баната, Бачке и Барање (на којој је централна личност био Банаћанин Јаша Томић), донела је 25. новембра одлуку о присаједињењу тих области Србији, док су румунски делегати из Баната, у Алба Јулији 1. децембра, гласали за уједињење са Румунијом. Мађарска влада је инсистирала на чињеници да су у оба случаја прекршене одредбе Београдског примирја

³ Андреј Митровић, Разграничење Југославије са Мађарском и Румунијом 1919–1920, Нови Сад, 1975, 55–59.

⁴ Љубивоје Церовић, Срби у Румунији, Нови Сад, 1997, 400.

које је предвиђало да цивилна управа остане у рукама постојећих власти, док су банатски Немци и Мађари најсклонији били да подрже алтернативну концепцију социјалисте Ота Рота, који је прогласио Банатску републику.⁵ Овако компликовану ситуацију требало је да расплете Мировна конференција, која је отпочела свој рад у Паризу јануара 1919. године.

И Србија и Румунија интензивно су се спремале за конференцију мира, упоредо покушавајући да се међусобно споразумеју око судбине Баната. Никола Пашић и румунски опозиционар Таке Јонеску састали су се крајем новембра 1918. године у Лондону и сагласили да западни Банат припадни Србима, источни Румунима, док би одлуку о централном делу, укључујући и Темишвар, ваљало препустити арбитражи савезника. Међутим, румунска влада је инсистирала на потпуној примени Букурештанског уговора, па је децембра 1918. године Никола Пашић упутио Павла Маринковића у Париз, како би онемогућио ову румунску акцију. Уочи самог почетка Мировне конференције Румуни су дипломатским каналима сугерисали Србији да одустане од Баната, а понекад претили и војном силом. Сам Братијану је признавао да Србија има право на део Баната због његове етничке структуре, али да би по том принципу Румунији онда требало да припадну крајеви између Тимока и Мораве. Путујући на Мировну конференцију у Париз, Братијану се зауставио у Београду, где се састао са регентом Александром Карађорђевићем и са Стојаном Протићем, првим председником владе Краљевине СХС, и понудио им је једино да Румунија одустане од банатског залеђа Београда, како би тај град био осигуран од евентуалне војне претње.

Када је почела Мировна конференција, делегација Србије је иступила са раније утврђеном концепцијом, а представницима сила победница прецизну линију разграничења са Румунијом у Банату изнео је генерал Петар Пешић, шеф војне мисије при српској делегацији у Паризу. Према његовој мапи, граница је требало да буде повучена линијом која би ишла око 25 км источно од Беле Цркве, 30 км источно од Вршца, 10 км западно од Решице, 28 км источно од Темишвара, укључујући Липову а да даље прати ток Мориша до Тисе. Образложење ове линије није се тичало етничког састава становништва, него стратегијског принципа. Српској аргументацији да постоји природна граница између планинског и равничарског Баната Румуни су опонирали, тврдећи да је он јединствена географска и привредна целина и тражећи га целог. У сукобу са румунском концепцијом, српске дипломате имали су подршку научника: Јована Цвијића, Александра Белића, Јована Радонића, Станоја Станојевића и Михајла Пупина, рођеног Идворца, који се српској делегацији на Мировној конференцији придружио на лични позив Николе Пашића. Историчар Јован Радонић је саставио неколико мемоара, у којима је доказивао да се румунски живаљ доселио у Банат знатно после Срба. Етнолог Нико Жупанич, Словенац, предлагао је да Краљевина СХС добије и део планинског Баната, односно да линија разграничења крене од Оршаве, обухвати Банатску Црну Гору и Крашовски крај, те да прође између Лугожа

⁵ Тома Миленковић, Банатска република и мађарски комесаријат у Банату (31.10.1918.–20.2.1919.), „Зборник Матице српске за историју”, Нови Сад, 32/1985, 133–138.

и Темишвара и избије на Мориш. Знатно скромнији био је предлог Гргура Јакшића, члана Секције за штампу српске делегације (у којој је био и Ваца Стајић из Мокрина) – он је Темишвар препуштао Румунији.⁶

Око судбине Баната није било сагласности међу члановима српске делегације. Хрватски представници, имајући на уму судбину Далмације, тражили су да се приликом разграничења не инсистира на стратегијским разлозима, него на националном начелу. Јосип Смодлака је коментарисао да су српске амбиције у Банату претеране и да превазилазе српски етнички простор. Но захваљујући ауторитету шефа делегације, Николе Пашића, као званична концепција прихваћен је став да се Банат подели тако да Краљевини СХС припадне његов равничарски део, а Румунији планински. Супротстављени ставови румунске и српске делегације забрињавали су велике силе, које су страховале да би могло доћи и до рата између дојучерашњих савезника. Стога је савет Конференције мира позвао обе делегације да на једној заједничкој седници сучеле своје ставове – што није било уобичајено за друге територијалне проблеме. Последњег дана јануара 1919. године, пред Вудроом Вилсоном, Лојдом Џорџом, Жоржом Клемансоом, Орландом и представником Јапана, аргументе о питању Баната укрестили су Пашић и Братијану.

Јон Братијану је први иступио са меморандумом који се ослањао преваходно на Букурештански уговор, етнографске аргументе те на тезу да је Банат географски недељива целина. Као одговор на српске захтеве за Банатом потезао је питање Тимочке Крајине, једино остављајући могућност да Краљевини СХС припадне залеђе Београда. Након њега, чланови српске делегације Никола Пашић, Анте Трумбић и Миленко Веснић, иако без припремљеног меморандума, наступили су позивајући се на начело националног самоопредељења, на историјске везе Баната и Србије (које су упоредили са односима Ил де Франса са Француском и Тоскане са Италијом) и на значај Баната за безбедност моравске долине. Меморандум је накнадно састављен а гранична линија је повучена од Дунава до Мориша, остављајући Краљевини СХС Молдаву, Белу Цркву, Вршац, Велику Кикинду и Темишвар. Но, овај први покушај великих сила окупљених на Мировној конференцији да се српско-румунски спор око Баната реши остао је без успеха.

Велике силе су стога, имајући у виду и захтеве Румуније према другим земљама, формирале посебну комисију за румунске границе. У току фебруара 1919. године, чланови српске делегације су у више прилика износили своје ставове пред том комисијом. Међу тим ставовима била је и замисао да се спорни, централни део Баната са Темишварем, плебисцитом изјасни којој ће држави припасти – Румунији или Краљевини СХС. Позивање Румуна на Букурештански уговор, према њима, био је девалвиран капитулацијом румунске војске а аргументација која се односила на влашку популацију у Србији оспоравана је тезом да тимочки Власи нису и не желе да се називају Румунима. Српски експерти и дипломате позивали су се и на чињеницу да су Срби из Баната масовно учествовали у добровољачком покрету, док је код Румуна то било спорадично. Подршку делегацији Србије на Мировној

⁶ А. Митровић, нав. дело, 27–28.

конференцији представљале су и бројне петиције из банатских места, као вид народног изјашњавања, у којима је захтевано присаједињење Баната Србији. Истоветан захтев испоставила је и Велика народна скупштина за Банат, Бачку и Барању, на свом другом заседању 27. фебруара 1919. године.

Након што су се упознали са аргументима и српске и румунске стране, чланови стручне комисије Конференције мира одлучили су, почетком априла, да се Банат подели тако да Бела Црква, Вршац и Велика Кикинда припадну Краљевини СХС, а Темишвар и западни Банат Румунији. Иако није остварила свој максимални програм, делегација Србије је ипак била задовољна, будући да је спречен губитак целог Баната, те се у наредном периоду усредсредила на мање корекције предложене линије разграничења – пре свега у сврху обезбеђења железничке пруге Бела Црква – Вршац – Велика Кикинда. У међувремену се појавила идеја једне шире компензације територијама између Румуније, Бугарске и Краљевине СХС. Према њој, Румунији је требало уступити један већи део Баната, како би она одустала од претензија према бугарској Добруци, а заузврат би Бугарска препустила Видин Краљевини СХС. Но ова замисао је пропала, те је крајем маја 1919. године, Веће министара иностраних послова прихватило поменуту границу у Банату.

Упоредо са дипломатским надмудривањима, текао је пропагандни рат на страницама српске и румунске, али и европске штампе. Румуни су такође организовали писање петиција из банатских места, а током маја 1919. године у Румунији одржавани су масовни зборови на којима је прећено ратом и захтевано неодложно повлачење српске војске из Баната. Почело је и уписивање добровољаца, а румунска влада је тврдила да српска војска пуца на румунске граничаре на Дунаву. У јуну су Румуни затворили бране на каналу код Лугожа, те тако оставили Темишвар, тада још под српском управом, без воде. Све ове провокације указивале су влади Краљевине СХС на то да следи рат са Румунијом, а и из савезничких престоница су стизале информације да се Братијану одлучио на рат, али да страхује од реакције великих сила и од бугарског напада.⁷

Међутим, до рата није дошло – румунска војска је јула 1919. године интервенисала против револуционарне Мађарске, а српској војсци је Франше д'Епере наредио повлачење на линију утврђену на Конференцији мира. Упркос противљењу локалног српског живља – који је помишљао и на оружани отпор Румунима, као и владе Краљевине СХС – којој је било јасно да војно повлачење слаби преговарачку позицију у Паризу, оно је било неминовно. Крајем јула, српске јединице у Темишвару су заменили Французи, а потом и Румуни. Коначно, 1. августа 1919. године питање Баната се нашло на дневном реду Врховног савета Мировне конференције. Предлог стручне комисије, о коме се разматрало, није садржавао ниједну примедбу српске стране за ревизију линије разграничења, чак ни према оном делу Баната који је требало да остане Мађарској. Усвајањем овог предлога питање Баната је коначно решено, а са резултатима се српска делегација била помирила. С друге стране, Румунима, осокољеним успешном интервенцијом против Беле

⁷ Исто, 190–191.

Куна, апетит је порастао и поново су почели да разматрају ратну опцију ради заузимања целог Баната. У Београд су о војним плановима Румуна стизале поуздане информације из Букурешта, на шта је упозорена и Мировна конференција. Влада Краљевине СХС плашила се удруженог румунско-бугарског напада, те је покушавала да обезбеди савезничку помоћ Грчке и Чехословачке за случај рата. На граници у Банату почело је обострано концентрисање трупа, а учестали су и оружани инциденти. Но, ратна опасност је минула са падом Братијануове владе.⁸

Нова румунска влада била мање је ратоборна и у новембру 1919. године изразила је спремност да прихвати предложену границу у Банату. С друге стране, и влада у Београду је коначно одустала од захтева за Сиригом, Новим Светим Иваном и Деском, те је 4. јуна 1920. године, у дворцу Тријанон, коначно потписан мировни уговор са Мађарском, којим је решено и питање Баната. Краљевини СХС припало је око трећине територије Баната, Румунима два пута више, док је Мађарска задржала тек један симболичан део око Сегедина. Ова граница актуелна је и данас, изузимајући мање исправке спроведене средином двадесетих година између Румуније и Краљевине СХС (Жомбољ итд.), у време када су те две земље биле повезане у оквиру војно-политичког савеза Мала Антанта, али и браком краља Александра Карађорђевића и румунске принцезе Марије.

CHESTIUNEA BANATULUI LA CONFERINTA DE PACE DE LA PARIS 1919–1920

Slobodan Bjelica

Rezumat

Chestiunea Banatului, parte integrantă a Imperiului Austro-Ungar până în 1918, a fost pusă pe tapet după încheierea Primului Război Mondial. Invocând principiul autodeterminării naționale, prima țară care a emis pretenții asupra Banatului în contactele cu aliații săi militari a fost Serbia, încă din anul 1914. România a stat în expectativă timp de doi ani, cântărind foarte atent de partea cui va intra în război. A făcut-o abia în 1916, după ce puterile Antantei i-au promis, printre altele, și Banatul. Această regiune a devenit astfel un punct nevralgic în relațiile dintre două aliate balcanice – Serbia și România. Disensiunile diplomatice sârbo-române riscă să escaladeze în toamna anului 1918, după ce teritoriul a fost eliberat de către armata sârbă. Totuși, misiunea de a decide soarta Banatului le-a fost încredințată participanților la Conferința de Pace, acolo unde această problemă a fost una dintre cele mai dezbătute. Teritoriul era revendicat de două țări câștigătoare: România, care avea un document semnat de reprezentanții Antantei, și Serbia, care de bucura de un prestigiu militar și politic mult mai bun pe plan internațional. Ambele părți scoteau în evidență și dorința de autodeterminare a popoarelor, structura etnică, rațiunile strategice, factorii economici... Într-un final, reprezentanții țărilor câștigătoare au hotărât ca Banatul să fie împărțit între România, Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor și Ungaria (căreia i-a revenit o parte foarte mică). Toate prevederile au și fost adoptate la Trianon în luna iunie a anului 1920.

⁸ Исто, 191–194.

THE QUESTION OF BANAT AT THE PARIS PEACE CONFERENCE
1919–1920

Slobodan Bjelica

Summary

The question of Banat, at the time an integral part of Austro-Hungarian Monarchy, emerged at the beginning of the First World War. Invoking the principle of national self-determination, Serbia, in contact with her military allies, was the first to lay claims on Banat, ever since 1914. Considering on whose side to accede in the military conflict, Romania finally opted in 1916 for the powers of the Entente, after being promised, among other things, that it will receive Banat once the war is over. Ever since, the region became a motive for disputes between the two Balkanic allies – Serbia and Romania. The diplomatic dispute between the two countries on Banat threatened to escalate in an armed conflict in the autumn of 1918, after the region had been liberated by the Serbian army. Nevertheless, the participants to the Paris Peace Conference were entrusted to decide the future of Banat. The question of Banat became one of the most debated at the Conference, as the territory was claimed by two winning countries: Romania, which was invoking the written promise from the Entente, and Serbia, which was enjoying a much better military and political prestige. Both interested sides also brought up the ideas of national self-determination, ethnical structure of the disputed territory, strategical reasons, economic factors... Finally, the representatives of the winning countries decided that Banat should be divided between Romania, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians, and Hungary (which retained a very small part of the territory). This decision was implemented by the Treaty of Trianon in June 1920.

Драžo Њеџован

ПРИСАЈЕДИЊЕЊЕ ВОЈВОЂАНСКИХ ОБЛАСТИ СРБИЈИ

Пре сто година одржана је у Новом Саду Велика народна скупштина Срба, Буњеваца и осталих Словена у Банату, Бачкој и Барањи, на којој је донета одлука о отцепљењу ових територија од Угарске „у границама које повуче Антантина балканска војска” и њиховом прикључењу Краљевини Србији, „која својим досадашњим радом и развитком ујемчава слободу, равноправност, напредак у сваком правцу, не само нама, него и свима словенским па и несловенским народима, који са нама живе”.

Новосадску скупштину сазвао је Српски народни одбор у Новом Саду, који је на политичку сцену ступио 3. новембра 1918, јавном седницом у просторијама Матице српске. Слободно политичко деловање Срба и осталих Словена отпочело је и пре ослободилачког похода српске војске преко Саве

Српска војска и народ Новог Сада у Дунавској улици 9. новембра 1918.

и Дунава, у којој су били и добровољци изван Србије, тако да је власт у кључним градовима као што су Нови Сад и Велики Бечкерек (данас Зрењанин) преузета од локалних власти распадајуће Угарске уз помоћ ослобођених српских заробљеника и Српске народне страже, полицијско-војног дела српских народних одбора. У српски и свесловенски покрет за отцепљење Баната, Бачке и Барање, као и Срема – као делова некадашње Српске војводине (1848–1849), односно Војводства Србије и Тамишког Баната (1849–1860) – укључили су се Срби, Буњевци, Словаци, Русини, Шокци и Хрвати.

Српски народни одбор обнародовао је 17. новембра сазив Велике народне скупштине и прописао изборна правила: на хиљаду душа у појединим местима бира се један посланик а право гласа имају и мушкарци и жене. Тако се на Новосадску скупштину 25. новембра, у великој дворани Гранд хотела „Мајер”, у центру Новог Сада, из 211 места искупило 757 посланика: 578 Срба, 84 Буњевца, 62 Словака, 21 Русин, 3 Шокца, 2 Хрвата, 6 Немаца и 1 Мађар. Вреди забележити имена жена посланика: Милица Ј. Томића (Нови Сад), Мара К. Јовановић (Панчево), Катица Рајчић, Олга Станковић, Анастасија Манојловић, Мара Малагурска и Манда Сударевић (Суботица). Реч је о Српкињама и Буњевкама.

У Српском народном одбору у Новом Саду, који је предводио Јаша Томић, поред политичара радикала, учествовали су и представници демократа и социјалиста, као и ванстраначке личности. У политичком пододбору била су заступљена два радикала, два демократа и један социјалиста. Требало је да они предложе политичку резолуцију Велике народне скупштине и њене одлуке. Јаша Томић је сматрао да се најпре треба присајединити Србији и са њом ући у планирану државу јужнословенских народа: Срба, Хрвата и Словенаца, што је био ратни циљ Србије из Нишке декларације од 7. децембра 1914. године. Демократе (Тихомир Остојић и Васа Стајић) сматрали су да војвођанске области треба да се укључе у нову јужнословенску државу преко Народног већа Словенаца, Хрвата и Срба, формираног током октобра 1918. у Загребу, тако да све јужнословенске покрајине бивше Аустроугарске буду *целина* према предратној Србији и Црној Гори. Не само због присуства српске војске, нити због „републиканства и сепаратизма” Стјепана Радића, већ искључиво због *исконског* осећања Срба и осталих Словена на војвођанском простору, убедљиво је победила теза Јаше Томића – да се Срем, Банат, Бачка и Барања најпре присаједине Србији као држави, те да се потом створи Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, прва јужнословенска држава. У документима посланика из Баната забележено је да су они имали императивни мандат да се изгласа присаједињење Србији.

На Новосадској скупштини 25. новембра 1918, коју је отворио унијатски прота Јован Храниловић као представник Русина, дата је реч Јаши Томићу да прочита усаглашену политичку резолуцију, са одлукама Скупштине. Пре читања одлука о отцепљењу од Угарске и присаједињења Србији, Јаша Томић је рекао: *Косовски мученици. Срејино вам Ослобођење.* Будући да су сви посланици знали какве одлуке треба да донесу, Јаша Томић је упитао и одговорио: *Јесмо ли добро урадили? Ако ишијамо срце, казаће, учинили сйе њо мени; ако ишијамо йамей, и она ће нам йо казати.*

У одлукама Новосадске скупштине о „прикључењу” војвођанских области Краљевини Србији, садржан је и став да *овај наш захтев хоће да помогне уједно и штежње свих Југословена, јер је и наша искрена жеља да Српска влада удружена са Народним већем у Загребу учини све, да дође до остварења јединствене државе Срба, Хрвата и Словенаца под водством Краља Петра и његове династије*. Дакле, Срби и остали Словени из некадашње Српске војводства нису били против стварања будуће Југославије.

Када је Јаша Томић поменуо Блашка Рајића, католичког свештеника и буњевачког првака, Скупштина је скандирала његово име и он је тада рекао: *Дошао сам овамо као једноставан борац за нашу народну ствар. Изјављујем, да ја овај начин решења нашег питања, како је малочас извршен, са свим срцем подривам и уз њега изјављујем*.

После тога Јаша Томић наставља своје образлагање одлука скупштине а у вези са положајем неспрских и несловенских народа, који нису позвани на ову скупштину: *Све што нам не коња очи, даћемо од срца народима, који с нама живе, а нису Срби. И они имају право на животи. ... Радо ћемо им ујемчити поред равноправности сваки њихов развојак ... Ако у новој држави почнемо радити као што су они радили, ми би доживели њихову судбину и пропали, како су они пропали*. Зато одлука Скупштине гласи: *Неспрским и несловенским народима, који остају у нашим границама, обезбеђује се свако право, којим желе да као мањина очувају и развијају своје национално биће*. Такође, Скупштина захтева реципроцитет за Србе, Буњевце и Шокце у Мађарској.

У наставку Новосадске скупштине Петар Коњовић прочитао је одлуке о успостављању *привремених органа власти* (Великог народног савета и Народне управе за Банат, Бачку и Барању), који ће деловати до конституисања нове државе. Чак и својим називом – *Народна управа* – егzekутивна власт је избегавала да се назове владом, јер су за њу биле релевантне само влада Србије и будућа влада новоствореног Краљевства СХС.

По којим је принципима Народна управа отпављала послове? *Народна управа управљаће означеном територијом на основу начела пошуне слободе и равноправности за све народе. Сваки грађанин има неоспорно право да на свом мајерњем језику ошисти са свима властима*. У посебним одлукама одсека Народне управе за школство (*Језик ученика биће језик школе*) и за правосудје (*Језик странака биће језик суда*) потврђене су начелне одлуке и Скупштине и Народне управе.

То је било ново и неочекивано на јужном подручју Аустроугарске, где је до тада све било на језицима владајућих народа, аустријских Немаца и Мађара, етнички мањинских а политички већинских, јер је само 5% становника у Двојној монархији имало право гласа и било заступљено у парламенту, с тим да су националности (које су биле већина у тој држави) имале испод-просечну заступљеност.

Вилсонови принципи о праву народа на самоопредељење у Аустроугарској нису могли дати шансу за опстанак, као ни отцепљеној Угарској од Аустрије. Ни Пољаци, ни Чеси, ни Словаци, ни Румуни, ни Срби, ни Хрвати, ни Словенци, ни Буњевци и Шокци, ни Русини, ни остали Словени, нису хтели да живе у Црно-жутој монархији Хабзбурга.

Атанас Боцарић, Велика народна скупштина у Новом Саду 25. новембра 1918.

На крају Новосадске скупштине реч је добио словачки представник Јан Груњик, који је на основу пуномоћја словачких посланика из Бачке, Баната и Срема изјавио да прихвата све одлуке Новосадске скупштине.

Треба рећи да је посебна делегација Румског збора, одржаног дан раније у Руми, председништву Новосадске скупштине предала резолуцију Румског збора о непосредном прикључењу Србији, тако да Румски збор и Новосадска скупштина чине целину српско-словенског војвођанског опредељења о статусу Срема, Баната, Бачке и Барање 1918. године.

На Париској мировној конференцији 1919. извршено је разграничење према Румунији у Банату а у Бачкој и Барањи према Мађарској.

Одлуке Новосадске скупштине биле су далекосежне. Бивше области Српске војводине у првом периоду јужнословенске државе (1921–1929) укључене су у њену обласну структуру: Бачко-барањска област, Београдска област, Подунавска област и Сремска област. После увођења личног режима краља Александра 1929, због колапса парламентарног система, војвођанске области нашле су се у Дунавској бановини, која је обухватила и највећи део Шумадије, са центром у Новом Саду. Тада је Нови Сад постао гравитациони центар северне Србије, која је стварањем Југославије своју државност утопила у тада владајуће југословенство.

У почеку нерешени српско-хрватски проблем разграничења, а на шта је већ 1918. упозоравао Јаша Томић, привремено је разрешен стварањем Бановине Хрватске, у коју је без рационалног разлога (етничког пре свега) био укључен знатан део Срема. Права драма настала је 1941. године нападом Хитлерове Немачке на Краљевину Југославију, односно на Србе (као и Јевреје и Роме) у тој држави. Југословенска држава је уништена, формирана је Независна Држава Хрватска, која је поред традиционалне Хрватске обухватила

Славонију и Далмацију, Босну и Херцеговину и војвођански Срем. Геноцидна политика НДХ усмерена против Срба изазвала је и у Срему покрет отпора. Комунистичка варијанта отпора фашизму имала је средиште у Срему, с обзиром на то да је хрватски нацизам (ушасттво) прокламовао антисрпски геноцидни принцип: трећину Срба убити, трећину Срба протерати, трећину Срба покатоличити и претворити у Хрвате.

Победа комунистичког антифашизма (прецизније: антинацизма и антиушасттва НДХ) довела је до федерализације тронационалне Краљевине Југославије, стварањем шест република, од којих је Босна и Херцеговина једина била тронационална, и Србија, у чијим границама су образоване две покрајине, војвођанска и косовско-метохијска. Да су важили исти аршини за све републике, такве покрајине су морале бити формиране не само у Србији већ и у Хрватској и у Македонији.

Вођа југословенских комуниста Јосип Броз Тито преко Милована Тиласа испословао је да после Другог светског рата 1945. године војвођанска, односно српска Барања припадне федералној Хрватској. Ништа чудно: сви смо у Југославији, а федералне границе су само шара на мермеру. Но, када је дошло до разбијања Југославије 90-их година 20. века, тада је тзв. међународна заједница, у којој су доминирали српски савезници и противници из Првог светског рата, Брозове границе потврдили као непромењиве, а Вилсонова начела о самоопредељењу народа свела на начело о самоопредељењу и отцепљењу република Федерације. У даљем развоју догађаја, Запад је подстакао и омогућио отцепљење и покрајине Косово од републиканске Србије. У плану је (било?) и отцепљење аутономне Војводине.

Међутим, на подручју данашње Аутономне Покрајине Војводине, дакле у Срему, Банату и Бачкој, већини Срба, а они су двотрећинска већина становништва, ни на памет не пада идеја о сепарацији од Србије. Оно што је изгласано 1918. године на Новосадској скупштини остаје трајно обележје српства и словенства на некадашњем подручју Српске војводине. Оно је морало бити потврђено и на комунистичкој скупштини „свих народа Војводине” 1945, с тим да је наш део Барање препуштен федералној Хрватској без икаквог изјашњавања њених становника.

Урушавању српства у распадајућој Југославији супротставили су се Новосађани и остали Војвођани током тзв. антибијрократске револуције 1988. године. Форсирана државност Војводине сведена је на аутономију целе популације Покрајине у оквиру државе Србије. Инерција и даље траје.

Поуке из 1918. постоје. Своје право на самоопредељење Срби су искористили на демократски начин и уз подршку осталих словенских националности. Обезбедили су права несловенских народа. Своју српску државотворну идеју нису подредили ни великодржављу ни југословенству. Уклопили су своје захтеве у важеће међународно право. Проширили су право гласа на све одрасло становништво, дакле и жене. Новостворена Краљевина СХС није следила војвођански пример и право жена је обновљено тек после 27 година у новој федералној Југославији.

Новосадска скупштина је омогућила да Србима и Словенима буде добро, а да несрпским и несловенским народима не буде лоше. Знали су шта значи

бити дискриминisan и зато су се zaloжили за право нових мањина, а претходно владајућих народа. Знали су да је теза о „троплеменом народу” само теза, не и чињеница. Вредносни систем посланика Новосадске скупштине, утемељен на прошлости, био је окренут будућности. Поднете жртве нису биле алиби за освету, већ основ за правду. А правде је за Србе пре тога било мало и стога не чуди што је српска химна *Боже љравде* настала баш у Бачкој.

Да би се разумела 1918, треба најпре познавати чињенице, а оне су заборављене, потискиване и злонамерно тумачене. Најпре зарад „интегралног југословенства”, а потом и „братства и јединства”.

Стогодишњица је добар повод да се о свему још једном размисли.

UNIREA REGIUNILOR VOIVODINENE CU SERBIA

Drago Njegovan

Rezumat

În urmă cu o sută de ani a avut loc la Novi Sad Marea Adunare Națională a Sârbilor și a celorlalți slavi din Banat, Bačka și Baranja, la care s-a hotărât desprinderea acestor teritorii de Austro-Ungaria, stabilirea noilor granițe care urmează să fie „trasate de reprezentanții Antantei din Balcani” și unirea cu Regatul Serbiei.

Activitatea politică a sârbilor și a celorlalți slavi a început înaintea trecerii victorioase peste Sava și Dunăre a armatei sârbe, din care făceau parte și foarte mulți voluntari din afara vechilor hotare, așa că preluarea puterii în orașele cheie precum Novi Sad sau Becicherecul Mare (astăzi Zrenjanin) a fost realizată într-un timp extrem de scurt.

La întrunirea noului parlament din 25 noiembrie 1918, care a avut loc la sala Grand a hotelului Mayer din Novi Sad, au fost prezenți 757 de deputați din 211 localități: 587 de sârbi, plus 85 de reprezentanți ai bunievților, 62 ai slovacilor, 21 ai rusinilor, 3 ai șoçților, 2 ai croaților, 6 ai germanilor și 1 maghiar. La acesată adunare a fost exprimată și dorința tuturor slavilor de a se uni într-un singur regat, condus de regele Petru și dinastia sa. Popoarele de origine non-slavă din noul regat li s-au garantat toate drepturile cetățenești în schimbul loialității. Totuși, multe probleme au rămas nerezolvate în totalitate, ca de exemplu granița geografică dintre Croația și Serbia. Acest lucru a avut consecințe tragice în anii 1941 și 1991. Poporul sârb și-a jertfit o parte din identitate și teritoriu pe altarul „iugoslavismului”, ceea ce nu s-ar putea spune și despre celelalte popoare care au stat la baza constituirii Iugoslaviei. Centenarul unirii Voivodinei cu Serbia e poate cel favorabil moment de reflecție asupra evenimentelor din trecut.

THE UNIFICATION OF THE VOJVODINIAN REGIONS TO SERBIA

Drago Njegovan

Summary

One hundred years ago, the Great National Assembly of Serbs and other Slavs from Banat, Bačka and Baranja took place in Novi Sad, where the participants decided the detachment of these territories from Austria-Hungary and their unification with the Kingdom of Serbia, once the new frontiers would be „traced by the representatives of the Entente in the Balkans”.

Political activities of Serbs and other Slavs had begun before the crossing of rivers Sava and Danube by the advancing Serbian Army, which comprised numerous volunteers outside the old borders of Serbia – a circumstance that facilitated a swift taking over of power in key towns like Novi Sad and Veliki Bečkerek (now Zrenjanin).

At the assembly of the new Parliament, which took place on the 25th of November 1918 in the Grand hall of the Meyer hotel in Novi Sad, 757 deputies from 211 places were present: 581 Serbs, as well as 85 representatives of Bunjevci, 62 of Slovaks, 21 of Ruthenians, 3 of the Šokci, 2 of Croats, 6 of Germans and 1 Hungarian. At this assembly the wish of all Slavs to be united in a single kingdom led by Peter I and his dynasty was expressed. For peoples of non-Slavic origin, all civic rights were guaranteed in exchange for their loyalty to their new country. Many problems remained unsettled, such as that of the geographic boundary between Croatia and Serbia, which would have tragic consequences in 1941 and 1991. Serbian people sacrificed part of its identity and of its territory on the altar of “yugoslavism”, while the same cannot not be stated for other participant peoples in the creation of Yugoslavia. The centenary of the union of Vojvodina with Serbia might perhaps be the most favourable moment for reflection on these events from the past.

Душан Ј. Појов
Дејан Појов

НАЋВАЛА У ТОКУ ВЕЛИКОГ РАТА И НЕПОСРЕДНО ПОСЛЕ ЊЕГА

САЖЕТАК: У раду се кроз пример поморишког села Наћвале, већински насељене Србима, говори о приликама, људском доприносу и последицама Великог рата: о мобилисаним сељацима, добровољцима (из села или повратника из прекоморских земаља), погинулима, војницима одликованим за ратне заслуге. По завршетку рата, Наћвала је имала представнике на Великој народној скупштини у Новом Саду, који су подржали идеју припајања Баната матичној држави. У контексту политичко-географске поделе Баната, Наћвалу и околину је посетила америчка војна мисија да би се на терену уверила о етничкој структури овог поднебља. По томе је и Наћвала остала записана у аналима Великог рата.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Велики рат, Наћвала, Поморишје, добровољци, америчка војна мисија.

Увод

Поморишко село Наћвала¹ (рум. Satu Mare), данас у Арадској жупанији у Румунији, као и друга насеља у Поморишју током векова свога постојања била је вечити војни „извор”, место из којег су људи учествовали (понајвише силом него милом) у разним ратовима и војевањима која су тадашњи властодршци водили зарад својих интереса. Наши су сељаци, у већини случајева, били „топовско месо”, учествујући као обични војници, односно, како је у црквеним протоколима записано, имајући (привремено) занимање – „солдат”². Истовремено, скоро да и нема записа о томе ко је, када и где погинуо на ратиштима широм Европе током XIX столећа. Тек након Првог светског рата појавиле су се информације о ратним погинулима из редова Наћволаца. Нема сумње да су војне власти слале званичне обавести породицама настра-

¹ Од разних назива места, најчешће писаних страном графицијом, определили смо се за облик Наћвала, пошто је најближи историјским бележењима српском графицијом почев од 1666. године и врло близак садашњем народном изговору; иначе, срећу се и варијанте: Наћвола, Наћфала, Наћфола; такође и Наћфала, Наћфола.

² Из прегледаних докумената не произлази да је неки војник из Наћвале узнапредовао у војничкој служби и постао нижи или виши официр.

далих, али се та документа нису сачувала. Било је и оних срећније судбине, који су се живи вратили своме дому и огњишту, са мање или више нарушеним здрављем.³

Судбина Наћволаца у току Великог врата и непосредно после њега може се уопштити и на остала насеља са српским становништвом у Поморишју и Банату. Сврха овога рада је да, кроз извесне податке који се односе на Наћвалу, пружи што вернију слику нашега села у ратном и послератном периоду.

Наћволци погинули у Великом рату

Штуре и најчешће незгредне податке у вези са ратним жртвама налазимо на страницама црквених матичних књига крштених или умрлих (у наставку текста: МКВ, МКУ), и то зависно и од ревности тадашњих свештеника, односно информација којима су располагали. У рубрици „Примедбе” (где се, у МКУ, обично наводи узрок смрти), обично је записивано само да је дотични погинуо у рату, без икаквих додатних података о ком је рату реч, месту погибије итд.⁴

Помало зачуђујућа јесте и чињеница да се нити у записницима са седница Црквеног одбора од 1914. до 1918. године, нити у записницима Политичке општине у Наћвали, од 1917. до 1919. не појављују знатније информације у вези са ратним догађајима у том периоду. Све је изгледало као да се то није тичало ни црквене, а ни политичке општине, већ да је то искључиво била брига породица чији су чланови учествовали на ратним бојиштима. За све остале, рат, који се додуше одвијао далеко од ових крајева, био је само нужно зло које није битније пореметило сеоски ток догађаја.

У Првом светском рату (или, како су га још називали, у Великом рату) чини се да су први војници Наћволци погинули већ почетком 1915. године. Податак произлази из записника са прве редовне седнице Црквеног одбора одржане 13/26. јануара 1915. године. На питање: „Како да се поступа приликом убијених наших војника у погледу звоњаве?”, решено је: „Кад се званично извести да је који од наших војника убијен, дужна је црквена опћина бадава гласити и два дана звонити.”⁵

Након рата, мештани су се одужили својим палим синовима. У Наћвали је 11. новембра 1923. године основано Српско материнско удружење, на иницијативу месног администратора парохије јеромонаха Виктора (Љубичића) и под председништвом Ђулинке Србованов. У низ акција које је удружење предузело тих година убраја се и подизање, у црквеној порти, крста-споме-

³ Уз људски допринос, наша су насеља у Великом рату била укључена у државним кампањама прикупљања ратних зајмова, односно реквирирања црквених звона за потребе аустроугарске војске.

⁴ Међу првим записима такве врсте, у Матичној књизи умрлих за 1870. годину наишли смо на то да је Жива Ердџан, иначе Остојин, земљеделац, у својој 32. години, „као солдат за време рата плезиран (рањен), од чега је умро 4. јуна 1870. године. Живео [је у браку] 9 год”. Судећи по годинама, могуће да је учествовао у Аустријско-пруском рату 1866. године. Архив Православне српске црквене општине у Наћвали (у наставку: АПСЦОН), МКУ (1853–1895), упис бр. 26/1870.

⁵ АПСЦОН, Записник Српске православне црквене општине у Темешнаћфали (1915–1921), бр. 4 ех 1915, стр. 2.

ника палим херојима у Великом рату. Споменик је освећен 8. августа 1924. године, а израђен је уз финансијску помоћ мештана, као и Наћволаца из Америке.⁶ Текст на споменику гласи:

Српско Мајтер[инско] удружење Својој деци њалој у рајџу 1914 – 1918.
Раби Божији
[следе имена]

Ради потпуније слике о ратним жртвама из реда Наћволаца, у наставку доносимо списак њихових имена – онако како се појављују на споменику, а дописујемо годину рођења, имена родитеља, занимање, брачно стање и број деце (ако је случај). Подаци су преузети из одговарајућих матичних протокола.

Р. бр.	Име и презиме погинулог	Год. рођ.	Имена родитеља	Занимање погинулог / или родитеља	Брачно стање / број деце
1.	Стеван Србованов	1859.	Аврам и Мирна Стаморан	желер (беземљаш)	ожењен / 4
2.	Бранко Петков	1881.	Георгије (Лаза) и Кристина Петков	земљеделац	ожењен / 5
3.	Светозар Стаморан	1877.	Иса и Марија (Маца) Стаморан	земљеделац	ожењен / 4
4.	Ђурица Средин	1877.	Дамјан (Дама) и Љубица Средин	надничар	ожењен / 7
5.	Секула Стаморан	1891.	Пера и Екатерина Стаморан		
6.	Ђока Сабљић			/ надничар	
7.	Влада Болкаш	1891.	Николај Болкаш и Даница Марин	војник ⁷	ожењен / 1
8.	Стева Рокић	1882.	Кузман и Милина Рокин	надничар	ожењен / 2
9.	Миливој Марић	1881.	Васа и Ката Марић	/ пастир	ожењен / 2
10.	Прока Роцков	1881.	Светозар и Милојка Роцков	надничар	ожењен / 7
11.	Ђурица Марјанов	1885.	Живко и Јудита Марјанов	/ дрводелац	ожењен / 1
12.	Миша Дејак	1884.	Јулијана Дејаковић		
13.	Добромир Максимовић	1898.	Ђура и Паулина Максимовић	/ надничар	
14.	Милутин Венков	1894.	Влада и Анђелина Венков	/земљеделац	
15.	Ђура Јовановић				ожењен / 1
16.	Стева Јовановић	1891.	Аурел Јовановић и Катица Барбу	/ долмаш	
17.	Добромир Ђирић	1890.	Кранислав и Јелена Ђирић	/земљеделац	ожењен / 1
18.	Таца Вулпин	1895.	Михаил и Марина Вулпин	/земљеделац	

⁶ Гласник, Тамишвар, год. III, бр. 18, 1. 9. 1924, стр. 141.

⁷ Преминуо је у својој 24. години, као царско-краљевски војник, у Арадској војној болници, од пушчане ране 26. 12. 1914. / 8. 1. 1915. Сахрањен је на Војном гробљу у Араду. Стеван Бугарски, (С)Споменик Словена војника, заробљеника и инђернираца умрлих на садањој територији Румуније 1914–1918, Нови Сад 2014, стр. 402–403.

19.	Танацко Рајак	1893.	Радован Рајак и Јелена	/земљеделац	
20.	Јова Стаморан	1892.	Сава и Марија Стаморан	/земљеделац	
21.	Жива Качик	1897.	Андрија и Драга Качик	/земљеделац	
22.	Леца Болкаш	1895.	Николај и Даница Болкаш	/дрводељац	
23.	Миливој Чобан	1897.	Јован и Персида Чобан		
24.	Јездимир Вељин	1889.	Равосија и Катица Вељин	/надничар	
25.	Миша Невренчан	1885.	Димитрије и Драгиња Невренчан	/земљеделац	
26.	Чедомир Јанков	1898.	Живко и Марина Јанков	/чобан	
27.	Ђурица Боркић				
28.	Аркадија Петков	1886.	Жива и Аксенија Петков	земљеделац	ожењен / 6
29.	Милутин Јовановић	1893.	Љубко и Милка Јовановић	/земљеделац	
30.	Наца Јоргић				
31.	Лука Трлајин	1888.	Лазар и Макра Трлајин	/пастир	
32.	<i>Георџије Марин</i> ⁸	1888.	Јован и Марија Марин	/плајаш	

Крст-споменик палим борцима у порти
наћвалске цркве

Примећује се да су то већином били земљорадници који су обрађивали своју или туђу земљу (као надничари), пастири или долмаши, већина њих са по неколико деце код куће. Наравно да, услед неповољних здравствених услова у то доба, нису сва деца остала у животу, али је чињеница да су многа деца по завршетку рата остала ратна сирочад.

⁸ Његово име се не појављује на споменику палим борцима у црквеној порти. Вероватно да су се, у време подизања споменика, чланови његове породице иселили из Наћвале.

Добровољци из прекоморских земаља

У току борби у Првом светском рату, многи Срби, економски исељеници у прекоморским земљама, пријавили су се као добровољци и приспели у Србију да помогну у одбрани своје постојбине. Међу њима било је и доста Војвођана, а на првом месту били су Срби Банаћани, који су, мада нису никада припадали Краљевини Србији, здушно стали уз своју браћу. Сходно појединим ауторима, веома је тешко утврдити колико је добровољаца учествовало у ослободилачким ратовима Србије, а још су мање могућности да се сазнају њихова имена. Према томе, не можемо дознати ни имена Срба, пореклом из Наћвале, који су као добровољци из Америке учествовали у Великом рату.

Међутим, у раду о српским добровољцима из Баната, у којем је дат списак Банаћана који су из Сједињених Америчких Држава приспели на Солунски фронт од почетка фебруара 1917. до краја октобра 1918. године, наилазимо упис: *Марјановић, Лешко Живков, р. 1883, Наћвола, земљорадник.*⁹ Презиме је посрбљено, пошто у Наћвали није постојала таква породица са суфиксом -ић, већ само Марјанов. Што се имена тиче, чини се да је оно американизовано (јер је неко време боравио у САД), па је од Малешко претворен у Лешко, што је ближе америчким именима. Ни податак о години рођења није сасвим тачан. Међутим, реч је, свакако, о особи рођеној у Наћвали 8. 4. 1885, као Малешко Марјанов, од оца Живка и мајке Јудите.¹⁰ Истог дана рођен је и Малешков брат близанац, Ђурица.¹¹ У МКУ је код Малешка (Лешка, сходно америчким документима) оловком (касније, могуће при састављању Домовног протокола) придодата напомена „одселио се”, а код Ђурице је дописано „умро у райу 1914–1918”. Име Ђурице Марјанова, који је остао да живи у Наћвали, а касније био мобилисан и погинуо у рату, уклесано је на споменику палим Наћволцима, у порти цркве. Произлази да су оба брата близанца Марјанова ратовала, и то у два различита табора: Малешко, дошавши из САД – на Солунском фронту, а Ђурица – у аустроугарској војсци и погинуо је на фронту (не зна се ком)!

Ратна одликовања

У току Великог рата, мобилисани Банаћани (а међу њима и бројни Наћволци) послати су у рат против Русије, већином на фронт у Галицији (данас област на југу Пољске и делимично источне Украјине), где су се водиле тешке борбе између аустроугарске и руске војске. Русија је септембра 1914. поразила аустроугарску војску код града Лемберга и заузела део Галиције, па су многи Срби били или заробљени или су се предали Русима. Касније, у лето 1915. године, неки од тих Срба заробљеника формирали су Прву српску

⁹ Илија Петровић, Српски добровољци из румунског Баната 1912–1918, „Темишварски зборник”, 4, Нови Сад 2006, стр. 215.

¹⁰ АПСЦОН, МКК (1853–1895), упис бр. 13/1883.

¹¹ Исто, упис бр. 14/1883.

добровољачку дивизију, која је учествовала, уз огромне губитке, у ратним операцијама на добруцанском румунском фронту у периоду од 24. августа до 12. октобра 1916.¹² У састав ове дивизије пријавили су се и заробљеници родом из Баната. За ратне заслуге, неки од војника и официра награђени су високим војним српским, руским и румунским одликовањима, а међу њима пронашли смо и једног Нађволца.

Стеван Ђукић (Манастир Бездин, 28. 12. 1892. – Нађвала, 6. 3. 1959.¹³), као и други Банађани, након дезертирања из аустроугарске војске, учествовао је као добровољац у Првој српској добровољачкој дивизији на фронту у Добруци. Служио је у Трећем пешадијском пуку као водник. За ратне заслуге, одлуком румунског краља Фердинанда Првог, одликован је Медаљом ратне „Војне части” првог реда (Medalia „Virtutea Militară” de războiu, Clasa I-a).¹⁴ У истом раду се наводи да су, за ратне заслуге, српске добровољце одликовали и Врховни штаб српске војске и Српска краљевска влада и то Карађорђевог Златном, односно Сребрном звездом, као и Златном, односно Сребрном медаљом за храброст. Највероватније да је и Стеван Ђукић био међу одликотанима, јер је у његовој породици остала успомена на то одликовање. Нажалост, због смутних времена која су уследила након Другог светског рата, из страха од нежељених последица, породица није сачувала документ о том одликовању, тако да нисмо били у могућности да утврдимо тачно о ком је одликовању реч. Уједно, до сада нисмо имали приступа ни списку оних које је одликовала српска страна.¹⁵

Заробљеника из редова Нађволаца било је на свим фронтовима где су се одвијале борбе. Најсуровије заробљеништво (због климатских услова) било је на руском фронту, када су заробљеници послати у Сибир, где су, по веома јакој зими, били приморани на напоран физички рад. Мада су се неки од тих заробљеника вратили својим кућама по завршетку рата, њихово здравствено стање је било озбиљно нарушено. Такав је случај Исидора Миливоја Стаморана (Нађвала 25. 9. 1895. – Нађвала, 15. 7. 1930.¹⁶), који је извесно време провео у заробљеништву, радећи у руднику, негде у Сибиру. Тамо је оболео од туберкулозе. Становао је у кући са садашњим бројем 160.

У бољим условима текло је заробљеништво и боловање војника аустроугарске војске са италијанског фронта.¹⁷ Примера ради, Владимир Попов (Нађвала, 5. 5. 1895. – Нађвала, 12. 4. 1973.¹⁸), рањен на западном ратишту, послат је на лечење у ратну болницу у Инзбруку. У селу је становао у кући са бројем 145.

¹² Миодраг Милин, Српски добровољци на румунском фронту у јесен 1916. године, „Темишварски зборник”, 7, Нови Сад 2014, стр. 149–187.

¹³ АПСЦОН, МКУ (1918–1970), упис бр. 3/1959.

¹⁴ М. Милин, нав. дело, стр. 175. Пошто је списак одликотаних официра и војника у оригиналу на француском, при писању презимена Стевана Ђукића прикрала се словна грешка (Ajoukitch уместо Djoukitch).

¹⁵ Нећак његовог брата, инж. Веселин Ђукић, тврди да је, као потпоручник, за ратне заслуге (у Првом светском рату) Стеван Ђукић одликован и Карађорђевићевим крстом, међутим о томе нисмо пронашли никакве званичне податке.

¹⁶ АПСЦОН, МКК (1853–1895), упис бр. 41/1895. и МКУ (1918–1970), упис бр. 7/1930.

¹⁷ Упор. Sztanoj András /Andrei Stanoiev, Napló / Jurnal 1915–1921, Bucureşti, 2008.

¹⁸ АПСЦОН, МКК (1853–1895), упис бр. 10/1892. и МКУ (1970–), упис бр. 7/1973.

Наћволци у аустроугарској војсци: Јова Воштинар (лево) и Исидор Миливој Стаморан (десно)

Ратни ветеран са орденом – Милан (Мија) Србован

У записнику са одборских седница Православне српске црквене општине од 7. новембра 1926.¹⁹ наишли смо на податак да су тадашњи чланови Црквено-школског управног одбора Милан (Мија) Србован и Тоша Стојков у периоду 1916–1918. „већим делом били у рату”, али се не наводи на ком фронту. У породичној архиви инж. Србољуба Србована налази се фотографија његовог прадеде Милана (Мије) Србована (Наћвала, 11. 10. 1869. – Наћвала, 30. 12. 1951.²⁰) као ратног ветерана, са орденом на грудима, на чијој је правоугаоној ленти представљена српска застава, са краљевском круном на средини. Нисмо прецизно могли утврдити о каквом се ордењу ради и у ком га је рату он задобио (да ли у балканским ратовима или у Великом рату). Становао је у кући са (тадашњим) бројем 146.

Посланство у Нови Сад

Након завршетка Првог светског рата уследили су тешки мировни преговори, у којима је свака зараћена страна настојавала да прође што боље. Најкрупнија последица рата за Аустроугарску царевину била је та што се она

¹⁹ АПСЦОН, Записник скупштина Црквено-школског одбора при Српској црквеној општини у Наћвали (1926–1934), бр. 1 / 7. 11. 1926, стр. 101–102.

²⁰ АПСЦОН, МКК (1853–1895), упис бр. 47/1869. и МКУ (1918–1970), упис бр. 15/1951.

распала у неколико новоформираних држава или су неки делови бивше царевине придодати постојећим државама. Међутим, у тој подели било је и неколико спорних територија око којих се водио прави „дипломатски рат” – свака страна тежила је да за себе придобије што већи део тих територија. За нас је свакако најинтересантније подручје такозваног историјског Баната, то јест области на истоку омеђене Карпатима, а на северу, западу и југу рекама Моришем, Тисом и Дунавом. Као регија од посебног географског, економског и стратешког значаја за време Аустроугарске царевине, Банат је постао актуелан и због тога што су ту живеле многе националне мањине које су, и поред прилично складног суживота, ипак имале и дивергентна стремљења. Она су била везана за будућу државну припадност ове регије, пошто су челници неких од бројнијих мањина сматрали да је управо сада повољан тренутак за припојење својим матичним државама. То се односи, у првом реду, на румунску и српску мањину из Баната, пошто је њима суседство са својим матичним државама давало додатну основу за таква стремљења, док мађарској мањини из Баната географско суседство са Мађарском није било од веће користи, пошто је Мађарска из рата изашла као побеђена страна. Што се тиче немачке националне мањине у Банату (која је процентуално обухватала више од четвртине становништва), пошто је географски била удаљена од матичне земље, заједно са мађарском мањином највише се залагала за стварање и опстајање (ефемерне, како се касније доказало) такозване Банатске републике. Мада је прокламована 31. октобра 1918, она је укинута већ 15. новембра 1918, приликом уласка српске војске у Банат. Свакако, ниједна од бројнијих банатских националних мањина (Мађари, Немци, Румуни и Срби) није показивала превише практичног интересовања за ову државну творевину. Све су оне (осим Немаца, наравно) имале своју визију будућности Баната, засновану на идеји присаједињења са суседним матичним државама, а за то је свака имала своје специфичне аргументе, које је Мировна конференција у Паризу касније више или мање узела у обзир.

Преговори око решавања проблема Баната били су тешки и напорни, свака заинтересована страна имала је своје објективне и субјективне аргументе. Мада је свима било јасно да коначно решење неће много водити рачуна о жељи месног становништва, српска и румунска мањина залагале су се да путем учешћа на великим националним скуповима докажу да желе да се припоје матичним државама. Занимљиво је да су обе велике народне скупштине (и српска и румунска), у којима се (привидно) решавала и судбина такозваног историјског Баната, одржане ван Баната: српска у Новом Саду, 25. новембра 1918, а румунска у Алба Јулији, 1. децембра исте године.

У то време, виђенији Срби из Темишвара (грађани, официри и свештеници) састали су се у Владичанском двору да би се договорили о ставу који би српска заједница заузела према самосталној Банатској републици. Изабран је привремени одбор назван Српско народно веће (састављен, због краткоће времена, само од темишварских Срба), са препоруком да се у свим нашим селима, у којима је живео знатнији број Срба, организују слични месни народни одбори. У састав Српског народног већа у Темишвару укључен је и Димитрије (Мита) Крајован, по занимању трговац, задужен за темишварски

кварт Јозефин,²¹ а који је крајем XIX века био трговац у Наћвали, и касније се преселио у Темишвар.

Сличан одбор основан је и у Новом Саду, а његов главни задатак био је да организује Велику народну скупштину Баната, Бачке и Барање, која је сазвана за 25. новембар 1918. године. Избор учесника за Велику народну скупштину у Новом Саду требало је да буде обављен у складу са одлуком Српског народног одбора у Новом Саду од 4/17. новембра 1918, сходно којој припадници Срба, Буњеваца и осталих Словена у Бачкој, Банату и Барањи треба да бирају посланике по својим општинама.²² Број посланика одређиван је на основу броја душа регистрованих у црквеним општинама. За сваких хиљаду душа бивао је изабран по један посланик, а за сваких наредних више од 500 душа исто по један.²³

У записницима Православне српске црквене општине у Наћвали нема никаквих назнака о формирању одговарајућег народног одбора у Наћвали током 1918. године и о његовом саставу, који би требало да одреди посланика за Велику народну скупштину у Новом Саду. Ипак, на списку посланика из Наћвале који су допутовали у Нови Сад нашли су се Сава Ћосић, тадашњи свештеник, и Миливој Петков, земљорадник.^{24,25} У записнику Црквене општине у Наћвали из тог периода нема никаквих назнака о њиховом наименовању, као ни о њиховом учешћу на Скупштини. Вероватно се сматрало да проблем одређивања посланика за Нови Сад није тема за разматрање на седницама Црквеног одбора. Можда је то била одлука посланика Срба из политичке општине, мада је у то време састав одборника политичке општине био мешовит, где су Срби ипак били у већини (20), у односу на Немце (6).

Америчка делегација у Наћвали

По завршетку Великог рата, јануара 1919. у Паризу је започела са радом Мировна конференција чији је један од задатака, између осталог, био и подела територија насталих распадом Аустроугарске империје. Банат, као

²¹ Јована Касаш, Прилике у Темишвару крајем 1918. године и један непознати документ темишварских Срба, „Истраживања”, 24, Нови Сад 2013, стр. 393.

²² Љубивоје Церовић, Срби у Араду, Нови Сад – Арад 2007, стр. 305.

²³ Драго Његован, Присаједињење Срема, Баната, Бачке и Барање Србији 1918, Нови Сад 2001, стр. 39–40.

²⁴ Душан Попов, Расположење међу Србима у данашњем румунском делу Баната у време присаједињења Војводине Србији, „Темишварски зборник”, 2, Нови Сад 2008, стр. 114–115.

²⁵ Сава Ћосић (Каћ, 9. 1. 1880. – Нови Сад, 1920) завршио је Карловачку богословију. За ђакона и презвитера рукоположен је 1905. године. У Наћвали је служио као администратор парохије (1905–1908) и парох (1908–1919). Приликом повлачења српске војске прешао је у Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца у Нови Сад, где је и преминуо. (Подаци сажети углавном према оновременим епархијским гласилима.) Миливој Петков „Пина” (Наћвала, 8. 5. 1879. – Наћвала, 10. 5. 1951) потицао је из једне од имућнијих српских породица у месту. Становао је у кући са бројем 143. Био је врло активан у друштвенополитичком животу Срба у Наћвали, најпре као изасланик на Великој народној скупштини у Новом Саду, али и након рата, као члан, затим потпредседник (1926) и председник Црквеног одбора (1927–1928), односно као кнез политичке општине (1926–1928). (Подаци сажети према матичним књигама и иним изворима.)

подручје од изузетног привредног интереса за све суседне државе, био је посебна тачка ових преговора. Истовремено, то је била и веома проблематична тачка, првенствено због мултиетничког карактера ове области (процентуално, најважније националне мањине били су: Румуни 37%, Немци 24,5%, Срби 18% и Мађари 14%²⁶). У току рада конференције, румунски премијер Јон Братијану (Ion I. C. Brătianu) тражио је да се испоштују предвиђања тајног пакта који је Румунија августа 1916. потписала са државама Антанте. У пакту су предвиђени услови њеног уласка у рат против Аустроугарске, између осталог да цео Банат припадне Румунији, након рата.²⁷ С друге стране, српска делегација инсистирала је на подели Баната, с тим да њој припадне западни део провинције. Тада је румунски премијер затражио да се у Банат пошаље делегација која би са лица места прикупила и послала информације.²⁸ Дана 19. фебруара 1919. из Париза је у Банат допutoвала комисија под руководством америчких делегата поручника Гудвина²⁹ и пешадијског капетана Дејвиса³⁰, са циљем да се на терену информишу о етничкој структури Баната, како би реално стање приказали на Мировној конференцији у Паризу. Комисија се у Темишвару више пута сусрела са градским челницима, као и са војним командантима чије су се јединице тада налазиле у Банату – француским генералом Фареом (Léon Farret) и српским генералом Пантом Грујићем, али и са српским епископом др Георгијем (Летићем). Уследио је и сусрет са челницима свих националних мањина које су живеле у Банату. Сусрет је одржан у тадашњој Палати „Лојд” („Lloyd”). Није нам тачно познато ко је све био на том састанку ни од Срба, ни од осталих националних мањина. Након разговора, комисија је посетила неколико места у северном Банату, села: Секусих (Secusigiu), Мунара (Munar), Немачки Семпетар (Sâmpetru German), Наћвала (Satu Mare) и Перјамош (Periam), да би се на терену уверила о етничкој структури овог подручја.

Најпотпунија (ако не и једина) изворна информација о овом догађају забележена је у румунском листу који је у то време излазио у Паризу – „Bulletin d'informations Roumains” („Румунски информациона билтен”), где је дословно написано (превод са оригинала на француском језику):

Америчка комисија у Банату. Комисија коју су предводили ђосиода Гудвин и Девис[он] ситиџла је недавно у Темишвару, како би се информисала о ситињу ситвари у Банату и да би реферисала Париској конференцији.

²⁶ Подаци према званичном мађарском попису из 1910. Види: Varga E. Árpád, Erdély etnikai és felekezeti statisztikája (1850–1992), Csikszereda 2002.

²⁷ Текст овог тајног споразума објављен је, сходно договору, тек по окончању рата у листу „The New York Times”, у броју од 4. фебруара 1919, стр. 3, под насловом Entente gave Banat to Rumania.

²⁸ Bogdan Neaga, Elemente misiologice în presa bisericească din Banatul istoric la începutul secolului XX (I), „Altarul Banatului”, 1–3, Timișoara 2017, стр. 132.

²⁹ Philip Lippincott Goodwin (1885–1958) био је по занимању архитекта. У Великом рату био је члан мировне комисије под руководством професора Арчибалда Кулица (Archibald Cary Coolidge) која је истраживала ситуацију у Угарској.

³⁰ Walter Goodwin Davis (1885–1966) био је по занимању генеалогиста и историчар. У Великом рату је такође био члан мировне комисије Кулиц (Coolidge Mission).

Пуковник Панта Грујић

Епископ др Георгије Легић

Стари изглед темишварске Палате „Лод“

Чланови комисије учинили су њосеиу генералу Фареиу, генералу Грујићу³¹ и срѣском еѣискоиу Леѣићу. Заѣим су ѣримили ѣредсѣавнике свих националних мањина, званичнике и ѣредсѣавнике ѣолиѣичких ѣарѣија ѣресѣонице Банаѣа.

³¹ Реч је, у ствари, о команданту Моравске дивизије, пуковнику Панти Грујићу, који је дошао на место пуковника Ђорђа Ђорђевића. Вид.: Ј. Касаш, нав. дело, стр. 391–399.

Пре него што ће најустийији град, комисија је најправила итурнеју у селима Мунара, Секусић, Немачки Семпетаар, Наћвала и Перјамош, пре него што схвати, на лицу месиа, еиничку сийуацију у региону. Том ириликом комисија је консиаитовала да су Румуни овде ирисуйни у великој већини. Постије села, као, на иримеар, Секусић, где Румуни сачињавају 90% сиаановнищйва.³²

Нажалост, нисмо успели да дођемо до других примарних извора који се односе више на садржај дискусија америчке делегације са челницима националних мањина из Баната. Да би стекли увид у укупну етничку структуру поменутих села која је комисија посетила, преносимо у наставку извод из статистичких података за ово подручје, сходно мађарским пописима из 1900. и 1910. године.³³ Пошто не постоје комплетни подаци за попис из 1920. (не постоје подаци за број Срба, већ су они сврстани у „остале”), можемо само претпоставити да се етничка структура није битније променила у односу на ситуацију од пре десет година.

Резултати пописа из 1900. године

Село	Укупно		Румуни		Мађари		Немци		Срби		Остали	
	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%
Н. Семпетар	2801	100	121	4,3	266	9,5	2382	85,0	26	0,9	6	0,3
Мунара	634	100	376	59,3	159	25,1	31	4,9	65	10,3	3	0,4
Секусић	2652	100	2149	81,0	97	3,7	387	14,6	11	0,4	8	0,3
Наћвала	1568	100	104	6,6	51	3,2	571	36,4	840	53,7	2	0,1
Перјамош	5612	100	222	4,0	318	5,7	4889	87,1	67	1,2	116	2,0
Укупно	13267	100	2972	22,4	891	6,7	8260	62,2	1009	7,6	135	1,1

Резултати пописа из 1910. године

Село	Укупно		Румуни		Мађари		Немци		Срби		Остали	
	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%
Н. Семпетар	2619	100	73	2,8	470	17,9	1966	75,1	5	0,2	105	4,0
Мунара	633	100	291	46,0	105	16,6	15	2,4	222	35,1	0	0,0
Секусић	2446	100	1949	79,7	88	3,6	295	12,1	5	0,2	109	4,4
Наћвала	1499	100	61	4,1	55	3,7	483	32,2	896	59,8	4	0,2
Перјамош	5348	100	287	5,4	488	9,1	4309	80,5	98	1,8	166	3,1
Укупно	12545	100	2661	21,2	1206	9,6	7068	56,3	1226	9,8	384	3,1

Као што се може приметити, на овом географском подручју најбројнији су били Немци, затим Румуни, док су Срби и Мађари приближно изједначени. Становништво по селима било је вишенационално, а најбројнији су, у том периоду, били: у Немачком Семпетру – Немци, у Мунари – Румуни, у Секусићу – Румуни, у Наћвали – Срби, а у Перјамошу – Немци.

Много објективнију етнографску слику, користећи *истије мађарске демографске изворе* (једине постојеће на које се могао позвати), представио је познати математичар, професор Трајан Лалеску, по оцу пореклом Бана-

³² Bulletin d'informations Roumains, бр. 3, 9. 4. 1919, стр. 11.

³³ Varga E. Árpád, нав. дело, стр. 80–81.

ћанин.³⁴ Као члан румунске делегације на Мировној конференцији у Паризу он је објавио књигу, у којој представља број становника румунске мањине у односу на број становника осталих мањина.³⁵ У књизи је великим словом назначена већинска мањина у већем проценту, а малим словом релативна већинска мањина у мањем проценту (Н, н – Немци, М, м – Мађари, Р, р – Румуни, С, с – Срби). Из обимног тома (који се односи на насеља из целог Баната) издвојили смо статистику која се односи на горе наведених пет села која је посетила америчка делегација:

Насеље			Становништво				Већинска мањина	
Р. бр.	Румунски назив	Мађарски назив	Укупно		Румуни			Остале мањине
			1900.	1910.	1900.	1910.		
II. Комитат Тимиш, Срез Нови Арад								
9.	Munar	Munar	634	- 1	376	- 84	С. (222), М. (185), Н.	р.
10.	Nagifola	Temesnagyfalu	1568	- 69	104	- 43	С. (896), Н. (485)	С.
12.	Secusigiu	Szekeszut	2652	- 206	2149	- 200	Н., М.	Р.
15.	S. Petre nemtesc	Nemetszentpeter	2801	- 182	121	- 48	Н. (1966), М.	Н.
II. Комитат Тимиш, Срез Перјамош								
155.	Periamos	Perjamos	5601	- 253	222	- 65	Н. (4309), М.	Н.

Свакако да Трајан Лалеску, као научник у домену егзактних наука, мада велики румунски патриота, није могао себи дозволити да не уважава званичан попис становништва из тог периода. У опсежном статистичком документу, Онје назначио да је село Мунара било релативно већински румунско (р), Наћвала већински српско (С), Секусић већински румунско (Р), Немачки Семпетар већински немачко (Н) и Перјамош већински немачко (Н). Из његових статистика јасно произлази да се тврдња у поменутом румунском листу о наводном већинском становништву Румуна у овом подручју може ставити под знак питања. Па ипак, независно од тог мишљења, на Мировној конференцији у Паризу, велике силе су одлучиле да се Банат подели, а у фебруару 1919. затражено је од српске владе да се српска војска повуче до линије која иде 10 километара западно од пруге Вршац – Темишвар, као и јужно од правца Темишвар–Велика Кикинда.³⁶ Можда су и закључци и реферисања америчке комисије која је посетила Темишвар и околину допринели овом решењу.

Као занимљивост, навешћемо и сећања старијих Наћволаца у вези са посетом америчке делегације. Наиме, Румуни из суседног Секусића су тога дана брзо коњима дошли у Наћвалу у приличном броју, расподелили су се по главнијим улицама и гласно међусобно разговарали како би делегација

³⁴ Трајан Лалеску (Букурешт, 12. 6. 1882. – Букурешт, 15. 6. 1929), врсни математичар, универзитетски професор, академик, први ректор (1920–1921) новоосноване Политехничке школе у Темишвару. Отац му је био родом из места Корња, жупанија Караш-Северин.

³⁵ Trajan Lalesco, Le probleme ethnographique du Banat, Paris 1919, стр. 26. и 39.

³⁶ Душан Попов, Расположење међу Србима у данашњем румунском делу Баната у време присаједињења Војводине Србији, „Темишварски зборник”, 2, Нови Сад, 2008, стр. 117.

стекла утисак да је и Наћвала насеље са већинским румунским становништвом. Није нам познато у којој мери је дотични план успео, али је свакако догађај остао у колективном памћењу, с обзиром и на крајњи исход поделе Баната.

Напоменућемо и чињеницу да у црквеноопштинским записницима нема помена о посети америчке делегације, нити о подели Баната. Без сумње се сматрало да су то чисто политичка питања које треба оставити на одлуку и разматрање политичкој општини. Архив наћвалске политичке општине је у малој мери сачуван. У њему постоји само записник са седница Општинског одбора у раздобљу 1913–1919. (вођен на мађарском језику). Записник се налази у Арадској жупанијској служби Националних архива Румуније, а у њему нема никаквог помена о наведеним догађајима.

Закључне примедбе

Почетком XX века Наћвала није више била велико насеље, по којем је у средњем веку и добила назив (*Magna Villa, Nagy Falu, 1333–1335*), већ је са својих око 1500 житеља спадала у средња места по величини. Упркос томе, и Срби Наћволци дали су свој жртвени, али и материјални „допринос” Великог рату: 32 људских жртава, реквирирана звона, ратни зајмови и дажбине, итд. Далеко од борбених ратних попришта, за време Великог рата живот је привидно текао неким својим устаљеним редом, венчавало се, рађало и умирало као и раније, једино су црквена звона повремено објављивала још по неки нестанак, те се у црквеним протоколима лаконски додавало „погинуо у рату”, као једини знак потомству у вези са немилим догађањима. Повремено су са фронта стизале вести о погинулима или о Наћволцима отишлих „прико барџе” који су се као добровољци вратили да се боре у стари крај. Неки су од њих доспели у састав Прве српске добровољачке дивизије која је учествовала на фронту у Добруци и били одликовани од стране румунских и српских војних установа. Други су пак као заробљеници на руском и другим фронтovima претрпели све ратне последице и вратили се домовима са мање-више нарушеним здрављем.

У дипломатској битки око припадности Баната, и Наћволци су послали своја два представника на Велику народну скупштину у Новом Саду да би подржали присаједињење Баната и матици. Будући да ситуирана у многонационалном географском подручју, Наћвалу и околину је, у току Мирове конференције у Паризу, посетила америчка делегација у мисији истраживања националне структуре Баната. Стога се и Наћвала, као и остала места са српским становништвом у Поморишју, повремено помиње у документима у вези са стварањем нових држава, након Великог рата.

SATU MARE ÎN TIMPUL ȘI IMEDIAT DUPĂ MARELE RĂZBOI

Dušan J. Popov
Dejan Popov

Rezumat

Prin exemplul localității Satu Mare (jud. Arad) din lunca Mureșului, locuită predominant de sârbi, în lucrare se prezintă împrejurările, contribuțiile umane și consecințele Marelui Război, prin perspectiva țăranilor mobilizați, a voluntarilor (din sat sau reveniți de peste ocean), a celor decedați, a celor decorați pentru merite militare. După sfârșitul războiului, Satu Mare a avut reprezentanți proprii la Marea Adunare Națională de la Novi Sad, care au susținut ideea alipirii Banatului la țara mamă. În contextul împărțirii politico-geografice a Banatului, Satu Mare și împrejurimile a fost vizitat de către o misiune militară americană, cu scopul determinării, în teren, a structurii etnice a regiunii. Prin aceasta, și Satu Mare a rămas în analele Marelui Război.

SATU MARE DURING AND IMMEDIATELY AFTER THE GREAT WAR

Dušan J. Popov
Dejan Popov

Summary

Through the example of Satu Mare village (today in Arad County, Romania), mostly inhabited by Serbs, the article talks about the conditions, human contributions to and consequences of the Great War: about mobilized peasants, volunteers (local people or those who returned from America), war casualties, decorated soldiers. After the end of the war, Satu Mare had its representatives at the Great National Assembly in Novi Sad, who supported the idea of the unification of Banat with Serbia. In the context of the political and geographical partitioning of Banat, Satu Mare and its surroundings was visited by an American military mission, whose task was to verify the ethnical structure of the region. Consequently, Satu Mare became recorded in the annals of the Great War.

Дејан Појов

ОДУЗИМАЊЕ ЗВОНА ИЗ СРПСКИХ ЦРКАВА ЗА РАТНЕ ПОТРЕБЕ – УСЛОВИ И ПОСЛЕДИЦЕ

САЖЕТАК: Уз кампање прикупљања ратних зајмова у раздобљу 1914–1918, године 1915. покренута је акција прикупљања метала за потребе аустроугарске војске. Кампања је претпостављала и реквирирање црквених звона, а у Банату је започета 1916. године. У Епархији темишварској звона су одузимана у три наврата (током 1916. и 1917). Мада је одређена фиксна одштета (по тежини), новац је могао бити коришћен било као ратни зајам, било се морао уложити у месну поштанску штедионицу или банку, без могућности коришћења све до завршетка рата. У ново-насталим околностима, највећи део новца никада није враћен. Одузимање звона негативно је утицало на морал становништва. Стога је током друге и треће деценије XX века већина црквених општина прикупљала средства за набавку нових звона. Њихово освећење и постављање било је повод за приређивање свечаности на локалном нивоу.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Велики рат, одузимање звона, српске цркве, Епархија темишварска.

Уводна разматрања

Оружани сукоб светских размера, Велики рат, знатно је утицао на готово све аспекте свакодневног живота не само директних учесника већ и оних који су били удаљени стотине, па и хиљаде километара од саме линије фронта. Било у виду људских жртава, било у виду директне или индиректне материјалне штете, последице рата су биле део свакодневице и дуго након завршетка рата.

Аустроугарска ратна машина је током година сукоба изискивала огромне количине сировина за своје потребе. Метал је био посебно тражен, ради израде топова, пројектила, оклопних возила, пушака, пиштоља, метака, бајонета. То је навело власти да широм Монархије покрену кампање одузимања (реквирирања) звона из цркава у готово свим местима. Ове кампање нису заобишле ни наше крајеве.

Реквирирање звона (српских) цркава у Банату није детаљно обрађено као посебна истраживачка тема. Већина података у том смислу обухваћена

је било у појединим чланцима¹, било у објављеним монографијама наших места, понекад детаљније², али најчешће као нузгредна информација приликом описа цркава³.

Геополитички контекст

Атентат на наследника аустроугарског престола надвојводу Франца Фердинанда 28. јуна 1914. у Сарајеву послужио је као непосредни повод за избијање Светског рата. Српско становништво на територији Хабзбуршке монархије већ од првих дана доживело је разне прогоне и шиканирања, док је већини српских установа, организација и листова рад забрањен.

Свакако је најјачи и најраспрострањенији кохезиони фактор српског народа у Аустроугарској била Српска црква, у виду Карловачке митрополије, у чијем се саставу 1914. налазило седам епархија. На територији Баната деловале су епархије Темишварска и Вршачка.

Као и већина српских друштвених и политичких вођа у Монархији, и јерархија Српске цркве је (бар декларативно) изражавала потпуну подршку свим мерама власти, као и апсолутну лојалност цару и краљу. У посланицама које је упутио епископ пакрачки Мирон (Николић) у својству администратора Митрополије изричито се, умољавају и позивају подручни свештеници и верници да „као верни држављани“ раде „у свему и најсвесније и најоданије за Превишњи престо и милу отаџбину“.⁴ Посланице су, без сумње, имале и улогу да бар делимично спрече непотребне прогоне српског живља, који су узели маха одмах по избијању рата. Слично је поступио и епископ темишварски др Георгије (Летић), који је верницима епархије препоручио да мирно и стрпљиво носе ратна времена, да не заостају у верности и пожртвованости према отаџбини у односу на друге националности, и уопште „да нико не добије повода да посумња у верност“ цару и Монархији.⁵

Српска црква је преко својих свештеника и учитеља изражавала оданост династији учешћем у акцијама које су власти предузимале за потребе државе, односно у војне сврхе. Уз општу кампању прикупљања прилога и уписивања осам ратних зајмова у раздобљу 1914–1918, важна је била и акција прикупљања метала за потребе аустроугарске војске започета 1915, а која је трајала све до 1918. године.

¹ Упор. Данило Кецић, Реквировање звона српских православних храмова Темишварске епархије 1916–1917, „Зборник Матице српске за историју“, 59–60, 1999, стр. 173–191.

² Љубомир Степанов, Из повести Кетфеља, Темишвар, 1994, стр. 120–122.

³ Светозар Марков, Дињаш некад и сад, Темишвар, 2018, стр. 143.

⁴ Библиотека Матице српске, Фонд рукописи, ДК II 127 – Посланица бр. 229 през. арх. ех. 1914.

⁵ Д. Кецић, нав. дело, стр. 176.

Реквирирање звона

Акција прикупљања метала проширена је и на верске установе наредбом председника Краљевске угарске владе грофа Иштвана Тисе од 2. јула 1915, којом се налаже пописивање свих црквених звона ради њиховог накнадног уступања војним властима за ратне сврхе.

Након додатних упутстава која су дале државне власти, на седници Конзисторије Епархије темишварске 28. априла 1916. констатовано је да ће „Висока влада [...] у погледу задржавања неопходно потребних звона оправдане жеље појединих црквених општина уважити нарочито уколико се исте односе на верске и обредне потребе, као и уметничку и историјску вредност појединих звона. Осим тога, војна власт ће радо дати и прилике пароху да може правити отиске или фотографске снимке појединих звона, као и за времена преписати поједине записе, творничку марку, и томе слично.“ Додатно, црквеним општинама наложено је да изађу у сусрет војним изасланицима и предузимачу за скидање звона, да настоје „да скидање звона не изазове непотребно узбуђење у народу“, а да саму примопредају звона обави за то посебно именовани одбор.

Према решењу Команде VII војног корпуса у Темишвару, акција реквирирања звона цркава Епархије темишварске започела је 1. августа 1916. године.

Претходно је одлучено да су црквене општине имале добити као одштету за скинута звона своту од 4 круне по килограму, без икаквих додатних потраживања. Према наредби угарског министра вера и јавне наставе, добијени новац се није могао употребити све до краја рата, већ се морао уложити у месну поштанску штедионицу или банку, а документе у том смислу (књижице) требало је доставити Епархији. Додатна препорука епархијских власти била је да се добијена новчана одштета упише (у целини или само делимично) за пети ратни зајам.

У овом, првом таласу, према одлукама власти, од реквирирања су могла бити изузета звона постављена пре 1700. године, као и она од посебног историјског или уметничког значаја. Постојао је и начелан став да свака црква може задржати по једно звоно за богослужбене потребе (без обзира на величину), али у већини случајева тај став није испоштован. Углавном је црквама остављено мање звоно, а понекад ниједно.

Други талас реквирирања спроведен је већ у пролеће 1917, услед нових потреба за металом, а трећи талас уследио је исте године, у лето и јесен. Тада су црквама одузета скоро сва звона, а на појединим местима скинут је и бакар са кровова и торњева, као и настрешнице, олуци и громобрани. Црквеним општинама које су остале без иједног звона препоручено је да богослужења и смртне случајеве пропрате клепањем у дрвена или гвоздена клепала.⁶

Процењено је да је током три таласа одузимања звона, на подручју Епархије темишварске скинуто око 300 звона укупне тежине од 50 тона.⁷

⁶ Подаци сажети према: Архив Војводине, Фонд 4 – Темишварска епархија, Књиге 239–241 (Записници са седница Темишварске епархијске конзисторије 1916. (II), 1917. (II) и 1918. (II)).

⁷ Д. Кецић, нав дело.

Документарна грађа у вези са одузимањем звона

Највећи део података у вези са акцијом реквирирања црквених звона коју је Угарска влада спровела на територији Темишварске епархије у раздобљу 1916–1918. налази се у записницима Конзисторије Епархије темишварске. Стицајем околности, поменути записници се данас налазе у Фонду 4 (Темишварска епархија) Архива Војводине у Новом Саду. Поједини акти из тога времена чувају се и у данашњем Архиву Епархије темишварске у Темишвару. Додатно, при постојећим парохијским звањима делимично су сачувани и примопредајни записници, као и дописи епархијских власти у вези са реквирирањем звона.

Међутим, сама чињеница да су звона одузимана, а не добровољно предавана (како произлази из записника Конзисторије), учинила је да месно становништво не прихвати равнодушно ову акцију, тим више што је током реквирирања на појединим местима дошло и до протеста становништва, односно до ексцеса од стране војске. Мада су – највероватније због политичке коректности – подаци у записницима Конзисторије у том смислу прилично штурни, ини извори омогућују потпунији увид у акцију реквирирања звона и у начин на који је та кампања утицала на морал мештана.

У том смислу, поједини записници са седница црквених одбора, парохијски летописи (чије је увођење епископ Летић прописао за 1909. годину) пружају информације у горенаведеном смислу. Због ограничености обима рада, навешћемо пример парохије у Великом Семиклушу, где је од пет звона Црквена општина молила Епархијску конзисторију да код државе издејствује да јој се на употребу оставе три звона, и то због следећих разлога: прво – зато што је у деобној парници са Румунима служило „као један од најјачих доказа за получење св. Цркве“ и зато што је народ веровао да успешно растерује облаке, а притом има леп, „пријатан – такозвани православан“ звук; треће – зато што су се њиме позивали верни о Задушницама да чине помен својим преминулима; четврто – зато што се употребљавало при исходу душе. Након реквирирања, у торњу српске Успенске цркве у Великом Семиклушу остало је само једно звоно.⁸

Можда су још занимљивији записи на белинама црквених књига, који увек пружају изненађења. Очевици догађаја, који су записе састављали, сматрали су да их је добро и важно прибележити „памјати ради“. На пример, у Дињашу је штуро забележено да приликом скидања три звона 28. октобра 1916. „много суза и плача беше“.⁹ Детаљнија забелешка нађена је у Гаду: „1916. год. – за време светског рата – (накнадно дописано) 31/X 13/XI скинуто мало звоно 74 киле и средње од 159 киле тешко. И[сидор] Николић, парох“.¹⁰

Најзад, тамо где су могућности и околности дозвољавале, црквене општине су успиле фотографа, како би се трајно – а тада модерном техником – забележила скинута звона сходно упутствима епархијских власти. Према

⁸ Љубомир Степанов, Весна Рошка, Срби у Великом Семиклушу. Књига прва (до 1975. године), Темишвар, 2016, стр. 78–79.

⁹ Светозар Марков, Дињаш некад и сад, Темишвар, 2018, стр. 143.

¹⁰ Архив Православне српске црквене општине у Гаду, Фонд Богослужбене књиге, Минеј за месец октобар, Москва, 1904, задња корица.

нашим сазнањима, тако се поступало углавном у градским срединама. Већина фотографија сачувана је при парохијским канцеларијама у Темишвару (Граду) и Темишвару (Фабрики).

Набавка и освећење нових звона након Великог рата

Слом Централних сила и потписивање примирја у јесен 1918. означили су крај четворогодишњег рата, чије су последице биле многостране. Уследила је, међу осталом, и територијална подела Баната, па су месне поштанске штедионице као подружнице Краљевско-угарске поштанске штедионице, али и банке и сличне установе – сада на територији новонасталих држава – доживеле исту судбину, не измиливши своје уписане обавезе према црквеним општинама. Практично, новац бележен као одштета за одузета звона – који је још за време рата делимично или потпуно преусмерен ка ратним зајмовима или ка подмиривању текућих дугова – никада није враћен.

Након повлачења нових државних граница 1919, бројчано мали и економски ослабљени Срби у Румунији прионули су поновном организовању црквеног, школског, привредног и културног живота у местима где су живели. Убрзо су покренуте и кампање прикупљања средстава за набавку нових звона, које ће се одвијати током друге и треће деценије XX века. Новац је обезбеђен из каса црквено-школских општина, приходима месног становништва и имућнијих појединаца.

Због близине, али и квалитета израде, већина нових звона српских цркава на територији Румуније израђена је у чувеној звоноливници „Новотни“ у Темишвару (Фабрики), у којој је син ливничара Антона Новотнија успешно настављао предатни очев посао.

Нова звона су у нашим местима освећивана и постављана у оквиру посебних свечаности. Негативни психолошки утицај над становништвом постигнут скидањем звона током рата претварао се приликом ових свечаности у истинску радост, ментално олакшање и наду неком бољем и мирнијем животу уз свакодневне звуке нових звона. Стога и не чуди чињеница да су освећења звона по местима сматрана догађајима од посебног значаја, и да је ентузијазам био свуда снажан и искрен. Свечаности су уприличене и у овом случају негде скромније, негде раскошније, у зависности од бројчане и финансијске снаге дотичних заједница. У појединим местима забележено је учешће гостујућих певачких друштава, као и организовање пропратних догађања (балова и игранки). О свечаностима поводом освећења звона писала је и ондашња српска штампа у Румунији: понајвише епархијски лист „Гласник“¹¹, као и приватне новине „Темишварски весник“.

Поједини пароси су у парохијским летописима оставили подробне текстове у вези са освећењем звона,¹² у неким парохијама сачуване су и фотографије

¹¹ Примера ради: Боравак епископа-дијецезана Георгија у Темишвару у вези са освећењем звона у Тем.-Фабрики, „Гласник“, год. IV, бр. 21 / 1. 12. 1924, стр. 162–164.

¹² Стеван Бугарски, Семартонски летописи, Књига прва, Темишвар, 2004, стр. 93–95. и Семартонски летописи, Књига друга, Темишвар, 2004, стр. 330–331.

са свечаности поводом освећења (Темишвар (Град), Темишвар (Фабрика), Кетфељ, Арад, Печка, Саравола итд.), које су делом и објављене у монографијама.¹³ На основу прегледане грађе и сачуваних фотографија, најраскошнија и, по броју учесника, најмасовнија свечаност освећења звона, са карактером „српске народне манифестације“, одржана је у Темишвару (Фабрики), 9. новембра 1924. године.¹⁴

И, мада је већ средином тридесетих година на помолу био нови светски рат, осавремењивање војне технике али и друге околности учиниле су да звона са наших цркава остану на свом месту, као сведоци прошлих времена, редовно испуњавајући своју намену:

*Звонићу ја и моја њри друџа,
За све верне до сѝрацноџа суда,
Живе верне на молићиву зваћу,
А њокојне вечно сѝомињаћу.¹⁵*

Закључци

Одузимање звона из српских цркава широм Баната може се сматрати, у односу на људске жртве и ратне зајмове у виду новца, блажом колатералном штетом коју су наша села претрпела током Великог рата. Кампање реквизирања звона нису имале дискриминаторни карактер за Србе, дотакавши богослужбене објекте свих вероисповести и народности. Перцепција становништва у вези са скидањем и одношењем звона била је у складу са тадашњим околностима: нужна мера која треба да се спроведе; тужно, али знатно мање зло у односу на изгубљене животе мештана војника или на општу ратну немаштину. У појединим местима забележени су ситнији немири, проузроковани било некоректним понашањем војске приликом скидања звона, било незадовољством самих мештана.

Звук звона био је неизоставни и незамисливи део свакодневног живота сељака и грађана. Звона су оглашавала не само извесне тренутке у току дана већ и важније догађаје у животу дотичних заједница. Стога је њихово одношење морало имати извесни негативни психолошки утицај. Тиме се објашњава и потоње расположење становништва у прикупљању средстава за набавку нових звона након рата, као и торжествене прославе и весела који су уприличени поводом њиховог освећења.

Сагледавано са строго техничког становишта, као и из перспективе садашњих људских и материјалних ресурса, сада се, након скоро сто година, постављање нових звона може сматрати и срећом у несрећи: том је приликом замењена и већина пропратних механизма, као и постоља (тзв. коза), који су и данас функционални и у редовној употреби.

¹³ Три века Текелијине цркве. Арад 1702–2002, Темишвар, 2002, стр. 173.

¹⁴ Дејан Попов, Свечаности поводом освећења звона српске цркве у Темишвару (Фабрици) 1924. године, „Банатски алманах“, Темишвар, 2017, стр. 387–399.

¹⁵ Натпис на средњем звону српске цркве у Кетфељу, постављеном 1928. године. Љубомир Степанов, Из повести Кетфеља, стр. 124.

С друге стране, заувек су изгубљени поједине информације и записи у вези са некадашњим ктиторима звона и временима из којих су потицала. Систематско прикупљање архивске, фотографске, па чак и фонографске грађе о реквирираним, али и постојећим звонима српских цркава на данашњој територији Румуније дало би повода за јединствено монографско дело у нас.

**ЗВНОЛИВНИЦА И ФАБРИКА
ГВОЗДЕНИХ КОЗА ЗА ЗВОНА
АНТОНА НОВОТНИЈА
У ТЕМИШВАРУ, ФАБРИЦИ**

препоручује се — са гаранцијом на више година — за израду нових звона и за преливање пукнутих звона у свакој величини, као и за целокупно хармонично удешено звоњење, провиђено са крупном од кованог гвозђа, тако удешеном, да се звона по вољи и лако могу кретати, ако би се на једном месту излупило, чиме се звона сачувају да не пукну.

Особито препоручујем од мене изпаћена и много пута одликована

патентирана са створеним одушкама провиђена звона,

која су у горњем делу — као звонца — са отвором у виду фигуре Z провиђена зато имају дуготрајнији, снажнији и дубљи звук, него звона по старој системи прављена, тако да се овако једно патентирано звона од 327 килограма изједначаје са звуком других по старој системи ливених звона од 408 килограма.

Дале препоручујем козе за звона од кованог гвозђа, у торону саободно стојеће; звона или шеле за сатове од метала; прављење старих звона са крупама од кованог гвозђа. — Звона у тежини од 300 килогр. на ниже има увек готових на стоговарштину.

1 — ex 1902. Наустврачки цеховница и зрорачуни трешка беслатно и бесплатно.

На миланарској земаљској изложби у Будимпешти 1896. награђена са великом миланарском медаљом.

Предратни оглас темишварске звоноливнице „Новотни“ („Српски Сион“, 1902. год.)

Скинута звона Светођурђевске српске цркве, школе и гробља у Темишвару (Фабрики), 2/15. јуна 1917.

Освећење нових звона српске цркве у Темишвару (Фабрики), на данашњем Трајановом тргу, 21. октобра / 9. новембра 1924. године. Чинодејствовао је епископ

Темишварски др Георгије (Летић) уз саслужење сабора свештеника, у присуству бројног грађанства, удружења и певачких друштава

Свештенство и народ приликом освећења нових звона српске цркве у Печки (Арадска жупанија), 5/18. април 1926.

RECHIZIȚIA CLOPOTELOR DIN BISERICILE SÂRBEȘTI PENTRU NEVOI DE RĂZBOI; CONDIȚII ȘI CONSECINȚE

Dejan Popov

Rezumat

Pe lângă campaniile de colectare a împrumuturilor de război între anii 1914-1918, o campanie de colectare a metalelor pentru nevoile armatei Austro-ungare a fost inițiată în 1915. Campania a presupus și rechiziționarea clopotelor bisericesti, care a început în Banat în anul 1916. În Episcopia Sârbă a Timișoarei clopotele au fost confiscate în trei valuri (în 1916 și 1917). Deși o compensație fixă (per greutate) a fost stabilită, banii obținuți puteau fi utilizați fie pentru împrumuturile de război, fie investiți în bancă, fără a exista posibilitatea cheltuirii lor pe perioada războiului. După conflagrație, datorită noilor contexte, majoritatea sumelor au fost pierdute. Rechiziția clopotelor a avut un impact semnificativ asupra moralului populației. În consecință, în a doua și a treia decadă a secolului al XX-lea, majoritatea comunităților locale au colectat fonduri cu scopul procurării de noi clopote bisericesti. Sfințirea și instalarea lor a prilejuit organizarea de festivități la nivel local.

THE REQUISITION OF THE BELLS FROM THE SERBIAN CHURCHES FOR WAR PURPOSES; CONDITIONS AND CONSEQUENCES

Dejan Popov

Summary

Along with the campaigns of collecting donations on account of the War Loans between 1914 and 1918, another campaign of collecting metal for the needs of the Austro-Hungarian Army was initiated in 1915. The campaign also targeted the requisition of church bells, which commenced in Banat in 1916. In the Serbian Orthodox Diocese of Timișoara the bells were confiscated in three waves (1916 and 1917). A fixed compensation (per weight) was established; however, the money could either be re-used for the War Loans or invested in a bank, with no possibility of being cashed in the war period. After the war, due to new occurrences, most of those sums were lost. Consequently, during the second and the third decade of 20th century, most local communities gathered funds and procured new church bells. Their consecration and installation provided opportunity for pompous festivities.

Милан Мицић^{1}*

ОПТАЦИЈА СРБА ИЗ РУМУНИЈЕ У КРАЉЕВИНУ СХС (1918–1941)

САЖЕТАК: Рад говори о насељавању Срба из Румуније у југословенски део Баната у процесу југословенске аграрне реформе и колонизације и разграничењу Краљевине СХС и Румуније у Банату. Српски ратни ветерани добровољци и оптанци били су две основне колонизационе групе које су се доселиле из српских насеља у румунском Банату. Њихов број био је незнатан у односу на друге насељеничке заједнице и они нису значајније утицали на колонизациони процес у Банату (1921–1941).

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Срби, Румунија, Банат, граница, оптанци, добровољци, колонизације.

Дуг и напет процес разграничења између Краљевине СХС и Краљевине Румуније на простору Баната (1918–1923) завршен је бесконфликтно захваљујући посредовању Француске као савезнице обеју држава и непостојању историјских сукоба српског и румунског народа. Савезнички односи (Мала Антанта), потврђени браком југословенског краља Александра и румунске принцезе Марије, који су за циљ имали спречавање мађарских ревизионистичких тежњи и продор бољшевичке идеологије из Совјетског Савеза, стабилизovali су односе две државе и смањили одзив ка пресељавању српског становништва из Румуније у Краљевину СХС. Ка новој југословенској држави у 20-им годинама ХХ века упутили су се изван број српских интелектуалаца из Румуније, мање групе српских ратних ветерана-добровољаца из српских насеља у Румунији и мали број оптаната, углавном потеклих из беземљашких слојева у српским селима која су остала у румунском Банату а који су пресељењем у југословенски Банат тражили социјалну прилику у надеоби велепоседничке земље ослобођене аграрном реформом.

У насељавању новоформираних места у Банату (1921–1941) учествовале су две мање групе српских ратних ветерана добровољаца из српских села румунског Баната. Шесторица добровољаца српске војске из Ченеја, Немета, Малог Бечкереча и Великог Семиклуша 16. маја 1921. године на велепоседу Чавошија у Ченеју, заједно са још десеторицом добровољаца колонизованих

* milan.micic@vojvodina.gov.rs

из Лике на овај велепосед, формирали су аграрну заједницу.² Затим се ова група досељеника (6 добровољаца из румунског дела Баната и 22 добровољаца из Лике) на вести да ће Ченеј у корекцији граница две државе припасти Румунији у пролеће 1922. преселила у колонију Руско Село, код Велике Кикинде, на велепосед Анастасије Сечењи. Петорица из ове групе добровољаца населили су колонију Руско Село док је за једног од њих (Ђурица Павлов) ова колонија била транзитни простор, и овај добровољац се касније преселио у Велику Кикинду.³

Према допису Српске земљорадничке задруге у Српској Црњи од 1. јула 1921. Савезу српских земљорадничких задруга, у атару овог насеља земљиште је добило 17 добровољаца из Румуније који нису насељени, не раде земљу и „издају је у закуп и на поле”.⁴ Међутим, 7. августа 1921. на мајуру Мали Сигет велепоседа Чекоњића, код Српске Црње и Немачке Црње, родио се Жарко, син Раде Лазарова, српског добровољаца из Варјаша,⁵ што говори о присуству српских добровољаца из румунског Баната на мајурима овог велепоседа. Из ове групе српских ратних ветерана добровољаца 11 породица је касније са мајура насељено у колонију Војвода Бојовић, а пет у колонију Војвода Степа, што приближно одговара броју од 17 породица српских добровољаца из Румунског Баната које су привремено биле насељене на мајуру Мали Сигет око Немачке Црње и Српске Црње. Насељене добровољачке породице у овим колонијама биле су из Варјаша, Ченеја, Чанада, Српског Семпетра, Прекаја, Кече, Темишвара, Немета и Сараволе.⁶ Истовремено, Тодор Товладинац, Србин из Румуније, сарадник југословенских безбедоносних органа, 25. јула 1921. тражио је од надлежних полицијских органа да интервенишу јер је у „циглани Франхофер код Српске Црње запослено више лица која су избеглице из Румуније и да је неопходно извршити рацију”,⁷ што указује на то да су се српске избеглице из Румуније, које ће Конвенцијом о разграничењу из 1923. добити право оптације, налазиле у близини новоформиране границе, да су биле сиромашног материјалног стања и да су егзистенцију обезбеђивале физичким радом у црњанској циглани.

Српски оптанти из Румуније 16. децембра 1924. основали су Четврту оптантску заједницу са средиштем у Новој Црњи. Ова заједница је 10. децембра 1924. имала 44 оптанта, а 1. маја 1926. 58 оптаната,⁸ и била је једина организација у којој су се српски оптанти из Румуније могли идентификовати као особена и препознатљива колонизациона заједница у процесу колонизације. Насељени оптанти били су расејани на широком простору уз нову југословенско-румунску границу у Банату између Српске Црње, Јаше Томића,

² Милан Мицић, Невидљива сеоба, Темишвар 2016, 32.

³ М. Мицић, „Једна колонија у Банату – формирање рускоселске колоније (1920–1941)”, у: Руско Село – прилози за монографију насеља, Руско Село 2012, 199.

⁴ М. Мицић, Невидљива сеоба, 32.

⁵ Архив Месне канцеларије Српска Црња, Матична књига рођених Немачка Црња 1921–1941.

⁶ М. Мицић, нав. дело, 76–77.

⁷ Архив Југославије (даље: АЈ), ф. 14, Министарство унутрашњих дела Краљевине Југославије, к. 144, а. ј. 503.

⁸ Архив Војводине (даље: АВ), ф. 119, Савез аграрних заједница за Банат (1923–1952), к. 58, Војвода Степа.

Велике Кикинде и Бегејског Светог Ђурђа, на мајурима или у „кирији” у старим банатским насељима. Српским оптантима из Румуније се 24. децембра 1924. придружила група од 22 оптанта из Ченеја⁹ пресељена у Краљевину СХС годину дана после корекције границе, када је њихово село припало Румунији. Већ сутрадан, 25. децембра 1924, по сеоби, Жарко Гојков из Ченеја пријавио се као становник општине Честерег насељен на Пал мајуру,¹⁰ где је у јеку била градња колоније Банатско Карађорђево. Марта 1925. 19 оптаната из ове заједнице било је привремено намељено са 4–7 к. ј. земљишта у мађарској политичкој општини Тоба, 11 оптаната намељено је са 3–8 к. ј. земљишта у општини Немачка Црња, а 14 оптаната из Румуније уопште није било намељено земљом. Оптанти намељени земљом били су удаљени 10–22 км од места становања до места где им је земљиште намељено, нису имали пољопривредна радила и вучну стоку и зато нису могли да обрађују земљу. Земљиште намељено у општини Тоба било је правно-поседовно нерегулисано а 11 парцела узурпирало је локално мађарско становништво и оптантима је оно било недоступно.¹¹ У тим годинама сви оптанти били су бескућници, односно становали су у привременом смештају у лошим стамбеним и хигијенским условима, а 31,8% од насељених оптаната чак није било намељено земљиштем, што указује на провизорност и неорганизованост аграрне реформе у Краљевини СХС и небригу према колонизираном становништву, поготово оптантима из Румуније који су у колонизационом процесу услед своје малобројности и неорганизованости били рубна колонизациона заједница.

Током колонизације Баната (1921–1941) оптанти из српских села румунског Баната, заједно са српским ратним ветеранима добровољцима, населили су се у колонијама које су настале у близини или у дубини нове југословенско-румунске границе, у: Војводи Бојовићу (25 породица), Војводи Степи (21 породица), Банатском Карађорђеву (11 породица), Руском Селу (6 породица) и салашарској колонији Горња Мужља код Великог Бечкерека (Петровграда) (6 породица). Насељени добровољци из српских села румунског Баната припадали су својим завичајним заједницама, а статусно су припадали такође заједницама српских ратних ветерана добровољаца из динарских крајева Краљевине СХС међу којима су били насељени. Значајнији утицај група српских насељеника из Румуније остваривала је у колонији Војвода Бојовић која је настала између нове банатске границе и Српске и Немачке Црње, где је чинила 10% насељеног становништва јер су Срби из Румуније били оснивачи насеља а међу малобројним насељеним добровољцима чинили су најбројнију и најкомпактнију заједницу. У другим колонијама истицали су се поједини „виђенији” појединци који су мало боље материјално „стајали” или се својим способностима издвајали из колонизационе масе. У Војводи Степи то су били Славко Марић из Варјаша, Деспот Станковић из Ченеја и удовица Вукосава Јовановић из Ченеја, једина жена у органима аграрних заједница у процесу колонизације у Краљевини СХС (Југославији).

⁹ Летопис Српске православне општине Ченеј.

¹⁰ АВ, ф. 119, к. 58.

¹¹ М. Мицић, нав. дело, 42–43.

У Александрову, највећој колонији у Краљевини СХС, која је пред Други светски рат имала око 5000 становника живео је само један оптант – Сава Сабљић из Сараволе који је био највећи и најзначајнији трговац у новом насељу. У колонији Руско Село издвајао се добровољац Љубомир Пајтић, који је имао кафану и био угледан члан нове заједнице. У колонији Банатско Карађорђево, у јавном животу овога великог колонистичког насеља учествовао је Јоца Пасуљски из Српског Сент Мартона.¹²

Укупно у процесу колонизације Баната (1921–1941) учествовало је 75 породица Срба из Румуније и то 21 у статусу добровољаца и 54 у статусу оптаната са око 400 чланова породице или 1,4% од укупно насељеног становништва у Банату у поменутом периоду, што значи да је српска заједница у Румунији у процесу колонизације Баната заузимала рубно место и била маргинална појава.

¹² М. Мицић, нав. дело, 53–61.

ПРИЛОЗИ

СРБИ ИЗ РУМУНИЈЕ НАСЕЉЕНИ У КОЛОНИЈИ ВОЈВОДА БОЈОВИЋ

Добровољци

1. Аничин Мита, Варјаш
2. Бачван Арса, Ченеј
3. Ђаковић Мирко, Чанад
4. Ердељан Милан, Варјаш
5. Кукуљ Милан, Ченеј
6. Лазаревић Рада, Варјаш
7. Мишић Влајко, Српски Св. Петар
9. Мишић Рада, Српски Св. Петар
9. Мишковић Аркадије, Прекај
10. Пантић Огњен, Кеча
11. Петров Раде насл., Темишвар¹³

Оптанти

1. Васић Милан
2. Гаврилов Вељко
3. Гајин Лаза
4. Ђулинац Милан, Српски Св. Петар
5. Ђулинац Миливоје, Српски Св. Петар
6. Ђурин Миливој
7. Живков Миша
8. Јовановић Душан
9. Латинкин Живко
10. Мартинов Васа
11. Савић Бошко, Српски Св. Мартон
12. Стојшин Гена
13. Чурушкин Милан, Ченеј
14. Чурушкин Иса, Ченеј¹⁴

СРБИ ИЗ РУМУНИЈЕ НАСЕЉЕНИ У КОЛОНИЈИ ВОЈВОДА СТЕПА

Добровољци

1. Аврамов Срећка Видосав, Немет
2. Батањац Лазе насл., Срп. Свети Петар
3. Мићин Ђурице Рада, Саравола
4. Мишковић Тоше Лаза, Варјаш
5. Стојић Јоце Стеван¹⁵

¹³ Историјски архив Зрењанин (даље: ИАЗ), ф. 99, Именични регистар аграрних интресената.

¹⁴ АВ, ф. 119, к. 56.

¹⁵ ИАЗ, ф. 99, Именични регистар аграрних интресената.

Оптанги

1. Аврамов Јефта, Немет
2. Бачвански Миша, Саравола
3. Јовановић Вукосава, Ченеј
4. Глоговчан Богољуб
5. Глођајић Павле
6. Марић Славко, Варјаш
7. Мишић Јаша, Варјаш
8. Павлов Рада, Ченеј
9. Радулов Обрад, Ченеј
10. Рајшић Ђорђе
11. Стојић Лаза
12. Станковић Деспот, Ченеј
13. Стојков Рада, Варјаш
14. Товладинац Тодор
15. Чутура Милош, Кеча
16. Шпириданов Душан, Жомбољ¹⁶

СРБИ ИЗ РУМУНИЈЕ НАСЕЉЕНИ У КОЛОНИЈИ
БАНАТСКО КАРАЂОРЂЕВО

1. Богданов Васа, Ченеј
2. Вечерковић Милорад
3. Гојков Жарко, Ченеј
4. Гомилин Ћира, Српски Св. Мартон
5. Максић Пера, Српски Св. Мартон
6. Мартинов Вељко, Српски Св. Мартон
7. Мишковић Милан, Ченеј
8. Нинков Радивој, Ченеј
9. Пасуљевић Јоца, Српски Св. Мартон
10. Радулов Милорад, Ченеј
11. Свиленгаћин Александар, Српски Св. Мартон¹⁷

СРБИ ИЗ РУМУНИЈЕ НАСЕЉЕНИ У РУСКОМ СЕЛУ

Добровољци

1. Арсић Васа, Немет
2. Ђулвезан Светозар, Ченеј
3. Јерговановић Светислав, Немет
4. Маринкин Златоје, Мали Бечкерек
5. Пајтић Љубомир, Велики Св. Миклуш

Оптант

1. Милосављевић Милан, Ченеј¹⁸

¹⁶ ИАЗ, ф. 99, Комисија за ликвидацију аграрне реформе Петровград (1923–1952), Именични регистар аграрних интресената.

¹⁷ Милан Мицић, Искушење – живети у колонији, Банатско Карађорђево 2008, 216.

¹⁸ М. Мицић, „Једна колонија у Банату – формирање рускоселске колоније (1920–1941)”, 283–291.

СРБИ ИЗ РУМУНИЈЕ НАСЕЉЕНИ У КОЛОНИЈИ
ГОРЊА МУЖЉА

1. Жарков Јоца, Ченеј
2. Ненадов Иван, Ченеј
3. Ненадов Ђока, Ченеј
4. Павловић Спасоје, Ченеј,
5. Павловић Среја, Ченеј
6. Стефановић Бога, Ченеј¹⁹

OPTANȚII SÂRBI DIN ROMÂNIA
ÎN REGATUL SÂRBIȚOR, CROAȚILOR ȘI SLOVENILOR (1918–1941)

Milan Micić

Rezumat

Lucrarea are ca temă mutarea sârbilor din România în partea iugoslavă a Banatului în timpul colonizărilor și implementării reformei agrare în țara vecină. Este vorba de o perioadă destul de tulbură din punct de vedere politic, având în vedere relațiile tensionate dintre cele două țări din cauza împărțirii Banatului. Unii dintre foștii veterani de război și cetățeni austro-ungari de etnie sârbă care au luptat ca voluntari în armata Regatului Serbiei au fost adunați în două grupe de coloniști originari din satele sârbești rămase în Banatul românesc. Numărul lor a fost însă infim față de reprezentanții altor comunități colonizate în Banatul sârbesc în perioada menționată (1921-1941).

THE OPTATION OF THE SERBS FROM ROMANIA TO THE KINGDOM
OF SERBS, CROATS AND SLOVENES (1918–1941)

Milan Micić

Summary

The topic of this paper is the resettling of Serbs from Romania to the Yugoslav part of Banat during the process of the Yugoslavian agrarian reform and colonization, as well as the establishment of the borders between the Romania and the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. Serbian war veterans-volunteers and the optants were the two basic colonization groups that arrived from Serbian places in the Romanian Banat. Their number was however insignificant in comparison to other settling communities, and as such did not significantly influence the colonization process in Banat, in the period 1921–1941.

¹⁹ АВ, ф. 99, к. Горња Мужља.

Col (r). Remus Macovei

MONUMENTUL EROILOR DIVIZIEI 1 VOLUNTARI SÂRBI ÎN DOBROGEA

Date generale despre Divizia 1 Voluntari Sârbi și acțiunile militare desfășurate în Dobrogea în 1916. Divizia 1 Voluntari Sârbi a fost înființată pe teritoriul Rusiei în iarna 1915/1916, fiind formată din prizonieri de război sârbi, croați și sloveni din armata Austro-Ungariei, aflați pe teritoriul Rusiei, militari sârbi aflați în insula Corfu, voluntari sârbi din SUA, voluntari sârbi refugiați în România trecuți ulterior în Rusia, 75 de ofițeri cehi și slovaci.

Voluntarii au depus jurământ de credință regelui Serbiei Petru I Karagheorghevi Eliberatorul. Limba folosită în unitate era limba sârbă, iar voluntarii diviziei respectau protocolul sârbesc.

Divizia avea următoarea structură organizatorică:

- **Brigada 1 Voluntari Sârbi** cu Regimentele 1 și 2 Voluntari Sârbi;
- **Brigada 2 Voluntari Sârbi** cu regimentele 3 și 4 Voluntari Sârbi;
- **Divizionul 115 Artilerie;**
- **Divizionul 115 Parc de Artilerie;**
- **Divizionul de Munte Sârb;**
- **Divizionul Parc Artilerie de Munte;**
- **Compania pionieri Sârbă;**
- **Escadronul 6 din Regimentul de Cavalerie Cernomorski¹.**

Efectivele Diviziei 1 Voluntari Sârbi care a acționat în Dobrogea au fost de 624 ofițeri și 18.244 soldați.²

Principalele acțiuni la care a participat Divizia 1 Voluntari Sârbi în Dobrogea în perioada 17 august – 16 octombrie 1916 au fost:

- Concentrarea în raionul Medgidia: 17–18 august;
- Acțiunile ofensive de la Dobrici: 25 august;
- Luptele de apărare de la Hardali-Tekederesi: 31 august–1 septembrie;
- Luptele de apărare de la Cocargea: 5–7 septembrie;
- Luptele ofensive de la Amzacea: 19–20 septembrie;
- Luptele de apărare de la Enghe Mahale (Mereni) și Edilkioi (Miriștea): 7–8 octombrie;

¹ Ministerul Apărării Naționale, Marele Stat Major, Serviciul Istoric, România în Războiul Mondial, 1916-1919, vol. II, Imprimeria Națională București 1936, pag. XIV.

² „România Eroică”, nr. 7-9/1926.

- Retragerea în nordul Dobrogei și trecerea în Basarabia: 14–16 octombrie.

În timpul desfășurării acestor acțiuni militare pierderile suferite de către Divizia 1 Voluntari Sârbi au fost următoarele: 42 de ofițeri morți, 192 ofițeri răniți, 1689 soldați morți, 6.172 soldați răniți, 866 soldați dispăruți.³

Drept recunoaștere a devotamentului și bravurii de care au dat dovadă pe timpul luptelor duse pentru apărarea Dobrogei, autoritățile române au conferit unui număr impresionant de militari sârbi ordine și medalii de război, astfel:

- Ordinul „Mihai Viteazul” clasa a 3-a – 11 ofițeri;⁴
- Ordinul „Coroana României” cu spade, în grad de comandor – 3 ofițeri;
- Ordinul „Coroana României” cu spade, în grad de ofițer – 10 ofițeri;
- Ordinul „Coroana României” cu spade, în grad de cavaler – 61 ofițeri;
- Ordinul „Steaua României” cu spade, în grad de ofițer – 6 ofițeri;
- Ordinul „Steaua României” cu spade, în grad de cavaler – 33 ofițeri;
- Medalia „Virtutea Militară” de război, clasa a II-a – 3 subofițeri, 51 sergenți, 36 caporali, 59 soldați;
- Medalia „Virtutea Militară” de război, clasa I – 17 sergenți, 3 caporali;
- Medalia „Bărbăție și Credință” cu spade, clasa a II-a – 2 subofițeri, 59 sergenți, 41 caporali, 9 soldați, 2 felceri, 1 veterinar, 1 infirmieră;
- Medalia „Bărbăție și Credință” cu spade, clasa a III-a – 68 sergenți, 108 caporali, 206 soldați, 1 felcer.⁵

Demersurile politico-diplomatice pentru construirea unui monument dedicat eroilor sârbi. La data de 19 decembrie 1925, atașatul militar al României la Belgrad col. D. I. Motaș înaintează către Marele Stat Major următorul raport:

Am onoarea a raporta că domnul general Hadgici, primul Adjutant Regal, fostul comandant al Diviziei Sârbe care a luptat pe frontul român în Dobrogea, mi-a comunicat că Societatea Foștilor Luptători Sârbi în Dobrogea, al cărei președinte este Domnia Sa, a decis ca să construiască un mic cavou la Medgidia sau în împrejurimi, cavou în care să se adune osemintele soldaților sârbi căzuți în această regiune.

In acest scop Societatea a adunat aproape toate fondurile necesare și ar dori ca în primăvara anului 1926 să înceapă construirea cavoului, așa ca până în august 1926 (data la care se împlinesc 10 ani de la luptele Diviziei Sârbe în Dobrogea) să poată termina lucrările precum și adunarea osemintelor.

Pentru toate acestea însă, este nevoie de bunăvoința Statului Român și în special în chestiunea cedării unui teren de circa 400–500 metri pătrați, teren pe care să se construiască cavoul.

Domnul general Hadgici mi-a mai spus că Guvernul sârbo-croato-sloven va face intervențiunile necesare în acest sens prin Ministerul Afacerilor Străine; m-a rugat însă ca, mai înainte de a face aceste intervențiuni, să previn autoritățile

³ Ibidem.

⁴ Eugen Stănescu, Gavrilă Preda, Mircea Costna, Iulia Stănescu, Cavaleri ai Ordinului Militar de Război „Mihai Viteazul”. Sibiu 2012, pag. 124-126.

⁵ Miodrag Milin, Voluntari sârbi pe frontul românesc din toamna anului 1916, „Analele Banatului”, Serie nouă, Arheologie- Istorie XXI 2013, pag. 442-452.

noastre militare superioare, solicitându-le sprijinul necesar pentru rezolvarea acestei chestiuni.

Dacă această bunăvoință și sprijin vor fi acordate, atunci, la sosirea intervenției prin Ministerul de Externe chestiunea se va găsi deja cunoscută și studiată de către Ministerul nostru de Război și ca atare rezolvarea ei se va putea face mai cu înlesnire.⁶

La rândul său șeful Legației Regale a României la Belgrad domnul R. G. Iamandi trimite la 13 ianuarie 1926 ministrului Afacerilor Străine adresa nr. 2867, cu următorul conținut:

Aici alăturat am onoarea a face să parvină Excelenței Voastre o cerere a domnului general Ștefan Hadjici, președintele Societății pentru Ridicarea unui Monument în Dobrogea. în amintirea soldaților voluntari sârbi, căzuți în luptele pentru libertate.

Dat fiind că ridicarea acestui monument va putea contribui într-o largă măsură la apropierea sufletească a celor două țări aliante, cât și la o mai bună cunoaștere reciprocă, sunt de părere ca cererii acestui Comitet să i se acorde toată atențiunea, facându-se tot posibilul pentru a i se da o soluțiune favorabilă. Inaugurarea monumentului amintit, precum și festivitățile ce s-ar putea eventual aranja cu această ocaziune, ar fi unul din mijloacele cele mai eficace pentru propaganda și pentru apropierea sârbo-română.

Primiți vă rog, domnule ministru, asigurarea prea înaltei mele considerațiuni”⁷.

Marele Stat Major adresează Societății Mormintele Eroilor Căzuți în Război, singura autoritate din România care se ocupa de îngrijirea și înfrumusețarea tuturor mormintelor de război de pe întreg teritoriul național, fără deosebire de naționalitate și confesiune,⁸ rugămintea de a acorda tot sprijinul Comitetului de Inițiativă sârb.

La 14 ianuarie 1926 Directorul Societății Mormintele Eroilor Căzuți în Război transmite la Marele Stat Major, Diviziunea a II-a, următorul răspuns:

Vă facem cunoscut că am comunicat domnului Atașat Militar Român din Belgrad că Societatea Mormintele Eroilor va da tot concursul Societății foștilor luptători sârbi în Dobrogea pentru centralizarea osemintelor eroilor sârbi din regiunea Medgidia în cavoul pe care această societate îl va construi pe teritoriul comunei Medgidia sau în împrejurimi.

În acest scop am și dat ordine delegatului nostru din Dobrogea să caute terenul necesar în întindere de 400-500 m.p. pe care să se poată construi cavoul proiectat. Rezultatul va fi comunicat domnului Atașat Militar Român din Belgrad.”⁹

Tot în această zi directorul Societății Mormintele Eroilor Căzuți în Război transmite o adresă către atașatul militar român din Serbia cu următorul conținut:

⁶ Arhiva ONCE, Adresa atașatului militar din Belgrad către Marele Stat Major.

⁷ Arhiva ONCE, Adresa nr. 2867 din 13 ianuarie 1926 a Legației Regale a României în Belgrad, adresată ministrului afacerilor străine.

⁸ Col(r). Petre Stoica, România. Asociația Națională „Cultul Eroilor”, Râmnicu Vâlcea. 2009, pag. 10.

⁹ Arhiva ONCE, Adresa directorului Societății Mormintele Eroilor Căzuți în Război din 14 ianuarie 1926 către Marele Stat Major, Diviziunea a II-a.

La raportul dumneavoastră nr. 190/1925 înaintat Marelui Stat Major și transmis spre soluționare acestei Societăți avem onoarea de a vă aduce la cunoștință următoarele:

- 1) *Societatea Mormintele Eroilor Căzuți în Război, care îngrijește deopotrivă toate mormintele de eroi aflătoare pe teritoriul României indiferent de naționalitate, va da tot concursul necesar Societății Foștilor Luptători Sârbi în Dobrogea cu prilejul exhumării și centralizării eroilor sârbi căzuți în regiunea Dobrogei într-un osuar cu cripte, pe care această Societate intenționează a-1 construi pe cheltuiala proprie la Medgidia sau în împrejurimi;*
- 2) *În acest scop am dat ordin delegatului nostru în regiunea Dobrogea să caute terenul potrivit în întindere de 400-500 m.p., care s-ar putea ceda numitei Societăți pentru construirea cavoului. Societatea Mormintele Eroilor Căzuți în Război va pune la dispoziția Societății Foștilor Luptători Sârbi în Dobrogea pe delegatul său în această regiune pentru a da tot concursul la descoperirea mormintelor de eroi sârbi și la centralizarea osemintelor lor în cavoul ce se va construi în acest scop. De asemenea vom pune la dispoziția numitei societăți toate datele statistice ce se posedă cu privire la mormintele de eroi sârbi situate în regiunea Medgidia.*
- 3) *Rezultatul ce-1 vom obține de la delegatul nostru referitor la terenul necesar vi-1 vom comunica și dumneavoastră pentru a-1 putea transmite Societății Foștilor Luptători Sârbi în Dobrogea*¹⁰.

La aceeași dată directorul Societății Mormintele Eroilor Căzuți în Război ordonă delegatului său din Dobrogea sublocotenentul Nicolae Copaciu următoarele:

Binevoși a cunoaște că Societatea Foștilor Luptători Sârbi din Dobrogea, al cărei președinte este domnul general Hadgici, prim adjutant regal și fost comandant al Diviziei Sârbe care a luptat în Dobrogea. intenționează să construiască un mic cavou la Medgidia sau în împrejurimi unde să așeze osemintele eroilor sârbi căzuți în această regiune.

Această lucrare urmează a se începe în primăvara acestui an, iar operațiunea centralizării să se execute în așa fel, încât să fie complet terminată până în august 1926, când se împlinesc 10 ani de la luptele date de Divizia Sârbă în Dobrogea.

În acest scop sus numita Societate ar avea nevoie să i se cedeze un teren de circa 400-500 m.p. pe care să se execute cavoul proiectat, ale cărui cheltuieli le va suporta în întregime.

Comunicându-vă cele ce preced, vă rugăm să cercetați un teren potrivit pe teritoriul comunei Medgidia sau în apropiere, teren care s-ar putea ceda în scopul sus menționat.

*Rezultatul îl veți raporta cât mai urgent, chestiunea urmând a fi rezolvată fără întârziere înainte de 25 ianuarie, când trebuie dat un răspuns definitiv domnului atașat militar român în Serbia, spre a comunica celor în drept.*¹¹

¹⁰ Arhiva ONCE, Adresa directorului Societății Mormintele Eroilor Căzuți în Război către atașatul militar al României la Belgrad, din 14 ianuarie 1926

¹¹ Arhiva ONCE, Ordinul transmis de către directorul Societății Mormintele Eroilor Căzuți în Război, delegatului din regiunea Dobrogea, 14 ianuarie 1926.

Mult mai devreme decât termenul ordonat, la 17 ianuarie 1926 sublocotenentul Nicolae Copaciu raportează că cel mai bun loc pentru ridicarea cavoului eroilor sârbi este alături de cimitirul internațional care se organizează la Mircea Vodă, care în viitor va fi înzestrat cu irigații și iluminat public.¹²

În baza acestei propuneri directorul Societății Mormintele Eroilor Căzuți în Război, la 1 februarie 1926, transmite atașatului militar la Belgrad, următoarele:

Avem onoarea a vă aduce la cunoștință că în urma cercetărilor la fața locului, delegatul nostru în regiunea Dobrogea raportează că cel mai potrivit loc pentru construirea mausoleului eroilor sârbi înmormântați în Dobrogea este lângă gara Mircea Vodă.

Tot acolo se organizează de către Societatea Mormintele Eroilor Căzuți în Război un mare cimitir de onoare în care se vor centraliza mormintele de eroi români, aliați și inamici aflate pe teritoriul județului Constanța.

Locul ales se află într-o pozițiune care predomină împrejurimile, având o frumoasă priveliște și fiind în apropiere de linia ferată București-Constanța.

Acest loc în suprafață de 400-500 m.p. se poate obține în cel mai scurt timp și el va fi pus în mod gratuit la dispozițiunea delegațiunii iugoslave pentru ridicarea mausoleului.

Așteptăm răspunsul dumneavoastră pentru ca, în cazul în care locul convine, să intrăm în posesia lui în scopul menționat.¹³

Ministerul de Război asigură Ministerul Afacerilor Străine că va acorda toată atențiunea cu privire la ridicarea monumentului soldaților sârbi căzuți în Dobrogea. În ceia ce privește inaugurarea monumentului și festivitățile ce eventual ar avea loc cu această ocazie.¹⁴

După ce aduce la cunoștința generalului Stefan Hadžić propunerea primită, atașatul militar român la Belgrad transmite directorului Societății Mormintele Eroilor Căzuți în Război următoarele:

Am comunicat domnului general Hadgici cuprinsul adresei dumneavoastră. Domnia sa vă mulțumește cu recunoștință pentru bunăvoința și rezezițiunea cu care ați soluționat cererea sa, comunicându-mi în același timp că terenul propus de dumneavoastră este foarte bine ales și convine din toate punctele de vedere.

Se așteaptă însă și răspunsul Ministerului Afacerilor Străine din București la adresa făcută de generalul Hadgici prin Legațiunea din Belgrad, adresă care a fost trimisă de această Legațiune cu nr. 2867 din 23 decembrie 1925 la Ministerului Afacerilor Străine din București, după care chestiunea se va considera ca definitiv rezolvată.¹⁵

La 19 februarie 1926 directorul Societății Mormintele Eroilor Căzuți în Război ordonă sublocotenentului Nicolae Copaciu următoarele:

¹² Arhiva ONCE, Raportul înaintat de sublocotenentul Nicolae Copaciu conducerii Societății Mormintele Eroilor Căzuți în Război, 17 ianuarie 1926.

¹³ Arhiva ONCE, Adresa directorului Societății Mormintele Eroilor Căzuți în Război transmisă atașatului militar român la Belgrad, 1 februarie 1926.

¹⁴ Arhiva ONCE, Adresa nr.865 din 8 februarie 1926 a Ministerului de război (Secretariatul General) către Ministerul Afacerilor Străine.

¹⁵ Arhiva ONCE, Adresa nr. 23 din 10 februarie 1926 a atașatului militar român la Belgrad către Societatea Mormintele Eroilor Căzuți în Război.

Binevoii a cunoaște că domnul atașat militar român din Belgrad ne-a comunicat cu adresa nr. 23 din 10 februarie a.c. că terenul propus de dumneavoastră la gara Mircea Vodă pentru construirea mausoleului eroilor sârbi căzuți pe teritoriul dobrogean convine din toate punctele de vedere domnului general Hadgici, inițiatorul acestei opere și în consecință vă rugăm a lua urgent măsuri pentru obținerea aceluși teren în scopul menționat mai sus.

Rezultatul, împreună cu actele respective, îl veți înainta Comitetului Central cât mai neîntârziat, întrucât lucrările urmează a se începe chiar în primăvara acestui an.¹⁶

În ziua de luni 22 martie 1926 generalul Čolak Antić, atașatul militar al Iugoslaviei și Đoka Petrov, deputat sârb, însoții de sublocotenentul Nicolae Copaciu, vizitează Medgidia, ocazie cu care a fost identificată o nouă locație unde să se construiască viitorul monument, o colină de lângă cazărmile din Medgidia, la intersecția șoselelor ce duc, una la Constanța și cealaltă la Bazargic, numită Tabia Turcească. Sublocotenentul Nicolae Copaciu informează printr-o telegramă conducerea Societății Mormintele Eroilor Căzuți în Război despre noua locație aleasă.¹⁷

După ce este informat de noua locație aleasă, generalul Stefan Hadžić tamsmite, printr-o adresă în limba franceză, următoarele propuneri atașatului militar al României la Belgrad:

Pentru a comemora luptele eroice și sacrificiile enorme pe care corpurile de armată ale voluntarilor iugoslavi le-au adus în Dobrogea. În 1916, efortul glorios și succesul final al armatelor aliate, contribuind la eliberarea națiunilor română și iugoslavă, mediile naționale din țările noastre au decis să construiască în Dobrogea. aproape de câmpul de bătaie, un osuar pentru a transporta acolo rămășițele glorioase ale eroilor iugoslavi uciși de inamic și a ridica un monument demn de gloria lor.

Având convingerea că Guvernul Regal Român va acorda tot sprijinul necesar acestei opere, destinată să comemoreze gloria și fraternitatea armelor celor două armate ale noastre într-o epocă foarte dificilă și decisivă pentru existența lor. Comitetul pentru ridicarea unui monument în memoria voluntarilor morți în Dobrogea, are onoarea să se adreseze Legației Regale Române cu următoarea rugămintea de a binevoi să depună eforturi pe lângă Guvernul său și să obțină concursul acestuia în următoarele chestiuni:

1) permisiunea, de principiu, ca mormintele soldaților iugoslavi, morți și îngropați în Dobrogea, să poată fi concentrate în orașul Medgidia;

2) ca Guvernul Regal Român să pună la dispoziția Comitetului în acest oraș un teren de cca 1.000 de metri pătrați, necesari pentru ridicarea osuarului și a monumentului;

3) să îi asigure forța de muncă, dar și mijloacele de transport în vederea exhumării și transportului rămășițelor morților noștri la locul destinat.

¹⁶ Arhiva ONCE, Ordinul transmis de către directorul Societății Mormintele Eroilor Căzuți în Război sublocotenentului Nicolae Copaciu. la 19 februarie 1926.

¹⁷ Arhiva ONCE, Telegrama nr. 903 din 22 martie 1926 adresată de către sublocotenentul Nicolae Copaciu conducerii Societății Mormintele Eroilor Căzuți în Război.

*Comitetul exprimă Legației Regale în avans recunoștința sa pentru tot ceea ce va întreprinde în chestiunea menționată și o roagă să accepte expresia celei mai înalte considerații.*¹⁸

Acest document, prin intermediul Ministerului Afacerilor Străine, ajunge la conducerea Societății Mormintele Eroilor Căzuți în Război, al cărui director înaintează Ministerului de Război o adresă prin care prezintă noua situație creată și face o serie de propuneri:

Avem onoarea a raporta că rămăsese stabilit cu consimțământul generalului Hadgici ca locul destinat pentru ridicarea mausoleului eroilor sârbi să fie la gara Mircea Vodă, unde Societatea Mormintele Eroilor Căzuți în Război organizează și un mare cimitir centralizator al tuturor mormintelor de eroi din județul Constanța rămase necentralizate până la această dată.

În urmă s-a prezentat la Societate domnul general Ciolac Antici, care a insistat asupra alegerii locului la Medgidia, indicând Tabia Turcească din spatele cazărării.

Această alegere a fost făcută pe motivul că toate actele de eroism ale Diviziei Sârbe sunt strâns legate de localitatea Medgidia, unde a fost și cartierul general sârbesc.

În aceste condițiuni avem onoarea a propune următoarele:

- 1) *Mausoleul eroilor sârbi să se construiască în comuna Medgidia pe locul indicat de domnul general Ciolac Antici, dacă va putea fi expropriat în acest scop. În caz contrariu se va alege un alt loc expropriabil, de comun acord cu domnul reprezentant al Guvernului Sârbesc. Acest teren, în întindere de circa 1.000 m.p., va fi pus grabnic la dispoziția Comitetului pentru Ridicarea Osuarului și Monumentului Eroilor Sârbi.*
- 2) *Societatea Mormintele Eroilor Căzuți în Război va pune la dispoziția Comitetului Iugoslav pe sublocotenentul Nicolae Copaciu, delegatul său oficial, care este însărcinat cu organizarea cimitirelor militare de onoare din Dobrogea. De asemenea, Societatea va transporta gratuit pe CFR sicriile cu osemintele eroilor sârbi, rămânând ca operația de exhumare, transport și reînhumare, să se facă de către ofițerul nostru delegat, cu echipele de soldați și cu mijloacele de transport pe care Ministerul de Război va binevoi a le pune la dispoziție în acest scop sublocotenentului Nicolae Copaciu, delegatul nostru însărcinat cu executarea lucrărilor. În ceea ce privește mijloacele ce ne trebuiesc puse la dispoziție de către Ministerul de Război acestea sunt:*
 - a. *O echipă de 30 soldați, sub conducerea a doi sergenți;*
 - b. *Șase căruțe cu câte patru cai și conducătorii necesari;*
 - c. *Un cal de călărie pentru sublocotenentul Copaciu, delegatul nostru special, care va pătrunde prin toate comunele pentru exhumarea eroilor sârbi;*
 - d. *De asemenea să se pună la dispoziția domnului general Ciolac Antici, atașatul militar al Iugoslaviei în România, un automobil pentru câteva zile cu începere de la 7 aprilie, spre a face primele cercetări însoțit de sublocotenentul Copaciu Nicolae pentru descoperirea tuturor mormintelor eroilor sârbi.*

¹⁸ Arhiva ONCE, Adresa generalului Stefan Hadžić către atașatul militar român la Belgrad.

*Toate acestea, cu aprobarea Ministerului de Război se vor putea da de către Comandantul Diviziei a 9-a din Constanța.*¹⁹

Construirea monumentului eroilor sârbi, concomitent cu identificarea, exhumarea și reînhumarea eroilor sârbi. Conform celor convenite cu domnul general Čolak Antić, activitatea efectivă va începe imediat după sărbătorile Paștelui.

În conformitate cu telegrama nr. 2189 din 6 aprilie 1926, transmisă de secretarul general al Ministerului de Război, cu începere de la 7 aprilie 1926 Divizia 9 Infanterie pune la dispoziția sublocotenentului Nicolae Copaciu, delegatul Societății Mormintele Eroilor Căzuți în Război în Dobrogea: 2 sergenți, 30 de soldați, 6 căruțe cu conducători a 4 cai, un cal de șea și foile de drum necesare.²⁰ Conform acestei telegrame sublocotenentul Nicolae Copaciu a făcut intervenții pentru obținerea automobilului la Prefectura Județului Constanța și la comandantul Diviziei 9 Infanterie, obținând rezolvări favorabile de la ambele instituții.²¹

Din motive personale, generalul Čolak Antić a refuzat să mai meargă împreună cu sublocotenentul Nicolae Copaciu la Medgidia și împrejurimi așa cum se stabilise inițial. Generalul Čolak Antić încredințează ca toate activitățile de descoperire și inventariere a mormintelor eroilor sârbi, precum și deshumarea, transportul și reînhumarea acestora, să fie executate de către sublocotenentul Nicolae Copaciu.²²

În perioada 1919-1926, în întreaga Dobroge s-a desfășurat activitatea de inventariere a tuturor mormintelor individuale, grupurilor de morminte și a gropilor comune, această acțiune fiind executată în fiecare comună cu mare responsabilitate de către comisii formate din primar, șeful de post, învățători, etc. În primăvara anului 1926 a început deshumarea eroilor morți în timpul confruntărilor din Dobrogea și centralizarea acestora în cimitirele de onoare din Turtucaia, Bazargic, Constanța, Mircea Vodă și Tulcea. În județul Constanța lucrările au fost coordonate de către sublocotenentul Nicolae Copaciu, ajutat de echipa pusă la dispoziție de Ministerul de Război. Au mai participat la executarea acestor lucrări militare din Regimentul 2 Grăniceri în plasa Medgidia și militari din Regimentul 2 Grăniceri și Regimentul 40 Infanterie în plasa Mangalia.

Militarii sârbi descoperiți erau marcați cu o cruce și rămâneau pe loc, urmând ca transportul lor la Medgidia să se facă după terminarea lucrărilor la monument.²³

Din județul Constanța, în perioada aprilie–iulie 1926, au fost deshumați și transportați la Medgidia 241 de eroi sârbi. Au mai fost deshumați și transportați la Medgidia în ziua de 12 iulie 1926 doi militari sârbi: căpitanul Iordan Nikolić și locotenentul Vasile Morović, care fuseseră înhumați în Cimitirul de Onoare din Bazargic.²⁴ Dupa deshumare se trecea la identificarea acestor eroi cu ajutorul unor

¹⁹ Arhiva ONCE, Adresa transmisă Ministerului de Război, la 19 martie 1926. de către directorul Societății Mormintele Eroilor Căzuți în Război.

²⁰ Arhiva ONCE, Telegrama nr. 2189 din 6 aprilie 1926 transmisă de către Ministerul de Război către Divizia 9 Infanterie Constanța.

²¹ Arhiva ONCE, Raportul nr. 125 din 12 aprilie 1926 transmis de către sublocotenentul Nicolae Copaciu. conducerii Societății Mormintele Eroilor Căzuți în Război.

²² Ibidem.

²³ Ibidem.

²⁴ Arhiva ONCE, Adresa nr. 54 din 14 iulie 1926 a Societății Mormintele Eroilor Căzuți în Război județul Caliacra către Comitetul Central al Societății Mormintele Eroilor Căzuți în Război.

inele metalice, care erau purtate în timpul războiului de către militarii sârbi. În fiecare localitate preotul ortodox ținea o slujbă religioasă cu tot fastul cuvenit eroilor. Transportul acestora până la Medgidia s-a realizat de regulă cu trenul.

Monumentul a fost executat la Belgrad, apoi a fost transportat și instalat la Medgidia. Monumentul este construit din marmură, are forma unei piramide, având un basorelief cu emblema Serbiei întregite și următoarea inscripție:

*Eroii Diviziei I voluntară sârbă, căzuți în Dobrogea în luptele de la 25 august până la 12 octombrie 1916. pentru eliberare și unire. Patria recunoscătoare, Regatul Sârbo-Croato-Sloven.*²⁵

Pe latura opusă a monumentului sunt însemnate localitățile unde au luptat soldații sârbi:

*Dobrici – Kara Sinan, Hardali-Tekederesi, Kokargea-Amzacea, Enge Mahale – Edilchio*²⁶.

Societatea Mormintele Eroilor Căzuți în Război, împreună cu Garnizoana Militară Medgidia, la 25 iulie 1926 a organizat o solemnitate cu ocazia reînălțării eroilor sârbi. În vederea acestui eveniment orașul Medgidia a fost pavoazat cu drapelurile române și iugoslave, iar cripta a fost foarte frumos pavoazată cu verdeață, flori și culorile naționale ale ambelor țări, prin grija comandantului Centrului de Grăniceri din Medgidia maiorul Ionescu și primul ajutor al primarului Tache Ghițescu.²⁷

La solemnitate au participat: generalul Čolak Antić atașatul militar al Iugoslaviei la București, deputatul sârb Popović, avocatul Rădulescu, reprezentantul Patriarhiei României, prefectul Județului Constanța Goruneanu, comandantul Diviziei 9 Infanterie generalul I. Vlădescu, președintele Consiliului Județean C. Irimescu, vicarul Episcopiei arhimandritul Atanasie Dincă cu un sobor de preoți.²⁸ Ceremonialul militar a fost asigurat de către drapelul de luptă al Regimentului 13 Artilerie, o companie de onoare din Regimentul 40 Infanterie și muzica Regimentului 34 Infanterie.²⁹

Serviciul religios a început la ora 09.30. Au ținut alocuțiuni: arhimandritul Atanasie (Dincă), prefectul Goruneanu, avocatul Rădulescu, dr. Themo primarul Medgidiei, studentul Abdul Maleh, generalul I. Vlădescu, generalul Čolak Antić, toți preamărind eroismul militarilor sârbi.³⁰

A urmat așezarea în cripte a celor 243 de coșciuge cu osemintele eroilor sârbi, deasupra fiind așezat sicriul locotenentului colonel Matić, coleg de Academie Militară cu generalul Antić. Acesta, în semn de pioasă amintire pentru vitezul său coleg și camarad de arme, căci au luptat împreună în Dobrogea, a scos de pe piept cea mai mare decorație de război iugoslavă și a pus-o pe sicriu alături de un drapel cu culorile naționale. După defilarea gărzii de onoare, a urmat o masă oferită de Primăria orașului Medgidia.³¹

²⁵ „România Eroică” nr. 7-9/1926, pag. 11.

²⁶ Ibidem.

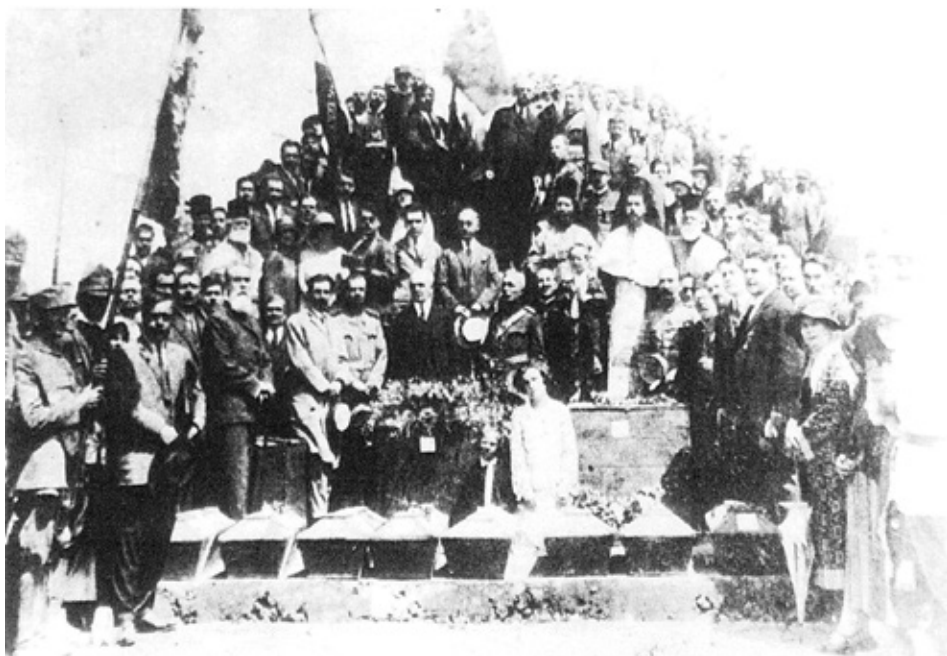
²⁷ Ibidem.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Ibidem.

³¹ Ibidem.

Fotografie din arhivă: înhumarea militarilor sârbi
la Mausoleul din Medgidia, 25 iulie 1926

Generalul Čolak Antić, impresionat de modul în care s-au desfășurat activitățile de deshumare, transport și reînhumare a eroilor sârbi, adresează următoarea scrisoare conducerii Societății Mormintele Eroilor Căzuți în Război:

Domnule Director,

Ținem să vă aducem la cunoștință, cu ocaziunea aceasta, că lucrările de exhumare și centralizare a eroilor sârbo-croato-sloveni în cavoul Medgidia au fost executate de vrednicul dumneavoastră locotenent Copaciu Nicolae. Lucrările au fost executate într-un mod frumos și inteligent, care-l caracterizează pe acest generos ofițer ca un om cu suflet înalt, făcând prin munca sa ca sentimentele țărilor noastre să fie unite pe veci. Vă mulțumim din suflet, domnule director, pentru sprijinul ce ați acordat și pentru frumoasa muncă depusă de bravul dumneavoastră ofițer, cărora vă rămân veșnic cu recunoștință și sentimente frumoase. Primiți înalte expresiuni ale considerațiilor noastre, rugându-vă a transmite aceleași vrednicului locotenent Copaciu.³²

Pregătirea festivității de inaugurare a monumentului eroilor sârbi. Autoritățile române, de comun acord cu cele iugoslave, au stabilit ca la 8 septembrie 1926 să se desfășoare o fastuoasă ceremonie militară și un serviciu religios solemn.

Autoritățile române au acționat concomitent pentru rezolvarea a două aspecte.

³² Ibidem.

Primul se referea la pregătirea efectivă a spațiului destinat desfășurării acestui eveniment. Problema cea mai dificilă consta în amenajarea drumului de acces către monument, care necesita o sumă de 700.000 mii lei, bani de care Primăria Medgidia și Prefectura Constanța nu dispuneau. Sublocotenentul Nicolae Copaciu transmite conducerii Societății Mormintele Eroilor Căzuți în Război propunerea ca Ministerul Lucrărilor Publice, prin Direcția Generală de Poduri și Șosele, să aloce imediat suma de 700.000 lei, sau numai 500.000 lei, dacă Ministerul de Război ar accepta ca cei aproximativ 2.500 de militari aparținând Centrului Grănicerilor din Medgidia să lucreze „cu brațele”.³³ Această propunere este aprobată, astfel că la data stabilită pentru inaugurarea monumentului drumul de acces va arăta impecabil.

Al doilea aspect se referă la pregătirea efectivă în cele mai mici amănunte a modului de desfășurare a ceremoniei militare și serviciului religios. La propunerea Ministerului Afacerilor Străine se constituie un Comitet condus de către directorul Societății Mormintele Eroilor Căzuți în Război generalul I. Manolescu. Acest Comitet va rezolva, cu sprijinul generalului Čolak Antić atașatul militar al Iugoslaviei la București, al Ministerului de Război și autorităților locale ale județului Constanța, o multitudine de probleme:

- Aprobarea de către Consiliul de miniștri a Proiectului de program, întocmit de către Societatea Mormintele Eroilor Căzuți în Război;
- Transportul gratuit al delegației sârbe conduse de către generalul Čolak Antić de la București la Medgidia cu ajutorul a trei vagoane (unul special și 2 de clasa I), atașate la trenul accelerat nr. 805, care va pleca din București în seara zilei de 7 septembrie 1926, orele 23.45. Biletele pentru aceste vagoane se vor distribui invitaților prin grija Ministerului de Război. Cu același tren se vor transporta și oficialitățile civile și militare române de la nivel central și delegația sârbilor din Arad;
- Transportul urmașilor luptătorilor sârbi, a muzicii și subunităților militare sârbe se va executa cu un vapor pe Dunăre, de la Belgrad la Cernavoda, unde vor sosi în ziua de 7 septembrie. Cazarea acestora se va face pe vas sau în unele locații puse la dispoziție de către Primăria Cernavoda;
- Transportul acestora la Medgidia se va face în dimineața zilei de 8 septembrie 1926 cu un tren special;
- Pentru transportul oaspeților din gara Medgidia la monument, prin grija Prefecturii Constanța, se vor asigura 10 automobile și 100 de trăsură și căruțe;
- Participanților sârbi le vor fi puse la dispoziție câte o broșură bilingvă referitoare la participarea trupelor sârbe la luptele din Dobrogea, întocmită de către Secția Istorică a Marelui Stat Major;
- Stabilirea reprezentanților Guvernului, armatei, clerului și a trupelor care vor participa la solemnitate. S-a convenit să fie invitați toți foștii comandanți și șefii de state majore ai diviziilor și brigăzilor române care au luat parte împreună cu trupele sârbe la luptele din Dobrogea;
- S-a alocat o sumă de 150.000 lei pentru organizarea mesei comune;
- 100 de militari grăniceri vor asigura ordinea în zona adiacentă monumentului;

³³ Arhiva ONCE, Adresa nr. 383 din 5 august 1926, adresată de către sublocotenentul Nicolae Copaciu Comitetului Central al Societății Mormintele Eroilor Căzuți în Război.

- S-a stabilit modul de desfășurare a serviciului religios;
- S-a stabilit ordinea depunerii coroanelor și componerea delegațiilor;
- Primăria Medgidia va sigura prezența la solemnitate a reprezentanților școlilor;
- S-a stabilit modul de desfășurare a defilării;
- După terminarea ceremonialului militar și serviciului religios de la Medgidia s-a stabilit în amănunt desfășurarea vizitei oaspeților sârbi în Constanța.³⁴

Desfășurarea ceremonialului militar și serviciului religios pentru inaugurarea monumentului eroilor sârbi. În seara de marți 7 septembrie 1926 au sosit în portul Cernavodă, cu vaporul iugoslav „Alexandru I”, oaspeții sârbi și un detașament de armată iugoslav cu muzică militară și drapelele celor patru regiamente care au luptat pe frontul dobrogean.

Oaspeții au fost întâmpinați la debarcader de către Andrei Popovici prefectul județului Constanța, generalul Vlădescu comandantul Diviziei 9 Infanterie, domnul Grigore Stefu inspectorul general al Siguranței și de către C. Rădulescu primarul orașului Cernavoda, care au urat bun venit oaspeților. S-a vizitat apoi podul Carol I iar peste noapte oaspeții s-au odihnit la bordul navei.

În dimineața zilei de miercuri 8 septembrie 1926 până la ora 8.30 au sosit în gara Medgidia cu două trenuri oaspeții iugoslavi. Pe peron aceștia au fost întâmpinați de generalul L. Mircescu ministru de Război, generalul I. Popescu reprezentantul armatei, generalul I. Manolescu directorul Societății Mormintele Eroilor Căzuți în Război, episcopul Gherontie al Tomisului, A. Popovici prefectul Județului Constanța, dr. Al. Pilescu primarul Constanței, dr. I. Themo primarul Medgidiei, generali și ofițeri români care au participat la luptele din Dobrogea alături de militarii sârbi. Din Cehoslovacia au participat locotent-colonelul Tereva, maiorul Kasanek și maiorul Veijmeike, care au luptat în cadrul Diviziei 1 de Voluntari Sârbi. Au mai fost prezenți atașatii militari: ai Cehoslovaciei colonelul Silvester și Franței căpitanul Berger.³⁵

La oprirea trenului în gară o companie din Regimentul 2 Grăniceri a dat onorul, fanfara militară română a intonat imnul Iugoslaviei, iar fanfare sârbă a intonat imnul României.

Oficialitățile s-au îndreptat apoi cu automobilele, trăsurile și căruțele spre Tabia Turcească, locul unde se înălța monumentul sârb.

La ora 9.00 generalul L. Mircescu și generalul Stefan Hadžić au trecut în revistă garda de onoare, formată dintr-o companie din Regimentul 2 Grăniceri, un batalion infanterie din Regimentul 24 Infanterie, o baterie din Regimentul 13 Artilerie, o baterie din Regimentul 18 Obuziere, un escadron din Regimentul 9 Călărași, o companie de marină, o companie din Batalionul de jandarmi Cernavoda; în formație erau prezente și drapelele de luptă ale celor 4 regiamente sârbe.³⁶

După ce oficialitățile și-au ocupat locurile, comandantul paradei a ordonat darea onorului la drapel, moment în care cele 4 drapele de luptă sârbe și cele 8

³⁴ Arhiva ONCE, Divizia 9 Infanterie, Programul de detaliu al solemnității inaugurării criptei monument de la Medgidia.

³⁵ „România Eroică” nr.7-9/1926.

³⁶ Ibidem.

drapele de luptă române au părăsit locul din formație și s-au așezat pe platoul din fața monumentului.

Serviciul religios a fost oficiat de către episcopul Gherontie la Tomisului, arhiepiscopul Josif al Belgradului, arhiepiscopul catolic Schneder. A urmat cuvântarea episcopului Gherontie, care a elogiat faptele de arme ale militarilor sârbi care s-au jertfit pentru libertatea și dreptatea popoarelor.

În salvele de pușcă ale gărzii de onoare a avut loc dezvelirea monumentului. În acest moment oaspeții sârbi au dat drumul unui vultur, care și-a luat zborul spre cer, simbol al vitejiei și înălțării sufletești a celor care au luptat și s-au jertfit pentru patrie. A urmat depunerea a 40 de coroane de către autorități, oficialități și invitați. Membrii delegației autorităților sârbe au depus și o mână de pământ din pământul Iugoslaviei întregite. Din partea trupelor dobrogene au depus coroane: comandantul Diviziei 9 Infanterie, delegații formate din comandantul regimentului, un ofițer, un subofițer, un caporal și un soldat – ai Regimentului 34 Infanterie, Regimentului 13 Artilerie, Regimentului 18 Obuziere, Regimentului 9 Călărași, Marinei Militare și Batalionului de Jandarmi.³⁷

Au luat cuvântul: generalul Stefan Hadžić comandantul Diviziei 1 Voluntari Sârbi; gen. Josifović comandantul Brigăzii 1 de Voluntari Sârbi; generalul L. Mircescu ministru de Război; generalul Čolak Antić atașatul militar al Iugoslaviei la București; Aurel Vasiliu în numele Ministerului de Externe al României; deputatul sârb Vučić; generalul I. Popescu comandantul Corpului 2 Armată; general Mihailović din partea Ministerului de Război Iugoslav; Dr. Lupu fost ministru român; maior Lovrić orbit cu ocazia luptelor din Dobrogea; domnul I. Cămărășescu fost comisar al Guvernului Român pe lângă armata sârbă; profesorul universitar Reiss ziarist elvețian; domnul Raul Atanasiu din partea presei române.

Prin fața tribunei oficiale au defilat în încheierea solemnității: școlile din Medgidia, delegațiile societăților (Societatea Mormintele Eroilor Căzuți în Război, Uniunea Ofițerilor în Rezervă Români, Societatea Văduvelor Eroilor din Războiul 1916-1919, Asociația Națională a Invalizilor de Război, Uniunea Națională a Foștilor Luptători), compania de grăniceri, Batalionul de infanterie din Regimentul 34 Infanterie, compania din Marina Militară, bateria din Regimentul 13 Artilerie, bateria din Regimentul 18 Obuziere, escadronul din Regimentul 9 Călărași.³⁸

Cel mai emoționant moment al festivității a fost cel în care generalul Stefan Hadžić s-a întâlnit cu colonelul Corneliu Dragalina, fostul comandant al unui grup de artilerie grea română, care a susținut eroic Divizia 1 Voluntari Sârbă. Bravii comandanți din vremurile grele ale războiului, întâlnindu-se după 10 ani, s-au îmbrățișat vădit marcați de amintirile de luptă, glorie și sacrificiu trăite în război.³⁹

La ora 13.30 în cazarma Regimentului 2 Grăniceri, a avut loc masa comună, la care au luat cuvântul domnul general Čolak Antić și generalul L. Mircescu.

La ora 15 un tren special va transporta oaspeții iugoslavi la Constanța, unde aceștia, însoțiți de membrii Consiliului Comunal, vor vizita silozurile. Ulterior s-a vizitat Mamaia, unde s-a servit o gustare.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Arhiva ONCE, Programul în detaliu al solemnității inaugurării monumentului de la Medgidia.

³⁹ „România Eroică” nr.7-9/1926.

La ora 22.00 pe peronul gării Constanța autoritățile civile județene și comunale din Constanța, precum și întregul corp ofițeresc al Garnizoanei Constanța și fanfara Regimentului 4 vânători, au salutat oaspeții iugoslavi.

Cu același tren delegația iugoslavă s-a deplasat la Cernavoda, unde s-au îmbarcat pe vaporul „Alexandru I”.⁴⁰

Odată ajunși acasă, oaspeții iugoslavi adresează, la 14 septembrie 1926, conducerii Societății Mormintele Erilor Căzuți în Război o telegramă, semnată de către generalul Josifović, cu următorul conținut:

*Reîntorși din piosul nostru pelerinaj, vă adresăm cele mai călduroase mulțumiri pentru opera admirabil realizată de dumneavoastră și de societatea pe care cu atâta demnitate o conduceți, în memoria fraților noștri morți în Dobrogea.*⁴¹

Președintele Societății „Înfrățirea Sârbo-Croato-Slovenă” din București, domnul S. Počeković, în numele Coloniei Sârbo-Croato-Slovene din România „aduce viile sale mulțumiri Societății Mormintele Eroilor, pentru frumoasa atenție de a ne fi invitat și oferit călătoria gratuită la inaugurarea monumentului Eroilor Sârbi din Medgidia, căzuți în luptele din Dobrogea la 1916. Organizarea festivității de către Societatea Mormintele Eroilor a fost neînchipuit de frumoasă și toți noi, Colonia Sârbo-Croato-Slovenă, precum și invitații din patria noastră, poartă cele mai frumoase amintiri și au fost pătrunși de dragostea frățescă a poporului român care încă odată a fost întărită și cimentată prin ridicarea acestui monument pe pământul Dulcei Români”.⁴²

Tot în legătură cu inaugurarea monumentului de la Medgidia generalul I. Manolescu a primit o scrisoare impresionantă, adresată de către domnul George Mamuianu fostul Prefect al Județului Constanța:

Îmi amintesc și-mi voi aminti întotdeauna momentele grave și înălțătoare din războiul nostru, în care eroismul și frăția sârbo-croato-slovenă pentru triumful dreptății imanente s-au manifestat cu atâta intensitate.

Revăd parcă și azi în spitalele județului Constanța pe răniții bravei națiuni amice și aliante, al căror mare număr, egalând pe al răniților noștri, cum și dorința lor de a se vindeca mai repede spre a se reîntoarce pe front, probau nu numai eroismul lor dar și hotărârea nestrămutată de a merge, și au mers fără șovăire, până la jertfa supremă pentru izbânda sfintei cauze pe care o apărâu.

Jerfa n-a fost inutilă, căci dreptatea a învins.

Mulțumindu-vă călduros de a mă fi invitat la înălțătoarea manifestațiune ce are loc la Medgidia în ziua de 8 curent pentru slăvirea eroismului sârbo-croato-sloven și regretând mult că din împrejurări independente de voința mea nu pot veni, vă rog să fiți interpretul sentimentelor mele de profundă pietate, admirațiune și recunoștință, pe care, atât ca fost prefect de Constanța în timpul războiului, cât și ca român, le păstrez și împreună cu mine sunt sigur că le vor păstra toți românii, eroilor sârbi, croați și sloveni căzuți în luptele din Dobrogea pentru înfăptuirea idealurilor noastre naționale și a marilor principii umanitare.

⁴⁰ Arhiva ONCE, Programul în detaliu al solemnității inaugurării monumentului de la Medgidia.

⁴¹ „România Eroică” nr.7-9/1926.

⁴² Ibidem.

*Fie ca eroica lor amintire să cimenteze și mai mult, dacă e posibil, legăturile de sinceră și glorioasă prietenie ce există între ambele națiuni amice și aliate.*⁴³

Ce s-a întâmplat cu osemintele unor eroi sârbi descoperite după inaugurarea monumentului de la Medgidia. După inaugurarea monumentului de la Medgidia s-au descoperit osemintele unor eroi sârbi pe teritoriul județului Constanța dar și în alte localități din România.

Pentru rezolvarea situației unor astfel de cazuri generalul I. Manolescu directorul Societății „Cultul Eroilor”⁴⁴ la 23 februarie 1928, anunță pe atașatul militar al Regatului Sârbilor, Croaților și Slovenilor că Societatea intenționează să „construiască o ușă pentru a asigura accesul în subsolul mausoleului de la Medgidia unde va fi construită o criptă anexă, după desenul inclus, pentru osemintele eroilor sârbi care se găsesc încă pe teritoriul românesc”⁴⁵ Directorul Societății Cultul Eroilor solicită aprobarea atașatului pentru acest proiect, asigurând că partea română „va lua toate precauțiile în scopul de a nu compromite rezistența și aspectul monumentului”⁴⁶

Această aprobare nu a fost acordată, astfel că diferitele situații apărute se rezolvau de la caz la caz.

În anul 1935. domnul Constantin Dragomirescu, preotul paroh al Bisericii „Sfânta Paraschiva” din comuna Mereni anunța pe directorul Societății Cultul Eroilor că pe proprietatea cetățenilor Dumitru Iordache și Florea Diaconu s-au descoperit osemintele unor militari sârbi. Pentru aceștia s-a oficiat o slujbă religioasă cu tot fastul cuvenit în ziua de 6 iunie 1935, Ziua Eroilor, după care au fost depuse într-o cutioară de lemn într-o cameră de la intrarea în biserică.⁴⁷

Colonelul Radu Marcovici, directorul Societății Cultul Eroilor transmite aceste informații atașatului militar al Iugoslaviei la București, solicitând precizări referitoare la locul unde să fie înhumate aceste oseminte, având în vedere că mausoleul de la Medgidia nu are criptă accesibilă.⁴⁸

La 12 noiembrie 1935 Legațiunea Regatului Iugoslaviei va înainta următorul răspuns:

În referire la adresa dumneavoastră nr. 1899 din 11 noiembrie 1935 Legațiunea Iugoslaviei are onoarea a vă mulțumi de amabilul gest și de grija față de osemintele eroilor sârbi morți în Marele Război. Legațiunea Regală are onoare a vă ruga să binevoiți a ne comunica, dacă este posibil, câte schelete au fost găsite și dacă s-au găsit niște insigne de metal, care le purtau soldații sârbi în timpul războiului și pe care au fost înscrise numele și prenumele fiecăruia. Cu ajutorul acestor insigne s-ar putea constata numele și prenumele acestor soldați.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Începând cu 02.06.1927 Societatea Mormintele Eroilor Căzuți în Război și-a schimbat denumirea în Societatea Cultul Eroilor.

⁴⁵ Arhiva ONCE, Adresa nr. 352 din 23 februarie 1928 a directorului Societății Cultul Eroilor către atașatul militar la București al Regatului Sârbilor, Croaților și Slovenilor.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Arhiva ONCE, Scrisoarea adresată de către Parohia bisericii „Sfânta Paraschiva” din Mereni, județul Constanța, către directorul Societății Cultul Eroilor, înregistrată cu nr. 1697 din 26.08.1935.

⁴⁸ Arhiva ONCE, Adresa nr.1899 din 11 noiembrie 1935, transmisă de către Societatea Cultul Eroilor către Legațiunea Regatului Iugoslaviei la București.

Totodată Legațiunea Regală are onoarea a vă comunica să binevoiți a dispune ca osemintele acestor eroi să fie înmormântate în cimitirul comunei Mereni.⁴⁹

Societatea Cultul Eroilor comunică la 20 noiembrie 1935 acest răspuns Parohiei Bisericii „Sfânta Paraschiva” din comuna Mereni.⁵⁰

СПОМЕНИК ХЕРОЈИМА ПРВЕ СРПСКЕ ДОБРОВОЉАЧКЕ ДИВИЗИЈЕ У ДОБРУЦИ

Ремус Маковеј, резервни пуковник

Резиме

Уводно поглавље садржи податке о саставу Прве српске добровољачке дивизије и податке о њеном учешћу у ратним операцијама у периоду 17. август – 16. октобар 1916. године, у Добруци. Прва српска добровољачка дивизија имала је у свом саставу: две пешадијске бригаде (свака са по два пешадијска пука), два артиљеријска дивизиона, један брдски артиљеријски дивизион, једну понтоњерску компанију и један ескадрон Кавалеријског пука „Черноморски“, са укупно 624 официра и 18.244 војника. Борци Прве српске добровољачке дивизије учествовали су у следећим ратним операцијама:

- 17–18. августа, заузели су положаје код Мецидије,
- 25. августа, офанзива на Добрић,
- 31. августа – 1. септембра, одбрана на потезу Хардаљи–Текедереши,
- 5–7. септембра, одбрана код Кокарце,
- 19–20. септембра, офанзива на Амзачу,
- 7–8. октобра, одбрана на потезу Енге Махале (Мерењ) – Едилкиој (Мириштја),
- 14–16. октобра, повлачење на север Добруце и прелазак у Бесарабију (Basarabia).

У тим борбама Прва српска добровољачка дивизија претрпела је велике губитке: 42 погинула и 192 рањена официра, 1.689 погинулих, 6.172 рањена и 866 несталих војника. Наводи се број српских официра и војника које су одликовале румунске власти, у знак признања за испољену храброст и пожртвованост у борбама за одбрану Добруце.

У следећем поглављу цитирана је детаљно политичко-дипломатска преписка вођена у периоду 19. децембар 1925. – 22. март 1926, између Београда и Букурешта, посредством румунског дипломатског представништва у Београду, у вези са предлогом за подизање у Добруци маузолеја-костурнице у којем треба да буду сакупљени посмртни остаци палих бораца Прве српске добровољачке дивизије. Иницијатива за подизање спомен-обележја потекла је од генерала Стевана Хаџића, тада председника Удружења бивших српских бораца у Добруци, својевремено команданта Прве српске добровољачке дивизије. Румунске власти су одмах дале сагласност, па су крајем марта 1926. војни аташе амбасаде Краљевине СХС у Букурешту генерал Чолак Антић [генерал Војин И. Чолак-Антић, војни изасланик у Букурешту 1923–1927] и посланик Народне скупштине Краљевине СХС Ђока Петров одабрали најпогодније место за спомен-обележје – узвишење код града Мецидије, на раскрсници путева

⁴⁹ Архива ОНЦЕ, Рăспунсул Легаџеи Регале а Југославиеи цăтре Сoциетатеа Скулт Ероилор њрегистратă цу нр. 2266 дин 14 нoиembrie 1935.

⁵⁰ Архива ОНЦЕ, Адреса нр. 1943 дин 20 нoиembrie 1935, трансмишă де Сoциетатеа Скулт Ероилор цăтре Парoхиа бисерicii „Сфăнта Парасчива” дин комунa Мерени.

за Констанцу и Базарцик. Избор је пао на Мецидију и зато што се ту налазио Главни штаб Прве српске добровољачке дивизије. Пошто је обавештен о избору места за спомен-обележје, генерал Стеван Хаџић писмено се обратио војном аташеу Румуније у Београду да пренесе његову молбу властима у Букурешту:

- да Влада Краљевине Румуније начелно одобри на једно место у Мецидији пренос посмртних остатака југословенских (sic!) војника погинулих и погребених у Добруци,
- да Влада Краљевине Румуније стави на располагање градским властима у Мецидији терен површине од око 1000 м² потребан за изградњу костурнице и споменика,
- да обезбеди градским властима у Мецидији потребну радну снагу и превозна средства ради ексхумације и преноса посмртних остатака наших мртвих до одређеног места.

Пошто су румунске власти обезбедиле радну снагу и материјална средства, одмах по Ускрсу, 7. априла 1926, под командом потпоручника румунске војске Николаја Копачуа (Nicolae Copaci) почело се најпре са идентификацијом гробних места, а потом су ексхумирани посмртни остаци погинулих Срба и пренети у Мецидију. Са гробаља у Жупанији Констанца од априла до јула 1926. ексхумирани су и пренесени у Мецидију посмртни остаци 241 погинулог српског војника, а са гробаља у Базарцику још двојица официра: капетан Јордан Николић и поручник Василије Моровић (Мировић?). У то време на територији Добруце ексхумирани су погинули свих зарађених страна и пренесени на спомен-гробља у Туртукаји, Базарцику, Констанци, насељу Мирча Вода (Војевода) и Тулчи. Срби су идентификовани по металним прстенима, које су носили војници. У сваком месту, по ексхумацији, румунски православни свештеник је служио одговарајући црквени обред, а потом су посмртни остаци пренесени возом у Мецидију.

Мермерни споменик рађен у Београду пренесен је и постављен у Мецидији. На дан полагања посмртних остатака у костурницу, 25. јуна 1926, организована је посебна комеморативна свечаност, на којој су учествовали генерал Чолак-Антић, војни аташе Краљевине СХС у Букурешту, представници румунских власти, Румунске православне цркве и румунске војске. После црквеног обреда, на свечаности су говорили архимандрит Атанасије (Динка), представници румунских грађанских и војних власти и генерал Чолак-Антић. Војну почаст херојима одала је румунска почасна гарда. При полагању 243 ковчега у костурницу, у знак дубоког пијетета, генерал Чолак-Антић скинуо је са груди своје највеће војно одликовање и положио га на ковчег потпуковника Матића, свог саборца у Добруци и колеге на Војној академији.

У припреме за инаугурацију спомен-обележја 8. септембра 1926, румунске власти су уложиле значајна финансијска и материјална средства, највише за изградњу прилазног пута до споменика. Такође, организован је превоз возом бројних званица из Букурешта, румунских грађанских и војних званичника, представника посланства Краљевине СХС у Букурешту и делегације Срба из Арада. Припремљени су, такође, свечан дочек у Чернаводи и превоз у Мецидију за бројне госте из Србије, који стижу из Београда.

Гости из Србије допутовали су 7. септембра у Чернаводу, бродом „Александар Први“, заједно са војним одредом и војним оркестром. Понели су и ратне заставе четири пука Прве српске добровољачке дивизије. Сутрадан су возом стигли у Мецидију. На железничкој станици приређен им је свечан дочек са почасном војном гардом и југословенску химну одсвирао је румунски војни оркестар. Српски војни оркестар одсвирао је химну Краљевине Румуније.

Свечаност откривања споменика почела је у 9 сати. Генерали Стефан Хаџић и Ј. Мирческу извршили су смотру почасне гарде, а потом је уследио црквени обред. Уз неколико плотуна почасне гарде откривен је споменик. У том тренутку, гости из Србије пустили су орла да полети, као симбол јунаштва палих бораца и узнесења

њихових душа у небо. Они су жртвовали своје животе за отаџбину. Положени су венци румунских државних власти, службених лица, званица. Чланови српске делегације положили су и грумен земље обједињене Југославије.

На свечаности су говорили генерал Стеван Хаџић, командант Прве српске добровољачке дивизије, генерал Л. Мирческу, румунски министар рата, генерал Чолак-Антић, војни аташе Краљевине СХС у Букурешту, Аурел Василију у име Министарства спољних послова Румуније и други румунски и српски званичници. На свечаности је говорио и швајцарски универзитетски професор и новинар Рајс (Reiss – Рудолф Арчибалд Рајс ?!).

Свечаност је завршена дефилеом школараца Меџидије, чланова друштвених организације и институција, војника и морнара ратне морнарице. После кратке посете приморском граду Констанци и летовалишту Мамаји, гости су возом отпутовали у Чернаводу, одакле су бродом „Александар Први“ кренули у домовину. По повратку у Београд, упутили су телеграм топле захвалности руководству румунског друштва „Гробови хероја палих у рату“, координатору свега што је урађено на подизању спомен-обележја палим српским борцима у Добруци.

Две године после инаугурације споменика у Меџидији, у Жупанији Констанца пронађени су посмртни остаци и других погинулих српских војника у Великом рату, али они нису пренесени у маузолеј у Меџидији јер тадашњи војни аташе Краљевине СХС у Букурешту није дао потребно одобрење. Године 1935. пронађени су посмртни остаци српских војника на приватним поседима у насељу Мерењ (Mereni), такође у Добруци, Жупанија Констанца, о чему је обавештен југословенски војни изасланик у Букурешту. Из југословенског посланства тражили су обавештење да ли су пронађене значке са именима и презименима, које су са собом носили српски војници, уз препоруку да посмртне остатке сахране на сеоском гробљу.

THE MONUMENT OF THE HEROES OF THE FIRST SERBIAN VOLUNTARY DIVISION IN DOBRUJA

Remus Macovei

Summary

The First Serbian voluntary division consisted of 624 commissioned officers and 18,244 soldiers. It took part in the war operations in Dobruja between 15th of August and 16th of October 1918, suffering heavy losses in the battles: 42 killed and 192 wounded officers, 1,689 killed, 6,172 wounded, and 866 missing soldiers. The paper presents in detail the correspondence between Belgrade and Bucharest occasioned by the proposal to erect in Dobruja a mausoleum and ossuary in the memory of this division. Medgidia was chosen as a suitable location for it. The government of Romania gave its agreement in principle, provided the necessary plot of ground, as well as the means, specialists and manpower needed for the identification of the burial places, the exhumation and transport of the mortal remains.

The marble monument manufactured in Belgrade was transported and set up in Medgidia, while the deposition of the mortal remains in the ossuary was carried out on the 28th of June 1926, during a religious service and a military ceremony. The official inauguration of the memorial ossuary took place the same year on the 8th of September, in the presence of numerous officials and surviving combatants.

The paper is based on documents kept in the archive of the Romanian society “Tombs of the Heroes Fallen in War”, which was the coordinator of all the actions pertaining to the erection of the monument.

Стиван Ј. Буџарски¹

СВЕТСКИ РАТ 1914–1918. У МЕЂУРАТНОЈ ЗАВИЧАЈНОЈ КЊИЖЕВНОСТИ СРБА У РУМУНИЈИ

САЖЕТАК: Крупни догађаји Великога рата 1914–1918. одразили су се и на српску књижевност у Румунији. У напису се разматра међуратна књижевност, настала под свежим сећањима учесника. У питању су углавном прозни мемоарски списи, а и епски спев у десетерцу садржи много мемоарског. По својим особеностима списи су на граници белетристике и документарне прозе, а могу добро послужити и као историјски извори. Грађа је изложена азбучним редоследом презимена аутора, а о сваком аутору наведени су и основни биографски подаци.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Велики рат, Срби у Румунији, Ваљевски округ, Арадска тврђава, Прва српска добровољачка дивизија, ратни заробљеници на Сицилији.

Приступ. Када је букнуо рат 1914, Срби из данашњег румунског Баната, као војници Аустроугарске, војевали су од морања, били рањавани и заробљавани. При повратку из рата затекли су своје куће у новој држави. Нису се сви вратили. Са споменика и из читуља преписано је 1.580 имена неповратника, и то није потпуно. А који су се вратили причали су и писали о рату.

Ко преживи пише историју.

У оскудној међуратној књижевности тема Великога рата заузима челно место. Писали су о њему сами учесници, под још свежим сећањима и успоменама, тако да су штива и потресна, и језива, а имају вредност документа и сведочења.

Урош Ковинчић о Арадском логору. Рођен је у Модошу (сада Јаша Томић) 1889. године. Свршио је богословију у Сремским Карловцима 1913. године. Служио је на парохијама, био окружни протопрезвитер арадски. Умро је у Араду 1939. године. Иако је и сам служио као војни свештеник, није писао своје успомене. Можда по службеној дужности 12. маја 1921. саставио је *Списак њомрлих инџернираних и заробљених Срба сахрањених у арадском „Долњем гробљу“* (469 имена уз назнаку узраста, занимања, места рођења, датума смрти и евентуалних примедби), који се сада чува у Историјском архиву Србије, а свакако по личном пориву сакупио је, записао и објавио

¹ adrianasida@yahoo.com

казивања Арађана о логору који је за све време рата постојао у градској тврђави [Ковинчић 1922].

У логор су довођени углавном грађани Босне и Херцеговине и Србије. Било их је на хиљаде: од тек рођених до стогодишњака сви су били подједнако опасни по Тесарију. Смештани су у мемљивим бедемима тврђаве без основних хигијенских услова, због чега су и завладале епидемије, али је смрт настајала и због недовољне исхране, и због нечовечног поступања логорског особља. Аутор наводи три гробља на којима су страдалници сахрањивани. Најпре је то било Горње гробље, затим Доње гробље, на којем има 624 гроба интернираца, а велика већина је потом сахрањивана на посебно заснованом гробљу при Тврђави, које је већ у време настанка његовога написа било угрожено. У закључку је навео податке о покушају обнове и истакао наду да ће она и уследити.

Слободан Костић под бременим ратних успомена. Слободан Костић је рођен у Бачком Фелдварцу (сада Бачко Градиште) 1884. у учитељској породици. Свршио је богословију у Сремским Карловцима 1907. године. Служио је на парохијама у Темишвару, био окружни протопрезбитер, епархијски бележник и архијерејски заменик. Пензионисан је 1947. а умро 1956. године. О својим ратним доживљајима писао је у неколико махова.

1. *Ваљевски мученици* [Костић 1919]. Када је као резервни војни свештеник 1916. мобилисан и додељен на службу Окружном заповедништву ваљевском, војска Србије се већ била повукла према југу. Остали су старци, жене, деца. И поред тога, окупатор је настојао да заплаши становништво: „тражио је кривице, сам их је стварао”; „неста песме, неста свирке”; „Поче робовање”.

Војни свештеници су имали приступ у тамнице. Слободан Костић се тим правом користио да би тешио сужње. „Описати све муке и патње појединаца не можемо” – каже он. Толико их је било.

Сем тога, њему је пало у дужност да буде у последњем часу уз осуђене на смрт; био је сведок смрти невиних људи.

Судило се по кратком поступку: преки суд. Смртна казна је извршавана вешањем, и то не одмах по изрицању пресуде, него следећег јутра у 7 сати.

Кривице због којих су изричане смртне казне биле су различите: вређање владара (Стана Лазић, 45 година), неодазивање позиву за мобилизацију (Павле Маринковић, 32), покушај убиства (Благоје Брдаревић, 23; Душан Маринковић, 23), а најчешће – скривање оружја (Теофил Ивановић, 60; Станко Петровић, 66; Ружа Радојичић, 35; Живка Гођевац, 78; Петар Ивановић, 55).

Изложене овако, речником кривичног законика, кривице су добијале у размерама, али Слободан Костић разоткрива неоснованост судских докумената прописно регистрованих по неумољивом поретку окупаторске администрације, на основу којих су недужни људи слати у смрт. Јер злочин увреде „Његовог царског и краљевског величанства Фрање Јосифа” није био друго до сочни израз говорљиве сељанке, онако узгред, док је с комшиницама воду захватала. А позиву за мобилизацију није се могао човек одазвати, јер је већ годинама живео ван Аустроугарске, и у међувремену променио држављанство.

Покушај убиства почињен је у самоодбрани, и то над издајником који је сељаке предавао окупаторским властима. Оружје су људи тајили и свесно и несвесно: неко због народног обичаја, тек да кућа не остане без оружја (Теофил, Живка), неко – привремено, пошто је хтео да најпре заврши орање, јер су власти претиле казном и за необављање пољопривредних радова (Петар), док је мати (Ружа) задржала неисправни револвер онако, за успомену на сина, који је насумце одведен и затим умро у Арадској тврђави; само је један од осуђеника (Станко), ћутљив и мргодан, затајио или можда сажео своје разлоге речима: „Да сам боље сакрио, не би нашли...”

Слободан Костић је о свима дао биографске податке, околности под којима су се замерили окупаторским властима, те опис последњих часова живота.

Потресне су трагичне слике сусрета осуђеника са смрћу, сусрета дугог дан и ноћ. Сви су се присећали породице, родбине, пријатеља. Жене су врискале до изнемоглости, док се врисак не би претварао у јецај. Мушкарци су били присебнији, сталоженији. Павле је био чак зачуђујуће присебан. По саслушању пресуде пришао је корак ближе судијском столу и рекао: – „Ich danke gehorsam”²; затим је сатима ћаскао о свему и о свачему. Између осталог, о вешању:

Молим те – рече – како се то веша? Ја то нисам никад видео. Да ли дуго траје? Шта ја треба да радим?

Можда су очекивали да ће бити помиловани; да ће, пре но што им целат намакне омчу, дотрчати гласник и рећи... То је доживела само Ружа. Њен нови плач огласио је радост. Закратко. Смртна казна јој је замењена са десет година тешке тамнице.

Куку, децо, шћџа ће с вама бишћи!

Одведена је затим у Вац и Илаву. „Не знам да ли се икад кући вратила” – напомиње писац, дајући тиме и оцену хабзбуршког милосрђа.

Слободан Костић се вратио из рата опседнут сећањем на те људе, на њихове последње жеље, поруке и опорукe; прво што је написао било је о њима, 1919. године. То је његова исповест, језива тим више што је изложена крајње мирно и уздржано. Могла би се назвати летописом смрти, јер то и по садржини, и по склопу јесте: наслов сваког поглавља носи име и презиме особе и датум када је обешена.

На корици је крупно означио: „Сав чист приход намењује се вароши Ваљеву, за подизање споменика овим мученицима”. Није познато да ли је од књиге уопште било чистог прихода.

2. *Разбојници* [Костић 1925]. Истом предмету вратио се 1925. године написом у епархијском „Гласнику”.

У време окупације, када се страховало и за себе, и за укућане, и за оне који су се с војском повукли, а живело о неких осам килограма кукуруза по глави месечно, колико су војне власти остављале, „похлепа за новцем је зинула... Шпекуланти су... на финији начин мучили и кињили грађанство. Један део пак је грубом силом постизавао сврху”. То су били разбојници.

² На немачком: „Захваљујем покорно”⁴⁴.

Разбојништво је и према окупаторским законима било кажњиво, и власти су гониле разбојнике. За разбојништво од преко 1.000 динара била је предвиђена смртна казна. Током боравка Слободана Костића у Ваљево, Окружни војни суд је изрекао неколико смртних пресуда, најалост над мање-више набеђеним разбојницима: Станоје Радосављевић (22 године), Јанићије Јанковић (29), Алекса Милутиновић (30), Драгомир Југовић (45).

Аутор није стао на становиште да их правда. Он је само покушао да их сагледа као људе и да објасни њихове поступке и поведе.

Станоје је био „ограничен, туп... У школу није ишао. У цркви је био једанпут у свом веку”. Желео је да његовом погубљењу присуствује бар неки каплар, да когод исприча његовима, да му се потврди како ће „славно умрети”... Као прави Циганин, зажалио је што му није ту егеда, па да засвира...

Јанићије, као поштен и одан грађанин, учествовао је и у Балканским ратовима, а у Светском рату борио се све док није оболео од пегавца, па је отпуштен на боловање. Тада је општински чиновник почео да га уцењује, тражећи новац да би његову болест потврдио команди. Јанићије је двапут-трипут платио, па ипак је дошла патрола да га под стражом спроведе. Сматрајући то за повреду части, он „зграби пушку и одметне се у гору”. Тамо се нађе с Милком, младом, лепо развијеном планинком. Од целог његовог разбојништва најзначајније ће бити то што је ухватио онога који га је уцењивао, отео му 600 динара и добро га истукао.

Алекса је такође учествовао у свим ратовима и одликовао се. Добио је допуст да походи и сахрани своје, јер му се породица беше разболела од пегавца. У том се и сам разболи. Тада се поновила Јанићијева прича: општински чиновник га је уцењивао, патрола је дошла да га под стражом спроведе, он зграбио пушку и одметнуо се у гору.

Иако по карактеру сличан с Јанићијем, био је сасвим другог темперамента. Свагда расположен, пун шале и досетке, брзо се помирио с мишљу да ће бити обешен. Када је Јанићије, пре него што ће их повести на губилиште, пожелео да види Милку, Алекса је пожелео – шољу кафе.

Драгомиру је суђено због разбојства, али доказа није било. Међутим, код њега се нашла пушка, па је осуђен због злочина против војне силе.

„По њиховом причању, рат и поквареност друштва су били узроци њиховог пада” – вели аутор, па додаје: „Нисам имао прилике да проверим све наводе и тврдње.” Значајно је, међутим, да их није оповргао. Напротив, истакао је потресну чињеницу: нико од шпекуланата, иако су они многима одузели више од 1.000 динара, није обешен.

3. *Српска црква у Округу ваљевском* [Костић 1925а]. За време док је био војни свештеник у Ваљево, Слободан Костић је, по потреби, радио и на култус-реферату, то јест био је нека врста стручног саветника за верска питања при Окружном заповедништву. У том својству добијао је и отправљао разне акте и долазио до података о животу Цркве и становништва на окупираној територији.

У приликама насталим по завршетку рата добар део докумената донео је кући, а касније, 1921, предао Југословенском посланству у Букурешту.

На основу те документације, саставио је синтезу свога рада на култус-реферату, додавши и лична запажања.

Све је то укључено у књигу која садржи: директиве војних власти за решавање црквених питања у окупираној Србији 1916–1918. (ограничење црквеног живота на минимална богослужења, с тим што ће војна власт „строго али с тактом надзиравати” рад свештенства); кратки опис сваке цркве и парохије у округу; податке о свештеницима који за време окупације нису били на служби; податке о свештеницима који су за време окупације били на служби; о интернирању свештеника; о наплати свештенства (таква, да се у условима тадашње скупоће није могло живети); верски живот (укључујући грађанско стање); о предавању веронауке у школама (наставна основа, уџбеници, катихете); о административно-управним предметима: језик, писмо (до 1917. била је забрањена употреба ћирилице у администрацији, али је задржана у богослужењу и настави веронауке), печати, званичење у црквеној администрацији (сви дописи су слати посредством среских заповедништава); инвентар црквене имовине и руковање иметком; процену штете нанете црквеном иметку за време окупације: оштећење зграда, скидање звона (реквиривно је око 13.000 кг звона), одузимање и оштећење књига и других предмета, сечење шума, одузимање готовине.

Посебно је било тешко што је све било остављено „на милост и немилост, вољу и ђеф једнога окружног заповедника, среског заповедника или, штавише, и жандармеријског наредника”. О свакој одраслој особи водио се у тајној полицији „картон” с кратким персоналијама и оценом о политичком уверењу (по групама: потпуно поуздан, потребна предострожност, надзор безусловно потребан, велики издајник); своју неповољну оцену нико, по правилу, није могао поправити.

По садржини ова књига није била намењена првенствено банатском читаоцу. Издајући је о свом трошку у Темишвару, аутор је разборито крунисао бреме својих успомена из немилих ратних дана.

Јоца Огњанов и његова „тужна песма од европског рата”. Јоца Огњанов је рођен у Српском Семартону 1886, у земљорадничкој породици, која је своје презиме писала и под обликом Огњановић. Свршио је само основну школу. Почетком XX века запутио се у Америку. Тамо га је затекао Велики рат, и он је као добровољац дошао да се бори за Србију. Након рата вратио се у родно село и ту остао до смрти 1965. године. Живео је тихо, ненаметљиво и скромно, најдуже под кућним бојем 193, у кући од набоја, покривеној трском.

Вративши се с фронта, написао је спев, „тужну песму од европског рата”, као своје – како је и сам просудио – животно дело [Огњанов 1924].

Књига излаже бурне догађаје од 1914. до 1918. године, и то хронолошки, а из широке перспективе: узроке, постепени улазак појединих држава, ратне савезе, тајне договоре на врху, ратне операције обају табора, крах Аустроугарске и Немачке, све у свему 3.524 стиха облика народног десетерца.

Спев се отвара обраћањем читаоцу, које се завршава стиховима:

*Зашто, Срби, да вам кажем сада
Тужну песму од европског рата.*

Анализирајући узроке рата, он примећује да су велике силе желеле нову поделу света, а сарајевски атентат послужио је тек као повод за отпочињање рата који су одавно припремале.

Цели се еп заснива на једној великој антитези.

Најпре је до танчина изложен стратешки план („план и сан”) Немачке и Аустроугарске, који је, додуше као сви ратни планови, имао у виду једино победу:

*Сва Европа има да пострада...
Цео Балкан брзо освојиши...
Целим светом ја ћу управљати...*

и то у врло кратком року:

За шест месеци рат ће се свршити.

Затим се потанко излаже ток рата, који се одвија на штету Виљема („Ал му није испало за руком”) и траје много дуже него што је он рачунао:

*Четири годин он рађује с муком,
Четири годин и још пет месеци.*

А то се догађало овако: Аустроугарска објављује рат Србији:

*То се деси премајина јула,
Објава се по Србији чула;*

аустроугарска војска прелази Дрину; Русија улази у Галицију и Пруску; Француска и Енглеска започињу операције против Немачке и Аустроугарске, Јапан заузима залив Кијао-чау и острва која је до тада држала Немачка. Тако се распламсао Светски рат. После победе на Руднику Срби се повлаче преко Албаније на Крф, да би се војска опоравила уз помоћ савезника:

*Пева Србин, ја се само хори,
Песму пева, далеки му двори:
Двори моји, далеко сће сада...*

Очито, овде је алузија на песму *Тамо далеко*.

Следе описи догађаја током 1916; поменути су, између осталог, Прва српска добровољачка дивизија и њено ратовање у Добруци. Година 1917. под знаком је Октобарске револуције у Русији, коју спев помиње само уколико је имала утицај на ток ратних дејстава: Лењин и Троцки су потплаћени да би закључили сепаратни мир. Даље се описују борбе на копну и на мору, те пораз аустроугарске војске у Италији и немачке у Француској; друга битка на Марни; повратак војске Краљевине Србије са Солуна; распадање Аустроугарске и стварање нових националних држава у Европи.

Спев се завршава, као што је и почео, кратким обраћањем читаоцу:

*Не мож Јоца више да наише,
Јербо, браћо, јеро ми се кречи,
Срце моје све за Српство дречи...
Сложно само, моја браћо мила,
Песма моја на здравље вам била.*

Ако ово наглашено позивање на Српство, за које је аутор и оставио Америку, схвати као разочарење створеном Југославијом, онда се спев неукога Семартонца може разматрати као промућурна оцена и саме победе која је уз велике жртве извојевана.

Подробно излагање ратних збивања упућује на закључак да није састављено по непосредним доживљајима, него, вероватно, на основу накнадног проучавања какве ратне историје, чиме се и издваја из мноштва песама у народном духу, које су биле у моди после Светскога рата.

Ипак, крупна нарација није засенчила уметност: епски размахнут спев не оскудева лиризмом, поетиком; у питању је мајсторско одржавање равнотеже између нарације и поезије, између знања и надахнућа.

Стихови су парном римом, али не сасвим доследно. Поред лепих сликова, као:

*Бежи народ јадан, самохрани,
Белџијанац јуначки се брани*

или

*Бој се бије, српски јунак џине,
Не најушша своје ошаџбине,*

има и баналних, као и успешних и мање успешних асонанци, што се у тако развијеном спеву може и очекивати.

Излагање је течно, стилски јасно, језик неусиљен, са понеком грешком типичном за шире језичко подручје.

Аутору је главно да „тужну песму од Европског рата” испева тачно и течно, не труди се да му израз буде китњаст, али је и у самом певању патетичан, па и наиван у настојању да све подведе под велику антитезу: с једне стране стратешки план Немачке и Аустроугарске, с друге – историјски догађаји, које приказује као да никада не следе „план и сан”.

Међутим, сам подухват писања тако опширнога, развијенога и садржајнога спева сведочи о надарености сељака Јоце Огњанова, а без премца је и без последника у нашем Банату.

Дневник Андреја Станојева. Андреј Станојев је рођен у Батањи 1881. године. Свршио је основну школу у родном месту, служио војни рок, запослио се у Мађарској железници. Мобилисан 1915. ратовао је на Италијанском фронту, у чину наредника-водника, али је већ те године с целом јединицом пао у заробљеништво. По логорима на Сицилији задржан је до октобра 1919. године. Водио је дневник [Станојев 2008].

Фронт је доживео као нељудско догађање: изнурујући маршеви, ровови, шрапнели, гранате, залутале кугле, лешеви између ровова који нису могли бити покопани због непрестане артиљеријске ватре (једнога дана је бројао топовску ђулад: 5.643). Командовао је одредом и добијао поверљиве задатке. Својевремено им је речено да иду у рајски предео, пун јужнога воћа. А на положају није било воде, ни кухиње, ни јужнога воћа нису видели, само је граната и шрапнела било у изобиљу. Зацело, прави рај – бележи он јетко.

Толико је наших отишло на небо да су рајска врата морала бити стално отворена. То више није био рат, био је покољ, злочин.

Колико сличности са описима Радивоја Фенлачког!

Природа је хтела да 18. јула 1915. буде леп дан, Италијани су га покварили. Гронови су ништа према њиховој топовској палби: земља је изрована као да су пролазила крда свиња. Чудио се зашто не стижу појачања, зашто се њихова артиљерија тако ретко оглашује, зашто војници беже са положаја. Неосетно су опкољени и заробљени.

После фронта то му дође као предах, само што је предуго трајао.

У заробљеништву и није било тако лоше: имали су смештај и храну, добијали кафу и вино, могли су писати кући и примати пакете и новац. Куповали су допунски храну и вино. Од досаде неки су резбарили дрво, а неки се опијали, па и тукли међу собом. Он се, као промућуран и сналажљив, кад год је могао, повлачио, читао књиге које је куповао, усавршавао се у италијанском језику и учио немачки, размишљао о породици, храбрио се да не би пао у очајање. Највише се пак бавио психолошким посматрањем људи у околини. Запазио је да завист, мржња, улизивање, оговарање, потказивање, освета и слично бивају и међу људима који су на рубу постојања; забележио је да су и Италијани различити, да много зависи од закона, али и од човека који га спроводи, да су понекад разумније поступали чувари логора него сами логораша. Али одужило се, нерви су стигли до руба издржљивости, до руба лудила. Многи су се правили паметни, а разумевали се као чизмар у ливење топова. Није свет тако зао – закључио је – да не може бити гори. Људи смо и не можемо бити савршени.

Запањује чињеница да је, иако Србин и ожењен Српкињом, себе сматрао Мађаром, радовао се вестима о напредовању Аустроугарске и Немачке на фронтима, туђио се Словена по логорима, по повратку у Арад одбио је да положи заклетву Румунији, сина је уписао у мађарску гимназију, дневник је водио на мађарском језику... Касније је приступио српској заједници и неко време био челник у Црквеној општини. Умро је у Араду 1954. године.

Његов дневник је закључен 1921; остао је у рукопису и по томе припада међуратној књижевности, иако је објављен тек 2008. године.

Ратне белешке Радивоја Фенлачког. Радивој Фенлачки је рођен у Фенлаку 1896. у земљорадничкој породици. Свршио је Војну школу за резервне официре у Орадеји 1915. године. У Великом рату, стигавши на Руски фронт, пребегао је Русима. Ступио је у Прву српску добровољачку дивизију, борио се у Добруци 1916. и задобио ране. По излечењу вратио се у свој батаљон. На Учитељској школи у Сомбору дипломирао је 1919. године. Радио је као учитељ, а 1924. је рукоположен и постављен на парохијску дужност. Од 1938. био је и епархијски школски референт. После Другога светског рата приступио је новом покрету и прешао у државну службу. Умро је у Темишвару 1964. године.

У рату се трудио да води неку врсту дневника. Рукопис није сачуван. Познато је само колико је 1938. објавио у „Тимишоарском веснику” [Фенлачки 1938].

Ратне белешке почињу 15. маја 1916. године. После победе над Италијанима, његова дивизија се пребацује на Руски фронт. Путује се возом четири дана и три ноћи до Мармарош-Сигета, а одатле пешице дубље у Карпате. Ратник зна да је на таквим путовањима најбезбеднији, али и то замара и досади, кад се отегне. „Већ смо посустајали, а нигде Руса!” А када се најзад Руси појавише, постаде им „јасно у каквој су опасности”:

Силан Рус, а редова један за дружим као мрави. Након једног саића се ѿјави друџа линија, из истиоџа ѿравца, канда бројно још јача од ѿрве. Па и ѿрећа се ѿјави... Пред залазак сунца ѿочеше миѿраљези да бију ѿо нацим рововима са ѿри сиране.

Не дочекавши главни напад, пребегао је Русима. А после битке дотераше Руси заробљен цели батаљон; он постаде један од 20.000 „војенопљених”.

У логору се скупе њих преко 300 момака, те, по допуштењу, отпутују у Одесу и ступе у Прву српску добровољачку дивизију. Обука је трајала кратко. Средином августа упућени су на Добруцански фронт: Рени, Мецидија, Текедереси, Добрич, Кара Синан, Девецикјој... У Добруци су доживели ватрено крштење, па и јуриш и борбу прса у прса. И као сваки војник видео је само парче простора које му је задато да обасипа ватром, а није могао да појми зашто се напуштају „тако добре позиције”, зашто ћути артиљерија, зашто се повлаче „после толиког напора и тако сјајног напредовања”, зашто из како-тако безбедних „старих дубоких ровова” трче појединачно, да би ускочили у друге ровове, немајући много избора.

Оклевања нема: или ѿрећи ѿреко мрѿвих ѿелеса, ѿа скочиѿи у ров, или дочекаѿи џранатију, ѿа осѿаѿи са ѿма. Од суза не видех ѿиѿѿи; ѿрекрѿѿих се, џџаѿих једном на руку, друџом на џруди, ѿрећем можда и на џлаву, и скочих у ров.

И најстрашније, „долази опет до ножа”.

Велики један Буџар дочекује ме и залеѿи се на мене, али Мане Раѿеѿића са ѿри корака ѿѿали ѿуѿку, и Буџарин се сруѿи ѿреда ме. У ѿаду бајонетом ми расече колено леве ноџе.

Тада је зажалио што је рана била незнатна и није се могло „нимало умаћи са фронта”. Али кроз само шест дана „Цео се дан бије бој. Падају мртви, рањени силни... Чује се и команда: 'Напред'... Већ смо близу, још 20-30 корачаји, па ћемо опет да се кољемо. Хура, Хура!” На несрећу (или на срећу, како се узме), „нешто пуче”, и њему „одоше ноге у страну”. Рањеном му се по глави мути: „Хура! Кољу се, а ја лежим”. Неки војник Лаза поможе му да се донекле устрани од палбе и привеза му рану. Док је лежао чекајући санитарце, опет га нешто удари у леви кук и отвори се нова рана. А „несрећна кугла” погоди Лазу у главу, и он паде мртав.

Ту стају његове ратне белешке.

Када прочита ово потресно штиво, човек се и не чуди што је онај козак на коњу ходом јахао под најопаснијом ватром говорећи: „Всјо-равно пропадјош!”, што су између два јуриша „Неки козаци изнели грамофон и на сред улице свирају”, што су недужном чобанину, војници, онако гладни, поклали овце и испекли их на ватри итд. Када је пребегао Русима, дочекаше га са: „Приђи,

приђи!”, „пољубише у образе”, понудише на „хлеб, чај и сахар”, посебно се обрадовавши што је православац. А када је, при јуришу у Добруци, „клеко Бугарин, опружио руке напред и моли: ’Братко, ја православно, ја не виноват’ онај исти Мане се залети, сјури му нож у груди”.

Све је то доживљено и приказано без много стилизације, непосредно, дирљиво, тако да се очитује људска душа.

Владимир Шиљековић – радост у (непре)болу. Рођен је у Невесињу 1908. године. Школовао се у родном месту, Мостару и Скопљу. Као свршен учитељ добио је запослење у Доњем Балвану (сада у Македонији), одакле је 1935, на основу *Школске конвенције*, упућен на службу у Румунију. Био је учитељ у српским вероисповедним школама до 1941. године. После рата живео је у Аустралији и бавио се новинарством. Умро је у Сиднеју августа 1993. године.

Убрзо по свом доласку у Румунију постао је сарадник листа „Темишварски весник”; истовремено је био дописник београдске „Правде” и „Српске мисли”, те новосадских листова „Привредник” и „Дара”. Имао је у свом привидном спокоју бујице немира које су га гониле да пише успомене из детињства, погледе на живот и још више на смрт. Дуго самац, живео је у неком свом свету, који је носио у себи и са собом. Срљао је у савременост, али се она за њега слабо хватала, као што је и он њој слабо приањао.

Болно је како су га у стопу пратиле трагичне, до танчина запамћене или можда касније по казивању васпостављене слике из Светскога рата, које су преклопиле цело његово детињство и зацртале му живот.³ Не могу да се отргнем из канци искушења да бар једну кажу не сматрам његовом аутобиографском и да је по написима не васпоставим хронолошким редоследом, јер је из њега у неколико наврата шиктала, сваки пут са разних слојева успомена и из другог угла, и био је увек растрзан њеним поновним преживљавањем (*Из дневника једног од многих, Тужно сећање, Из дневника сирочетца*). Догађаји су, по свој прилици, текли овако:

Неко је неког убио (њему, као детету, било би много милије да није). У Невесињу, паланци где се живело „патријархално, без сата и европске тачности”, одједном искрснуше до зуба наоружани војници, и телал Ибро објави:

Ђујше и њођујше... наш цар и краљ Фердинанд убијен од њоѓанске српске руке... да сви зајворе радње, објесе црне барјаке..!

Он се са децом играо на пољани, кад бркати полицајац подвикну својима:

Камења у руке, ња њу влацку њашчад удријте; њи нам убише цара и краља.

Камен га погоди изнад ока, обли га крв; лекар је одбио да му пружи прву помоћ, лечила га је старија, и сама још малолетна сестра.

Настало је тешко и јадно доба.

Разумни људи су се повлачили у куће, а улицом су изазивачки певали, које плаћеници, које „шуцкори”: „Краљ Никола укро вола”, „Краљу Петре, луди

³ Сви написи Владимира Шиљековића приказани у овом раду објављени су у листу „Темишварски весник“ од 1936. до 1940. године.

вјетре” и „Мегај, мегај, кућа Србија”. Људи су живели у страху, забринута лица. Страх и трепет био је „вакмајстор” Ибро. Завладаше немаштина и глад. Неста кукуруза, о брашну – ни говора. После завели неко следовање, „апро-визацију”. А основно је било по шуми скупљати козлац, коприву и трулу букву, па од тога кувати кашу.

Мајка беше већ умрла. У кући: отац, сестра Драгиња, браћа Душан, Мирко и он, најмлађи.

Србе су хватали, затварали, мучили и спремали конвој да их отерају у Арад. Једнога дана ухватише и Душана (видео Мирко и дотрчао да јави). Сметљари Хусо и Алија вршили су преметачину по српским кућама, згртали књиге, слике, и „све што је српско” бацали на сметљарска кола; после спаљивали. Дошли су и код њих у пратњи „вакмајстора”, који је оцу псовао матер српску. Дознавши потајно када ће конвој кренути, сестра је спремила Душану завежљај: „суха проја посута сувим шљивама, неколико јабука и крушака, мало духана, тврде колаче и пар веша”. У цик зоре, на путу, скривени иза грма, сачекали су поворку он и Мирко. Тупо гази поворка. Са стране блеште ножеви са пушака стражара. Видели су Душана, истрчали, пружили завежљај, али их је стражар одгурнуо кундаком и тешко да је оно мало јада, отргнуто од уста, стигло Душану у руке.

Оца избацише из службе. После је болестан радио кришом код људи, окопавао кромпир и доносио по коју кртолу. Мирко је отишао трбухом за крухом. И онда је једне ноћи оцу позлило. Сестра је прво упалила петролејку, а затим – свећу. Сахранили су га суседи, без звона (била су однета) и без свештеника (био је интерниран у Арад). Сестру узеше у болничаре, а њега утоварише у вагон и с конвојем кренуше незнано камо. После су децу издвојили, и он је доспео у Срем, где га је прихватио неки апотекар. Боравећи ту, дознао је о сестри, а посетио га је и брат Душан, који се спасао логора пошто је пристао да постане војник (на фронту је затим пребегао Србима и преживео). Код апотекара му је било добро, али није одолео: чим је рат завршен, сео је на воз (без карте) и отпутовао кући. Тамо су се већ налазили Душан, Мирко и Сеја.

Када је после, много после, био учитељ у Великом Семпетру, дошао је у Арад на Други слет српских певачких друштава у Румунији, одржан 16. маја 1937. године. Ту је, и након двадесетак година, опет био опхрван сећањем на дане детињства; све му је још једном прошло испред очију ума, све је још једном преживео, све му се још једном, још дубље, још болније урезало. А онда је видео поражену злокобну тврђаву и био на гробљу, на парастосу интернирцима.

Ваздухом се разлеже: „Алилуја”; то Срби одају признање и поје опело четама страдалих арадских мученика.

И после свега, као нека утеха, „Весела српска песма се ори”.

Али њега ратне успомене не прате само због породичног или само због личног незаборава (уосталом, како заборавити: „Нас најурише неки пијани војници и као у шали са ножевима на пушкама боцкаху нас по телу. Тада сам осетио оштрицу ножа. Беше ми седам година”); боли га свачија несрећа, а било их је напретек, и он као да срља да их што више сазна и у себи носи као непребол.

Ту је бадњиданска *џужна веселица* (прасе на ражњу). Спремила је стара Загора, благодан је, послужиће госта и намерника, а бутове је управо паковала за јединца Мргуда, који је на фронту (послаће му чим дозна где је). И док је певала *Рождесџиво Твоје*, уђоше два „шущора”, стресајући снег са себе. Нека их, нек се и они заложје, помислила је, Божић је. Почеше се залагати месом и заливати вином, па онда, као узгред, казивати свечаним тоном:

По наредби Шиџаба Царске и краљевске војске јављају џокорно мајци Загори да је њен син Мрџуд оџказао џослушносџи у окрџају са Србима Царској војсци и џокуџао да џобеџне. У бексџиву царски меџак џроџиџао је кроз њеџову џлаву.

Шта је остало старој да чини? Како је била с ножем у руци, зари га у једног од њих насумце. Одјекнуше два пуцња.

Стари Горча сваке године на Велики четвртак пали свећу за покој душе Маркове. С њим је био у рову, и Марко написао Ускршњу честитку својима. А онда је уследио напад. Непријатељ је одбијен, али где нестане Марка? Скупљали су рањенике, није га било међу њима. Онда је пала наредба: „Мртви да се пренесе!” И ту нађе Марка: тело унакажено, а из џепа блузе вири дописница коју није стигао да пошаље (*Чесџиџиџка*).

Самохрана старица Јованка брижљиво негује руже под прозором. Сина јој беху узели у војску, погодило га у кичму, из болнице писао последњи пут да се нада оздрављењу и поручио: „Чувај ми, мајко, ружу испод прозора” и „Отргни најлепшу, мајко, и подај мојој Нади, и реци да сам ја то рекао, али немој рећи да сам рањен”. Седне Јованка код прозора, узме неку стару књигу, у њој исписан табак хартије, и седи тако, непомиџна, сатима и данима. И док је ружа у цвету, нико је не узнемирава (*Кад руже цвџџају*).

Стари ратник Војкан прича како је било на Кривој коси (*Пуџка*). Спремали се за напад. „Кроз главу ми сину село, кућа, жена и деца. А пуџка!”, она је била најближа. Уз њега друг, редов Мргуд, пружа му неко џедуљче. Утом поче јуриш. „Сачекасмо борбу на нож.” Војкан осети удар у леђа и паде до измрцварених телеса. После му „лекар мирно саопшти” да ће остати богаљ. А Мргуд је погинуо. Оно џедуљче беше писмо сину.

И када су старији људи ишли с литијама, певајући џурђевдански тропар, а омладина играла у колу, Владимиру Шиљеговићу није било ни до једних, ни до других, него је седео уз чика-Милована, „старог ратника из свих ратова”. Он се као нећкао да прича, али ту је радознали аутор да пита и настојава и да памти како је оно било с Бугарима (*Кад сџџари раџиџник џриџа*).

Све је то изречено тако једноставно, тако непосредно, тако топло и тако језиво, да се граничи с документарним написима, с ратним дневницима, с оним што историје пишу и не пишу, а тим више преноси догађаје сликовито, узбуђује и оставља трајне утиске.

Дух самога аутора увек је у завршници, када устврди да треба спречити рат и понада се да ће то неком поћи за руком; тиме само не жели да се помири с неминовношћу или се храбри, страхујући од ње.

Заџо сваком сџоразуму да се сџречи један незаџамћени џокољ џреба одаџи џризнање и џодржаваџи џа... јер – у џроџивном – суџраџиџница може

ојей сјајићи њред свршеним чином, и онда ником – нишћиа. А шћиа ће бићи? Осијајемо са њишањем.

На несрећу, одговор на постављено питање било му је ново ратно искуство, и теже, и крвавије, и дуготрајније од свих претходних. Какве је успомене понео из њега остало је изван нашега завичајног простора.

До даљег ми, као својевремено и он, остајемо с питањем.

ЛИТЕРАТУРА

- Ковинчић 1922 – Урош Ковинчић, *О лагџеру Срба инћернираних за време свейскога рајиа у Араду и о арадском срјском жробљу*, „Гласник. Црквени, школски и друштвени лист”, II, Темишвар, бр. 18, стр. 148–149; бр. 19, стр. 156; бр. 20, стр. 163–164.
- Костић 1919 – Слободан Костић, *Ваљевски мученици*, Темишвар.
- Костић 1925 – Слободан Костић, *Разбојници. Слике из окућације Ваљевског округа*, „Гласник. Црквени, школски и друштвени лист”, V, Темишвар, бр. 10, стр. 79–80; бр. 11, стр. 86–88; бр. 12, стр. 96; бр. 13, стр. 103–104; бр. 16, стр. 131–132; бр. 17, стр. 142–143.
- Костић 1925а – Слободан Костић, *Срјска црква у Округу ваљевском за време окућације 1815–1918. жодине*, Темишвар.
- Огњанов 1924 – Јоца Огњановић, *План и сан цара Вљема и Фрање Јосифа, од Беча ћесара*, Нови Сад.
- Станојев 2008 – Sztanój András, *Napló 1915–1921 / Andrei Stanoiev, Jurnal 1915–1921*, Bucureşti.
- Фенлачки 1938 – Радивој Фенлачки, *После 22 жодине. Из рајиних белџака*, „Тимишоарски весник, VI, бр. 390, 392, 394, 396, 398, 400, 402.

МИРОВАЯ ВОЙНА 1914-1918 В МЕЖВОЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ СЕРБОВ В РУМЫНИИ

Стеван Бугарски

Резюме

Мировая война 1914-1918 отражена и в сербской литературе в Румынии. В докладе рассматривается межвоенная литература, возникшая под влиянием свежих воспоминаний участников: священников Уроша Ковинчича и Слободана Костича, учителя Радивоя Фенлачкогo, железнодорожного служащего Андрея Станоева и крестьянина Йоцы Огнянова. Их сочинения опубликованы в междувоенном периоде, за исключением дневника Андрея Станоева, который остался в рукописи по 2008 год. Всё это в основном мемуарские записи в прозе, даже эпическое произведение в стихах Йоцы Огнянова, содержит в себе много мемуарского. Описания военных событий представляют собой ужасные картины, так что на самом деле все упомянутые сочинения могли бы быть обхвачены под заглавием *Лейојисци жибели и смерћи*. По своим тематическим особенностям сочинения находятся на границе между белетристикой и документальной прозой, а также могут быть использованы в качестве исторических источников. В докладе материалы изложены по хронологии их возникновения, всё-таки группированы по авторам, с указанием основных биографических сведений о каждом из них.

MARELE RĂZBOI (1914-1918) ÎN LITERATURA INTERBELICĂ A SĂRBILOR DIN ROMÂNIA

Stevan Bugarski

Rezumat

Marele Război Mondial (1914-1918) a fost reflectat, printre altele, și în literatura sârbilor din România. Lucrarea face referire în principal la perioada interbelică și la oamenii care au participat în mod direct la evenimentele despre care au scris: preoții Uroš Kovičić și Slobodan Kostić, învățătorul Radivoj Fenlački, muncitorul feroviar Andrej Stanojev și țărănul Joca Ognjanov. Scrierile lor au fost publicate în perioada interbelică, cu excepția jurnalului lui Andrej Stojanov, care a zăcut sub formă de manuscris până în anul 2008. Toate textele sunt de fapt memorii în proză și în versuri epice (cum ar fi cazul lui Joca Ognjanov), pline de amintiri și reflecții personale. Există multe descrieri ale experiențelor traumatizante trăite în anii războiului, unele de-a dreptul cutremurătoare. O adevărată cronică a decimării și a morții.

În final sunt adăugate amintirile învățătorului Vladimir Šiljegović, care descrie războiul văzut cu ochiul copilului ce era, o urgie care i-a fost dată s-o simtă și să și-o amintească exact după împunsăturile cu baionetă.

Stilul abordat poate fi caracterizat ca o combinație între beletristică și proză documentară, cu valoare de sursă istorică. Materialele sunt prezentate în ordine cronologică, alături de câteva date bibliografice semnificative pentru fiecare autor în parte.

THE GREAT WAR (1914-1918) IN THE INTERBELLIC LITERATURE OF THE SERBS IN ROMANIA

Stevan Bugarski

Summary

The Great War was reflected, inter alia, in the literature of the Serbs in Romania. This paper focuses mainly on the interbellic period and on people who had been direct participants in the events they wrote about: the priests Uroš Kovičić and Slobodan Kostić, the school teacher Radivoj Fenlački, the railman Andrej Stanojev and the peasant Joca Ognjanov. Their writings were published in the interwar years, except the diary of Andrej Stanojev, which remained in manuscript until 2008. In fact, all these texts are memoirs in prose or (the case of Ognjanov) in epic verses full of personal recollections and reflections. They comprise descriptions of traumatic, occasionally truly awful experiences lived during the years of war, offering a genuine chronicle of suffering and death. In the final part contains remembrances of the school teacher Vladimir Šiljegović, who as a child had been an eyewitness of some of the worst war cruelties.

Зоран Марков

КРАЈ ВЕЛИКОГА РАТА И РАЗГРАНИЧЕЊЕ У БАНАТУ У ОГЛЕДАЛУ РУМУНСКЕ ИСТОРИОГРАФИЈЕ

На крају Првог светског рата политичко-административна ситуација Баната као покрајине била је изузетно компликована, с обзиром на то да су се и Србија и Румунија изјашњавале првенство о заузимању ове аустроугарске територије. Сем тога, Мађари и Немци у покрајини, у нимало занемарљивом броју, изјашњавали су се за опстанак у новоформираној мађарској држави или за проглашавање независне Банатске републике. У овом општем контексту, након Београдске војне конвенције од 13. новембра 1918, војска Краљевине Србије, у својству победника у Великом рату и представника Антанте, запосела је Банат, све до лета 1919, када је дошло до разграничења.

Из перспективе румунске историографије, проблематика завршетка Првог светског рата је веома комплексна и мора се анализирати у зависности од следећих хронолошких корака: 1. проблематика Банатске републике; 2. такозвана српска војна окупација у Банату и 3. Мировна конференција и питање разграничења у Банату.

1. Банатска република (октобар–новембар 1918)

У румунској општој историографији, на националном плану, проблематика Банатске републике третирана је на површинском нивоу и није јој посвећено више од неколико пасуса. Понавља се идеја да је оснивање Банатске републике подржала мађарска држава, како би очувала ову покрајину у свом саставу.¹

У румунској банатској историографији, тема Банатске републике детаљније је анализирана и истраживана, али до овог тренутка не постоји нити један једини историјски рад посвећен овој проблематици. Савремена румунска банатска историографија углавном веома строго анализира ову политичко-административну реалност. Раду Пајушан, бивши професор савремене историје на Западном универзитету у Темишвару, данас у мировини, у раду *Национални њокреѝ у Банату и велико уједињење* (Темишвар, 1993) сматра

¹ Academia Română – Istoria Românilor, volumul VII, tom II, București, 2003.

Банатску републику „мађарском диверзијом”.² Слично је у свом раду *Национални њокреј у Банату* (Темишвар, 1994) приказао ситуацију и покојни Јоан Мунтеану, бивши професор модерне историје на Западном универзитету у Темишвару, који је Банатску републику видео као „вештачку политичку творевину” или „изум намењен да спречи постизање вековног искушења Румуна Банаћана”.³ Од савремених аутора, треба истаћи Василеа Дудаша, научног истраживача Народног музеја Баната у Темишвару, данас у мировини, који у свом раду *Банат у годинама Првога светског рата* (Темишвар, 2014) представља можда и најобјективнију анализу постојања Банатске републике.⁴

2. „Српска војна окупација” (новембар 1918. – август 1919)

Стање у време провизоријума у румунском делу Баната, када је на терену боравила војска Србије, релативно је мало истраживано и мало познато у историографији. У румунској општој историографији, проблематика „српске војне окупације” само је узгред поменута – говори се углавном о периоду трајања окупације и о бруталном понашању српских војника. Не постоји ни један једини историјски рад посвећен овој тематици.

Румунска банатска историографија, уз врло мало изузетака, сматра војно присуство Српске краљевске војске „војном окупацијом” Баната. Помињу се реквизиције, бруталности, активности против румунског националног покрета. Највећи број румунских банатских историчара пише дела на основу румунске периодике и постојећих меморијалних фондова.

Професор Раду Пајушан, у горе наведеном раду, пише да је „анихилација румунског националног покрета био приоритетни циљ Срба”. Он говори о „прогону Румуна”, о „депортацији Румуна у концентрационе логоре” и о „пљачки Баната од стране српске управе”.⁵ Јоан Мунтеану говори о бруталном понашању српске војске, о реквизицијама, али није толико строг у излагању као Пајушан.⁶

Василе Рамњанцу, професор савремене историје на Западном универзитету у Темишвару, објавио је 1995. чланак посвећен српској војној окупацији Тимиш-торонталске жупаније (1918–1919)⁷ а затим је у часопису темишварског музеја објавио чланак посвећен реквизицијама српске војске над фондовима Банатског музеја.⁸ За Караш-северинску жупанију рад је објавила

² Radu Păiușan, *Mișcarea națională din Banat și Marea Unire*, Timișoara, 1993.

³ Ioan Munteanu, *Mișcarea națională din Banat 1881–1918*, Timișoara, 1994.

⁴ Vasile Dudaș, *Banatul în anii primei mari conflagrații mondiale*, Timișoara, 2014.

⁵ R. Păiușan, нав. дело.

⁶ I. Munteanu, нав. дело; Ioan Munteanu, Vasile Mircea Zaberca, Mariana Sârбу, *Banatul și Marea Unire 1918*, Timișoara, 1992.

⁷ Vasile Rămneanțu, „Оcupаția militară sârбеască în Județul Timiș-Torontal (1918–1919)”, *Banatica*, 13/II, Reșița, 1995, стр. 383–397.

⁸ Vasile Rămneanțu, „Demersurile diplomației românești pentru recuperarea bunurilor de patrimoniu ridicate de trupele sârбеști din Banat în 1919”, *Analele Banatului*, S. N., Arheologie-Istorie, VII–VIII, 2000, Timișoara, стр. 679–686.

Кармен Алберт, научни истраживач у Музеју у Решици.⁹ И њен рад и рад В. Рамњанцуа посвећен Тимиш-торонталској жупанији у највећој мери се заснивају на грађи фонда „Николаје Илијешу”, који се чува у збиркама Народног музеја Баната у Темишвару. Податке овог фонда користе многи румунски банатски историчари: Јоан Мунтеану, Раду Пајушан, Василе Дудаш, Василе Рамњанцу, Кармен Алберт, Валерију Леу¹⁰, Виорел Скречу¹¹, Јонела Москових¹² итд.

Музејски фонд, који је 1934. године припремио Николаје Илијешу, заснива се на упитницима упућеним банатским општинама и углавном се фокусира на проблематику везану за Први светски рат и румунску Велику народну скупштину од 1. децембра 1918. у Алба Јулији. Илијешуов упитник упућен банатским селима у румунском Банату обухвата 14 питања, а најзначајнија тачка у проблематици нашег истраживања је под бр. 10:

Од када до када је трајала српска окупација? Како су се Срби понашале у окупацији? (бајине, реквизиције, бруталности, интернирања, дејоршације, итд.).

Данас се тај историјски фонд под називом „Николаје Илијешу” чува у оригиналу, у рукопису, у збиркама Народног музеја Баната у Темишвару. Упитнике су попунили челници или интелектуалци општина у раздобљу од 1934. до 1935. године.

Што се тиче овог фонда, бар за бивши Тамиш-торонталски округ који смо лично истраживали, треба истаћи следеће чињенице:

- Илијешуов упитник састављен је и попуњаван у раздобљу од 1934. до 1935. године, дакле скоро две деценије након догађаја које истражује. Противно сваком правилу, у питању су сугерисани одговори, и то само негативни.

- Упитнике су попуњавали углавном бележници, свештеници, учитељи и други интелектуалци, који у време догађаја нису сви били у месту да би нешто објективно памтили. Велики део података заснива се на казивањима, на сећањима мештана, на субјективној усменој историји.

- Упитник је усмерен да илуструје стање румунске националности у покрајини за време Светског рата и у време Велике народне скупштине од 1. децембра 1918. у Алба Јулији, па се осећа извесна пристрасност код особе која је састављала упитник, а и код оних који су га попуњавали, ако ни по чему другом, а оно што је привремени боравак војске Краљевине Србије по наређењу Антанте назван окупацијом.

- Одговори нису примљени из свих места у која је упућен упитник; у општинама где је Румуна било у мањем броју обим података је знатно сиромашнији. У општинама насељеним већинским нерумунским становништвом

⁹ Carmen Albert, „Ocupația sârbă din Banat în memorialistica bănățeană”, Analele Banatului, S. N., Arheologie-Istorie, XIX, Cluj-Napoca, 2011, стр. 449–456.

¹⁰ Valeriu Leu, Carmen Albert, „Banatul în memorialistica măruntă (1914–1919)”, Banatica, XIII, II, Reșița, 1995.

¹¹ Viorel Screciu, „Documente privind situația Banatului în prima jumătate a anului 1919”, Banatica, XIII, II, Reșița, 1995.

¹² Ionela Moscovici, „Banatul în așteptarea păcii. Premisele unei misiuni franceze”, Analele Banatului, S.N., Arheologie-Istorie, XVIII, Cluj-Napoca, 2010, стр. 241–250.

(Билед, Бугарска колонија, Карањ, Ленаухајм, Либлинг, Перјамош, Шандра итд.), подаци о бруталним поступцима војске Србије су ретки или сасвим изостају.

- Што се тиче насеља са већинским српским становништвом, подаци о присуству војске Србије у већини случајева недостају (Варјаш, Велики Семпетар, Кетфел, Наћфала, Немет, Петрово Село, Рудна, Сока, Станчево, Фенлак, Чанад, Ченеј итд.); једино се у случају села Дињаш и Српски Семартон помиње да се војска Србије добро понашала са становницима општине.

- Посебна је ситуација у општинама са мешовитим румунско-српским становништвом. На пример, у Кнезу се становници румунске националности туже да су страдали (батинања, реквизиције), док су Срби били остављени на миру. Сличне случајеве имамо у Чакову и Вењу, где су се две националности чак сукобиле.

- Упитник садржи изричито строге одговоре у погледу понашања српске војске. Већина оптужби за злостављање румунског становништва обично се односи на сеоске националне прваке (свештенике, бележнике, учитеље, гардисте итд.). Они су подстрекавали румунски национални дух, а било је време провизоријума, када се тек очекивало решење из Версаја, и војска је имала задатак да одржава ред. Према примљеним одговорима веома је тешко рећи да ли је већина румунског становништва, дакле сем лидера националног покрета, имала сукобе националног карактера са српском војском.

- Посебан проблем који је наглашен у упитнику, па се, наравно, јавља и у одговорима, јесте реквизиција коју је спроводила војска Србије. Мало је оптужби на рачун инцидента, редовних реквизиција и насилног понашања у почетној фази провизоријума. Бројне су пак оптужбе за инциденте, реквизиције и насилно понашање војске приликом повлачења у лето 1919. године.¹³

3. Мировна конференција и питање разграничења у Банату

Како у румунској општој тако и у банатској историографији тема Мировне конференције и поделе Баната опширно је анализирана и представљена. Иако не постоји посебан рад, односно монографија, намењен овој проблематици, већина савремених аутора посвећује овом историјском догађају значајну пажњу.

Од банатских аутора, Василе Дудаш је Мировој конференцији и разграничењу у Банату посветио најопширнији рад – књигу која је и најобјективнија у вези са овом проблематиком.¹⁴ Пре њеног објављивања, Дудаш је овој проблематици посветио и опширнији чланак, анализирајући околности у Банату у вез са Мировном конференцијом.¹⁵

¹³ Зоран Марков, „Војска Краљевине Србије у сеоским општинама Тамиш-торонталске жупаније румунског дела Баната 1918–1919. Подаци из музејско-историјског фонда 'Николаје Илијешу'”, Темишварски зборник, 10, Нови Сад, 2018, стр. 131–166.

¹⁴ V. Dudaş, нав. дело.

¹⁵ Vasile Dudaş, „Spațiul bănăţean în dezbaterile Conferinţei de Pace de la Paris. Instituirea administraţiei româneşti în judeţele Caraş-Severin şi Timiş-Torontal”, Analele Banatului, S.N., Arheologie-Istorie, XIV, II, Timişoara, 2006.

Проблематику разграничења у Банату анализирају и други румунски аутори, попут Јоана Мунтеану¹⁶, Стелијана Мандруца¹⁷ или Татијане Дуцу¹⁸. О ситуацији банатских Румуна са данашње територије Србије и унијом са Румунијом пише Василе Заберка¹⁹.

Од историчара млађе генерације треба истаћи Јонелу Москових, која је прошлих година истраживала архивске војне фондове, поготово француске, и која је обрађивала тематику француске војне окупације и разграничења у Банату.²⁰

SFÂRȘITUL MARELUI RĂZBOI ȘI TRASAREA GRANIȚELOR BANATULUI ÎN ISTORIOGRAFIA ROMÂNĂ

Zoran Markov

Rezumat

Autorul remarcă o stratificare a problemicii, în sensul că trei sunt aspectele care se reunesc sub tema respectivă: poziția istoricilor față de Republica Bănățeană a lui Otto Roth, față de perioada cât armata Regatului Serbia a staționat în Banat și față de trasarea propriu-zisă a granițelor. Sub alt aspect constată diferențe în tratarea problemelor de către istoriografia națională generală, respectiv de cea bănățeană.

Alcătuind o bibliografie succintă a lucrărilor publicate, autorul menționează subiectivitatea și lipsa de teme pentru cei mai mulți autori care tratează prezența armatei Regatului Serbia drept ocupație și drept perioadă de coșmar a populației române, bazându-se pe chestionare alcătuite contrar metodologiei științifice și completate la 15 ani după consumarea faptelor. Este menționată lipsa unui studiu dedicat exclusiv problemicii și sunt evidențiate lucrările care dau dovadă de abordare științifică documentată.

¹⁶ Ioan Munteanu, „Situația Banatului la sfârșitul primului război mondial”, *Apulum*, XXXIV, Alba Iulia, 1997.

¹⁷ Stelian Măndruț, „Stabilirea frontierei Banatului după primul război mondial (1918–1924). Impact și consecințe”, *Studii de istorie a Banatului*, 1999–2001, 23–25, стр. 121–156; Stelian Măndruț, „Trasarea graniței Banatului și relațiile româno-sârbe 1918–1924”, *Istoria și teoria relațiilor internaționale*, Iași, 2000, стр. 231–249.

¹⁸ Tatiana Duțu, „Situația Banatului la sfârșitul primului război mondial 1918–1920”, *Revista istorică*, tom II, 3–4, 1996.

¹⁹ Vasile Mircea Zaberca, *Românii din Banatul iugoslav și Marea Unire*, Timișoara, 1995.

²⁰ I. Moscovici, нав. дело; Ionela Moscovici, „Destinul Banatului în 1918, în contextul prefacerilor politico-diplomatice din capitala franceză”, *Astra Sabesiensis*, 1/1, 2015, стр. 155–166; Ionela Moscovici, „Misiunea franceză de interpunere în Banat: martie-mai 1919”, *Banatica*, XXI, 2011; Ionela Moscovici, *Franța și Banatul între 1916–1919, convulsiile războiului și ale păcii*, докторска дисертација (рукопис), Cluj-Napoca, 2013.

THE END OF THE GREAT WAR AND THE DELINEATION OF THE BANAT
FRONTIERS AS VIEWED IN THE ROMANIAN HISTORIOGRAPHY

Zoran Markov

Summary

The author points out three layers, or aspects, of the topic: the positioning of historians towards Otto Roth's Banat Republic, their accounts regarding the period of stationing of the Serbian Army in Banat, and the delineation of the post-war state frontier between the two countries. A further aspect concerns differences in the treatment of these problems between the general-national and the Banat historiography.

Upon presenting a brief summary of the published works, the author deplores the partisanship and the ill-foundedness of most historians, who describe the presence of Serbian army as a military occupation and as a nightmarish period for the Romanian population. These authors have mainly relied on questionnaires that were designed using a non-scientific methodology and were filled up fifteen years after the events. The paper signals out the absence of a study devoted exclusively to this topic and points out several works noteworthy for their well-documented scientific approach.

Bodó Barna

ISTORIA ISTORIEI Cum și de ce dispar monumente?

Locul meu în lume...

Venit de departe, am devenit timișorean de o jumătate de secol. La țară anii nu contează: tot venetic ești. La oraș? Depinde. Academicianul Păun Ioan Otiman este timișorean sau nu? A venit în Timișoara pentru a dobândi o diplomă universitară cu aproape șase decenii în urmă. A fost un student eminent, după terminarea studiilor fiind angajat la facultatea unde a studiat. Este o personalitate proeminentă a urbei noastre care, ca profesor, ca cercetător, ca senator (reprezentând PAC și PNL), ca academician și totodată organizator al vieții științifice la nivel regional și național are merite de necontestat în promovarea valorilor cultural-științifice. Academicianul Otiman, în accepțiunea celor din comuna cărășană Gârbovăț, unde s-a născut, nu este timișorean. Este de-al lor, plecat în marea lume. Nu am fost acolo, nu am verificat, dar așa funcționează lumea de la sat. După opinia mea și pentru intelectuali ca mine, este timișorean, și încă unul de referință.

Am recurs la acest exemplu pentru a arăta că subsemnatul, venit în Timișoara la facultate, în 1967, și rămas aici din motive personale (soție timișoreancă) și profesionale (repartiție, loc de muncă în oraș) mă consider timișorean. În orașul meu de baștină (Sf. Gheorghe, din secuime), localitate importantă în respectiva regiune, se știe că "exist", ținem legătura cu foști colegi și foști/actuali prieteni, dar pentru ei sunt doar originar din oraș – cu plecarea mea am devenit timișorean și pentru ei.

Locul meu, locul fiecăruia dintre noi în lume se stabilește ușor: locul unde poți să fii așa cum ești, așa cum dorești să fii. Unde te poți realiza. Afirm cu plăcere, ceea ce de fapt indică o serie de lucrări și cercetări realizate de mine în ultimele trei decenii, că am devenit nu numai timișorean dar și un promotor al valorilor acestui oraș căruia, de ani buni, dedic o mare parte din timpul meu, din energia mea, din resursele mele intelectuale și, câteodată, chiar financiare. M-am dedicat studiului unor probleme specifice Banatului: identitatea regională de aici, coabitarea mai multor etnii, istoria culturală a regiunii, valorile ei specifice. În acest context, ca autor respectiv editor am colaborat la realizarea mai multor cărți privind patrimoniul cultural al Banatului și al Timișoarei.

În perspectiva analizei pe care doresc să realizez în cele ce urmează privind situația/istoria unor statui publice dispărute din diferite localități ale regiunii,

trebuie să subliniez că abordarea are și o componentă etnică, de cultură maghiară. Studiul se referă la statui și monumente publice ridicate în perioada austro-ungară și cea interbelică, de cele mai multe ori de către instituții și/sau autorități maghiare. Nu vreau să fiu greșit înțeles: orice statuie ridicată în onoarea/amintirea unor personalități sau evenimente istorice reprezintă o valoare ce trebuie respectată de posteritate, indiferent de dimensiunea etnică. Totuși, conform principiilor ce stau la baza funcționării statelor naționale, cum sunt cele europene actuale și nu numai, pentru fiecare dintre noi o primă importanță reprezintă valorile culturale ale propriei noastre comunități. Fiecare dintre noi are o limbă, are o cultură prin care se (auto)definește. Eu sunt maghiar din Timișoara, cercetător al relațiilor interetnice, în consecință consider de datoria mea să observ și să semnalez fenomene care privesc, în primul rând, comunitatea de care aparțin.

Identitatea noastră, valorile locale

În lumea contemporană, tot mai complexă și haotică, când trăim repede-nainte, fiind cuprinși adesea de sentimentul unor întârzieri notorii, interacționând dinamic pe tot felul de rețele, cu neliniștea sentimentului că ne scapă ceva, căutăm și tot căutăm puncte de sprijin, nu pentru a muta pământul din loc, ci pentru a găsi reazămul sigur pe care se poate clădi o viață de om. În dorința noastră de a găsi aceste repere sigure nu prea suntem ajutați instituțional. De exemplu, școala ne ajută foarte puțin. Ea ne transmite cunoștințe despre lume și viață, necesare de altfel, dar într-o abordare inversă față de construcția firească a identității. Toți aparținem, înainte de toate, unei comunități locale, avem familie, cerc de prieteni, colegi, cunoștințe, cu care interacționăm în continuu. În acest context ne definim sub aspect cultural, social și moral. Comunitatea locală este prioritară: suntem cetățenii unei țări dar suntem membrii unei comunități locale. Comunitatea are o viață proprie care transcende dincolo de suma vieților locuitorilor săi. Orice comunitate este culturală, ceea-ce înseamnă că este un sistem de sisteme, și că este compusă din lucruri care pot fi mai degrabă învățate decât transmise genetic. Toate elementele sociale și culturale ce reprezintă o comunitate, de la tehnologie la credințele comune, se transmit respectiv sunt captate, preluate.

Sentimentul de a fi acasă ne poate conferi comunitatea locală. Această comunitate este foarte puțin promovată în școală, sistemul educațional este axat pe națiune. El transmite, preponderent, valori naționale. Cele două componente, cea locală și cea națională trebuie să fie într-un echilibru armonios, completându-se reciproc.

Citesc într-un proiect,¹ conceput pentru tineri, o formulă demnă de atenție: patrimoniul este un dar al trecutului pentru viitor. Patrimoniul reprezintă moștenirea pe care am primit-o din trecut, cu care trăim în prezent și pe care o transmitem generațiilor viitoare. Patrimoniul cultural și natural constituie identitatea noastră și o sursă neprețuită de inspirație pentru viață.

Cuvinte frumoase care cer a fi comentate. Vorbind de dar, nu trebuie să ne gândim la un cadou oferit de cineva cu o destinație generală. Patrimoniul ni-l

¹ <http://www.asoidc.ro/pdf/GHIDUL-PROMOTORILOR.pdf> (descărcat la 10.02.2019)

construim noi, din elemente culturale și naturale, materiale și imateriale. Ni-l construim, din acele elemente și valori ce se regăsesc în spațiul în care trăim, prin asumare individuală. Teoria identității sociale (Tajfel, Turner 1979) definește identitatea socială ca fiind conștiința apartenenței la un grup social, întărită de semnificația emoțională și cea a valorii statutului de membru al grupului. Teoria pune accent pe rolul apartenenței la grup în definirea sinelui. Abordarea socială a identității este legată printr-un continuum de abordarea personală. La un pol al acestui continuum, indivizii sunt considerați membri interschimbabili ai unui grup, iar la celalalt pol ei sunt tratați din punctul de vedere al caracterului personal, unic și specific.

Conceptul de identitate fiind la „modă”, cu tot ce implică aceasta în sens negativ și pozitiv, trebuie făcute câteva considerațiuni. Sociologul britanic de origine poloneză, Zygmunt Baumann afirmă că identitatea este de factură modernă și că s-a născut ca răspuns la o „problemă”, nu a devenit o problemă pe parcursul epocii moderne (Baumann 1996) Alți autori susțin că identitatea nu este ceva esențialmente nou; desigur, politicile identitare sunt parte a politicii și a vieții sociale moderne. Privind interpretarea conceptului, există mai multe abordări. Întrebarea centrală pentru abordarea culturală a identității este „cine suntem noi” și se propune identificarea acelor caracteristici culturale care se presupun a fi naturale, atemporale și împărtășite de toți indivizii. Adepții perspectivei sociale își concentrează atenția către granițele dintre „noi” și „ceilalți”. Antropologul trebuie să răspundă ambelor probleme și mai ales să încerce să găsească un echilibru între cele două perspective. Specificul antropologiei nu este legat nici de natura societăților studiate (societăți tradiționale, „moderne”), nici de „structuri” particulare (religia, economia, politica, orașul...) nici de teoriile/ideologiile utilizate (marxism, structuralism, funcționalism, interacționism...), ci de un deziderat: studiul omului în totalitatea sa, adică în toate societățile, sub toate aspectele, în toate stările și în toate epocile. (Laplantine 2000)

Admițând pluralitatea posibilităților de alegere pentru un individ (identitatea profesională, de gen etc.), să analizăm conceptul de identitate colectivă. Dincolo de loialități locale sau de grup, identitatea națională reclamă prioritate și primordialitate, fiind considerată o „datorie”: onoare și fidelitate. Această interpretare se regăsește în discursul public, politic. Motivul? La nivel individual identitatea colectivă poate să fie detronată de alte priorități. Din acest motiv se afirmă adesea că identitatea nu mai este o problemă privată, ci devine o problemă politică. Se ajunge astfel la întrebarea: care sunt punctele de inflexiune ale identității locale cu cea etnică, culturală sau profesională, care sunt componentele esențiale și ce anume dă specificitate unei identități? Discursul identității colective devine inclusiv atunci, când are drept scop mobilizarea socială, în acest caz accentul este pus pe similitudini. Discursul identitar colectiv devine exclusiv, când se axează nu numai pe glorificarea propriilor calități, ci și pe comparația cu „celălalt”, reprezentat prin stereotipuri negative. (Corduneanu 1999)

În „politică, mass-media și în studiile culturale, identitatea personală este o cerință și identitatea colectivă un nou standard pentru orice nivel – de la oraș la stat, de la națiune la continent, de la gen la regiune și descendență etnică” (Niethammer, citat de Corduneanu 1999) Patapievici consideră că identitatea „efec-

tivă” a unui popor este dependentă de politica pe care o face sau/și pe care o suportă, și că fiecare dintre noi este responsabil și de identitatea colectivă: „fiecare, zilnic, construiește identitatea colectivă a tuturor” (Patapievici 1995: 244)

Ca elemente componente ale identității locale, care conferă specificitate comunităților locale (îndeobște rurale, cum indică literatura de specialitate), putem enumera relațiile sociale intra și extra comunitare și problemele cu care se confruntă comunitatea locală. Dumitru Sandu (1996) stabilește faptul că tipologiile sociale „și implicit identitatea” prin care comunitatea locală/rurală răspunde schimbărilor sociale este în strânsă dependență de problemele specifice cu care se confruntă fiecare comunitate în parte. În anumite situații problemele nu sunt numai locale, depășesc chiar cadrul național. Pe fondul procesului de globalizare, care tinde să topească identitățile și diversitățile într-o mare masă amorfă, într-o populație masificată și uniformizată, compusă din indivizi clonați, identitățile și valorile locale devin tot mai importante.

Identitatea etnică reprezintă sentimentul de apartenență la o anumită comunitate etnică cu anumiți parametri ai etnogenezei: biologici și socioculturali, rădăcini de neam, teritoriu istoric (istoria poporului său, simbolurile etnice ale culturii și religiei etc.) care au constituit cadrul dezvoltării istorico-culturale a comunității în cauză. Conștiința etnică este rezultatul unui proces larg de identificare, care corespunde unei anume situații socioculturale.

Trecând la valori, în accepțiunea lui Parsons (1937) acestea sunt un mobil ultim al acțiunilor indivizilor și colectivităților, elemente definitorii pentru viața socială. Manifestările, atât prin comportamente, cât mai ales prin atitudini, sunt considerate o expresie directă a valorilor. Valorile nu există în sine, în mod independent, afirmă Rokeach (1973). Tot el afirmă, că orice valoare determină și este determinată de alte valori. Privind relația dintre valori și atitudini, atitudinile sunt mai elementare, valorile mai profunde. Atitudinile se referă mai degrabă la obiecte și situații specifice, în timp ce valorile reprezintă orientări asociate unor clase mai generale de obiecte și situații. (Hofstede 1980)

Valorile sunt subiecte ale dorinței. Valorile pot fi explicate prin funcțiile lor psihologice, ele răspunzând unui întreg complex de orientări latente pentru individ. Valorile reprezintă al doilea, cel mai profund nivel de cultură. Ele reflectă credințe ce stau la baza unei vieți. Valorile implică componente de natură cognitivă (identificarea alternativelor posibile), evaluativă (aprecierea acestora în raport cu preferințele valorice preexistente) și afectivă (relaționarea emoțională cu fiecare dintre alternative).

Conceptul de valoare este unul fundamental pentru filosofia modernă, îndeplinind cel puțin două funcții teoretice: una critică (stabilirea în interiorul unei culturi criterii de performanță, delimitând valorile de nonvalori) și una de indicator al identității globale (ne arată care sunt idealurile și criteriile specifice existente în cazul diverselor epoci și culturi). Prin valori, individul își propune a) promovarea propriului interes (alegem valori care ne ajută să reușim în viață și societate); b) schimbarea pentru „mai bine” în sensul de a fi mai bun, se caută persoane model; c) dezvoltarea personală, autorealizarea.

Construind propria noastră identitate, facem, obligatoriu, și o călătorie în „memorie”. Între memorie și identitate există o relație foarte strânsă, deoarece pierderea memoriei înseamnă dezintegrarea subiectului. Din acest motiv tinerii

merită și trebuie să fie implicați în dezvoltarea comunității lor, să învețe să aprecieze patrimoniul natural și cultural al locurilor în care s-au născut, să învețe să identifice valorile locale. Consider că viitorul începe cu valorile locale. Fiind membru al unei comunități locale, individul poate să păstreze acele norme, valori și simboluri, care îi conferă coerență și stabilitate în luarea unor decizii, când orientarea personală este periclitată de fenomene globale.

Patrimoniu – între politic și spiritual

Odată cu amurgul metafizicilor modernității, secolul 20 cunoaște o revenire în scenă a tradițiilor, de data aceasta într-un regim nou, mai degrabă retoric, ca limbaje cu putere persuasivă, fragmente de discurs și gesturi culturale. Omul contemporan continuă să fie ancorat în tradiție. Pe substratul tradițiilor și al obiceiurilor se grezează cel mai bine valorile, miturile și tiparele identitare.

În perioada post-totalitară, comunitățile locale sunt tot mai interesate de propria lor imagine, schimbare firească după trecerea anilor de „cultură unidimensională”, după ce au fost respinse politicile de omogenizare socială și etnică ceaușiste, ce aveau scopul declarat de a șterge diferențele sociale, culturale și etnice, de formarea unei societăți fără nuanțe de orice fel. Tradițiile și obiceiurile au fost folosite ca ideologie, în scopuri politice, trebuiau neapărat să corespundă idealurilor stabilite de politica de partid. În noua situație, posttotalitară, societățile locale realizează că diferențele contează, diversitatea devine valoare, se caută, separat pentru fiecare localitate, particularul, se caută repere, care ajută diferențele colectivității locale în autodefinirea lor cu și prin diferențiere. În cadrul proceselor de democratizare, administrațiile publice locale caută teme și cadre adecvate noii situații, teme care concurează la reconfigurarea relațiilor dintre administrație și comunitățile locale. Apar ca teme și domenii de referință: istoria locală, patrimoniul local, tradiția locală. Trecutul devine factor legitimator.

În acest context, comunitățile locale consideră o prioritate cercetarea istoricului locului, explorarea tradiției locale, adesea fără un control științific riguros privind rezultatele cercetării/căutării. Găsirea ori, câteodată, fabricarea diverselor elemente ale tradițiilor „noi”, asumarea lor într-un proces lipsit de regulile justificării adevărului este o modalitate contemporană de raportare greșită la propriul trecut, adesea întâlnită. În astfel de condiții, cercetătorul istoriei locale, cu sau fără veleități de istoric adevărat, devine o figură crucială în (re)configurarea spațiului cultural local. Folosindu-se de patrimoniul material și imaterial al localității, se construiește o tradiție ce va fi invocată drept memoria culturală comună a localității respective, un anume repertoriu care conține informațiile necesare autoidentificării colective.

Patrimoniul cultural² reprezintă o sinteză a interferenței demersului creativ al ființei umane cu ambientul natural, probând permanența unor aspirații și valori, inspirând generațiile noi pentru continuarea proiectelor de dezvoltare umană și creșterea calității vieții colective. Patrimoniul cultural constituie elementul de

² Vezi: <http://www.cameliagavrila.com/patrimoniul-cultural-element-de-identitate-nationala-in-anul-centenarului-2/> 2019.01.15.

legătură între trecut și prezent, între generațiile vechi și noi, evocând aspirațiile, jertfele, dar și reușitele unor lumi apuse, fiind în același timp și o deschidere a prezentului. Esența unei culturi se regăsește în patrimoniul cultural, se transpune și în elemente concrete, tangibile, reprezentate de monumente istorice, statui, biserici, cetăți, muzee, forme artistice, elemente de arhitectură, reperi ale civilizației unui popor, menite să păstreze vie amintirea unui eveniment, a unei personalități, a unui timp anume. Patrimoniul se află în strânsă legătură cu un alt termen, adesea folosit ca sinonim, și anume: moștenire. Din punct de vedere valoric, moștenirea înseamnă „transferul proprietății de la tată la fiu”. În mai multe limbi europene, cuvântul *moștenire* este folosit pentru a desemna conceptul de patrimoniu cultural (engleză: *heritage*, franceză: *héritage*, germană: *Erbe*, maghiară: *örökség*, sârbă: *nasleđe*). Patrimoniul cultural este definit, prin legislația în vigoare în România, ca fiind „format din totalitatea bunurilor care reprezintă o mărturie și o expresie a valorilor, credințelor, cunoștințelor și tradițiilor naționale, indiferent de regimul de proprietate al acestora.”³

Cu privire la patrimoniu, localitățile elaborează propria lor strategie. În strategia culturală⁴ a Timișoarei găsim următoarea formulare: „Timișoara culturală este un oraș în care creativitatea, solidaritatea, conectivitatea și responsabilitatea stau împreună alături de o atitudine deschisă, unde guvernarea participativă este dublată de eficiența și transparența deciziilor publice. [...] S-au definit cele 5 axe prioritare ale strategiei culturale și obiectivele lor tematice. Axa nr. 5 este denumită *Timișoara responsabilă* și are următoarele obiective tematice: 1. Creșterea gradului de conștientizare a valorilor de patrimoniu, reabilitarea și punerea în valoare a patrimoniului construit al orașului; 2. Creșterea calității spațiului public amenajat ca un cadru favorabil pentru artă și cultură; 3. Creșterea calității spațiilor verzi amenajate ca un cadru favorabil pentru artă și cultură; 4. Regenerare urbană prin cultură și refuncționalizare pentru cultură.”

Evocarea unor evenimente și personalități. Practici de comemorare

În secolul 20 organizarea memoriei a devenit una dintre cele mai sensibile probleme ale gândirii științifice sociale. Comunitățile locale își orientează discursul despre trecut, despre valori locale în funcție de conținutul marilor narative, și anume istoria țării, a națiunii. (Jakab Zsolt Albert 2012) În acest context pot apărea schimbări în timp privind raportarea la trecut și evocarea unor valori istorice și/sau locale, și anume când un teritoriu trece de la o țară la alta, cum s-a întâmplat cu preluarea administrației Banatului, în august 1919, de către autoritățile românești. Banatul ca entitate administrativă/culturală/economică a fost partajată și preluată în mare parte de România (cca. 66% din teritoriu), o parte considerabilă de Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor (cca 32%) și o parte infimă a rămas sub autoritatea Ungariei.

³ Legea nr. 182/2000.

⁴ Strategia culturală a municipiului Timișoara 2014-2024. Coord. Vera Marin, Raluca Pop. https://www.primariatm.ro/uploads/files/agenda_culturala_2014/strategia_culturala_2014_2024.pdf la 2019.01.10.

În astfel de situații expunerea memoriei, a imortalizării și vizualizării trecutului poate deveni, în societăți nedemocratice, un privilegiu al populației majoritare, un privilegiu al națiunii. În secolul 20 s-a întâmplat în mai multe țări, printre care și România nou constituită, că națiunea majoritară a redus spațiul grupurilor minoritare privind comemorarea istoriei și a valorilor proprii la spații restrânse (școli, biserici), însemnele lor de evocare a istoriei – statui, plăci comemorative – fiind adesea strămutate din spații publice în spații private, câteodată acestea au fost chiar distruse. În condițiile în care statele central-europene sunt (sau sunt pe cale de a fi) membre ale Uniunii Europene, admitem că astfel de practici nu-și mai au locul, și vom avea de-a face cu o abordare caracterizată de multiperspectivitate.

Multiperspectivitatea este un termen mai mult utilizat decât definit. Cu toate acestea, există tentative de a-i descrie principalele caracteristici. K. Peter-Fritsche arată că aceasta reprezintă un proces, ”o strategie pentru a înțelege”, în care luăm în considerare – alături de propria noastră perspectivă – și perspectiva altuia (Stradling 2014) Tot în această lucrare găsim o altă interpretare a termenului: multiperspectivitatea în istorie și în predarea istoriei este considerat procesul “de analiză a evenimentelor istorice din mai multe perspective”. Putem vedea și evoca evenimente și procese istorice dintr-o multitudine de puncte de vedere. Pentru a putea face acest lucru, trebuie să înțelegem motivele care stau la baza acestor puncte de vedere diferite.

În cazul în care avem de-a face cu istoria și valorile unor comunități etnice diferite care coabitează într-un spațiu comun, situația pare a fi mai simplă: acceptarea ideii că fiecare are dreptul la propria memorie, la evocarea valorilor sale culturale – fără să aducă atingere valorilor asumate de alte grupuri cu care coabitează. Reprezentarea minorităților ca presupuși străini din punct de vedere cultural poate conduce la situații nefericite. Chiar dacă fiecare comunitate locală este constituită aparte, cu asumarea unor valori proprii care fac diferența dintre ea și celelalte comunități locale etnice, spațiul comun al acestora presupune contacte permanente între aceste comunități, se cunosc reciproc, deci nu se pot trata ca străini. Ba mai mult, coabitarea poate duce la situații, când anumite valori și obiceiuri (de ex. privind alimentația, bucătăria proprie a fiecăreia) să fie comune, asumate de fiecare ca valoare proprie. Astfel de situații arată cât se poate de clar, că nu se poate vorbi de nici un străin în cazul unor comunități etnice care coabitează într-un spațiu comun.

Există câteva principii privind raportarea la istorie și evocarea ei. Un principiu este cel al respectării de către stat a cetățenilor săi. Astfel, trebuie respectate și protejate însemnele istorice ale tuturor comunităților culturale și etnice care trăiesc în țară. În acest sens se presupune eliminarea arbitrariului în protecția operelor comemorative. Motivul: toți locuitorii unei regiuni istorice, indiferent de etnie sau limbă, sunt coproprietarii aceluia pământ.

Consiliul Europei pledează pentru recunoașterea minorităților naționale și a istoriei lor prin includerea acestora în istoria națională. În societățile divizate, multietnice de astăzi, ar putea fi necesară includerea unor posibilități separate pentru diferite grupuri de a-și prezenta propria istorie, într-un cadru stabilit la nivel național.

Precum în alte țări și alte locuri, unde după primul război mondial au existat preluări de noi teritorii, și în cazul Banatului au avut loc dislocări de monumente, statui și plăci comemorative rămase din perioada anterioară. Din informațiile pe care le dețin, nu s-a făcut nici un studiu, nu au fost colectate aceste date și nu s-a făcut analiza lor. În cele ce urmează, prezint cazuri de statui și monumente strămutate în Banatul românesc. De această dată voi lua în calcul și cazurile din Arad, chiar dacă doar Aradul Nou a făcut parte din Banatul istoric. Nu voi include în lista ce urmează acele busturi care au fost furate de pe socluri în ultimii ani în Timișoara (Victor Babeș, Aurel Căndea și Emanuil Ungureanu), cazuri când niște tineri au dorit să le valorifice ca și deșeuri neferoase.

1. Monumente, statui și plăci comemorative dispărute/strămutate în județul Timiș

a) Monumentul Austriac (Rukavina)

Alte nume: Monumentul fidelității (pt. austrieci), Monumentul rușinii (pt. maghiari). Monumentul a fost donat de către împărat orașului, pentru că apărătorii cetății, conduși de generalul Rukavina, au rezistat 107 zile asediului revoluționarilor, până când intervenția rusească a condus la depunerea armelor de către revoluționari. Monumentul are înălțimea de 18 m, la baza lui erau figuri simbolice, monstruoase care amenințau figurile alegorice de mijloc (Onoarea, Supunerea, Vigilența, Abnegația), care reprezentau armata austriacă. Figura centrală a monumentului este Austria, întruchipată de o tânără, care avea în mână cheile orașului. Figurile monstruoase reprezentau revoluționarii, și această interpretare constituia o ofensă continuă la adresa populației maghiare, din care motiv aceste figuri au fost înlăturate în anul 1885.

Locul: Timișoara, actuala P-ța Libertății, **le vremea** respectivă P-ța Eugeniu de Savoya.

Data inaugurării: 17 ianuarie 1853. Piatra de temelie a monumentului a fost depusă, la 15 iunie 1852, în prezența împăratului.

Realizatori: arhitectul Josef Andreas Kranner, sculptorul Josef Max (Viena).

Situația actuală: În anii 1920 majoritatea figurilor alegorice au suferit distrugerii, figura centrală a fost decapitată. În anul 1936, din dispoziția primarului de atunci, monumentul a fost dislocat din piața centrală a orașului și mutat în cimitirul din cartierul Cetate. În 2013 primăria Timișoarei, din inițiativa unor asociații civice, și-a propus renovarea monumentului și reinstalarea lui într-o piață circulantă a orașului (Bălcescu, denumită anterior Lahovary), ce a provocat reacția comunității maghiare, care se opunea noii strămutări. Inițiativa a rămas nefinalizată, și din motive financiare.

b) Statuia Sfântul Ioan Nepomuk

Ioan Nepomuk (1345?–1393), vicar în Praga, se opunea regelui Wenzel IV, ceea ce a dus la schingiuirea lui și apoi la aruncarea lui în râul Vltava, unde s-a înecat. În 1721 a fost canonizat, declarat sfânt. Este patronul protector al catolicilor din Banat.

Locul: Lugoj, pe malul Timișului, în fața fostei băi comunale.

Data: 1866. Prima statuie Sf. Ioan Nepomuk din Lugoj a fost ridicată în 1775. În locul acesteia, în 1831, s-a ridicat o altă statuie care, pare-se, a fost mutată la Darova, Timiș.⁵ Aceasta este a treia statuie Sf. Ioan Nepomuk la Lugoj.

Realizat de: Josef Höcher.

Situația actuală: În anii 1970, autoritățile au vrut să distrugă statuia, însă ea a fost salvată, prin reamplasarea ei în Cimitirul romano-catolic din Lugoj, unde a supraviețuit regimului comunist.

c) Bustul lui Csekonics József

Csekonics József (1757–1824) general, după retragerea sa din armată figură proeminentă în reproducerea și creșterea cailor de rasă Nonius. În 1800 a cumpărat

⁵ Informație primită de la Ilona Miklósik, a lucrat ca muzeograf la Muzeul de Artă din Timișoara.

domenii la Jimbolia, și a construit două casteluri, în centrul orașului, respectiv în partea sudică a localității, denumită Csitó (azi nu mai există). Aici a funcționat renumita sa herghelie. Mai târziu, familia a primit rangul de conte.

Locul: Jimbolia, în curtea castelului Csekonics din Csitó.

Data: anii 1870.

Sculptor: ...

Situația actuală: În 1937 castelul din Csitó a fost distrus, statuia a dispărut.

d) Relieful împăratului Franz Josef / Francisc Iosif

Franz Joseph / Francisc Iosif (1830–1916) – împăratul Austriei (1848–1916), regele Ungariei (1867–1916).

Locul: foaierea Palatului Comitatului, azi Palatul Baroc din Timișoara.

Data: 1872.

Sculptor: Kugler Pál Ferenc (Budapest, Timișoara).

Situația actuală: Împăratul/regele a vizitat Timișoara în 1872, când a fost începută construcția teatrului comunal, Teatrul Național actual. Lucrarea de dimensiuni considerabile (58x158 cm) a fost comandată de conducerea comitatului. A fost demontată după 1919. S-a realizat o copie în ghips, ce se păstrează în Muzeul Banatului.

e) Statuia generalului Anton v. Scudier

Baronul Anton von Scudier (1818–1900) general austriac, comandant militar al Banatului / Timișoarei (1871–1878), a fost cel care a introdus administrația civilă în oraș. Pt. serviciile sale aduse orașului în privința dezvoltării transportului urban, în amenajarea unor parcuri, etc. i s-a ridicat statuia în parcul ce-i purta numele.

Locul: Fostul parc Scudier, azi parcul Central.

Data: 1881, cel onorat era în viață, a contribuit și el la ridicarea statuii.

Sculptor: Richard Kauffungen (Viena).

Situația actuală: Încă din vremea respectivă existau discuții privind valoarea artistică a statuii. În octombrie 1918 statuia a fost demolată, considerată un simbol al asupririi austriece. Pe soclu a fost instalat un ceas.

În acel loc, din 1962 stă *Monumentul Ostașului Român* (altă denumire: *Statuia Ostașului Sovietic*) opera sculptorului Ion Vlad.

f) Statuia ministrului Trefort Ágoston

Trefort Ágoston (1817 – 1888) om politic, ministru, scriitor, economist, academician. Între 1872 – 1888 a fost ministru al cultelor. A contribuit decisiv la dezvoltarea băilor Buziaș prin investițiile de stat pe care le-a inițiat, a contribuit la construcția căii ferate prin oraș. A vizitat orașul de mai multe ori. Statuia s-a ridicat din inițiativa și din banii localnicilor.

Locul: Buziaș, parcul central.

Data: 1883.

Sculptor: Huszár Adolf (Budapesta).

Situația actuală: În 1918 statuia a fost demolată și distrusă.

În 2001, pe Str. Principală, a fost ridicată o statuie nouă, sculptor Jecza Péter.

g) Obeliscul Révai Miklós

Révai Miklós (Sânnicolau Mare, 1750 – Pesta, 1807), lingvist, profesor universitar, fondatorul lingvisticii istorice maghiare.

Locul: Sânnicolau Mare, piața centrală.

Data: 26 august 1893.

Sculptor: basorelieful de pe obelisc a fost realizat de Holló Barnabás (Budapesta).

Situația actuală: reconstruit. În 1925 a fost inaugurat, la Sânnicolau Mare, monumentul lui Mihai Eminescu. Bustul poetului a fost așezat pe obeliscul lui Révai, basorelieful acestuia a fost înlăturat și totul a fost reinscripționat.

În 2014 a fost dezvelit un bust al lingvistului, realizat de Aurel Gheorghe Ardelean. (Str. Republicii 13).

h) Statuia împăratului / regelui Franz Joseph / Francisc Iosif

Locul: Timișoara, în curtea fostei Școli de Cadeti, azi Spitalul Clinic Municipal (Clinicile noi).

Data: 4 octombrie 1902, odată cu inaugurarea noii clădiri a școlii.

Sculptor: Edmund Hoffmann (Viena).

Situația actuală: demontată și dispărută. Nu avem informații privind data demontării, conform unui portal din Ungaria care prezintă statui, busturi și plăci din Europa Centrală și de Est, demontarea a avut loc în perioada interbelică.⁶

i) Statuia lui Kratzer Antal

Kratzer Antal / Anton a fost primarul localității Deta între anii 1882 – 1887. A creat un parc pe care l-a donat orașului.

Locul: Deta, la intrarea în parcul central creat de fostul primar.

Data: 25 septembrie 1904.

Sculptor: Christian Trampits (Vârșeț).

Situația actuală: a dispărut în anii 1950, se presupune că a fost aruncată în pâraul care curge prin parc.

Observație: nu avem fotografie cu bustul.

j) Statuia lui Kossuth Lajos

Kossuth Lajos (1802 – 1894) revoluționar maghiar, guvernator de facto al Ungariei în timpul revoluției din 1848-49.

Locul: Jimbolia, în parcul de lângă gară.

Data: 29 iunie 1905, în prezența lui Kossuth Ferenc, fiul lui Lajos.

Sculptor: Kallós Ede (Budapesta).

Situația actuală: După intrarea, în 1918, a trupelor sârbești în oraș, statuia este aruncată în aer.

Observație: Jimbolia a aparținut Regatului Sârbilor, Croaților și Slovenilor până în 1924.

⁶ https://www.kozterkep.hu/~24837/Ferenc_Jozsef_szobra_Temesvar_1902.html, la 10.02.2019.

k) Bustul lui Franz Touttenuit

Touttenuit, Franz (1844 – 1904) a fost un veterinar foarte bun și conștiincios, cunoscut în tot Banatul. Bustul a fost ridicat, drept recunoștință, de către consătenii lui după decesul său.

Locul: centrul satului Tomnatic.

Data: se presupune anii 1910.

Sculptor: ...

Situația actuală: după al doilea război mondial vin la Tomnatic locuitori din alte zone (așa-zisi coloniști) care în 1946 distrug bustul.

Observație: nu avem fotografie cu bustul.

l) Bustul lui Alexandru Mocsonyi/Mocioni

Alexandru Mocsonyi/Mocioni (Pesta, 1841 – Birchiș, 1909) om politic, deputat în mai multe legislaturi în Parlamentul de la Budapesta, mecena. A propus și a sprijinit înființarea unui Partid Național al românilor din Banat și Crișana, al cărui președinte a fost timp de patru luni; a militat pentru drepturile românilor din Banat și din Transilvania.

Locul: Timișoara, în locul unde este acum Catedrala mitropolitană.

Data: 1930 (?).

Sculptor: ...

Situația actuală: În 1936 bustul a fost mutat în Parcul Scudier, iar în 1949 a fost distrus.

În 2009, cu ocazia comemorării a 100 de ani de la trecerea sa în neființă, în Parcul Central din Timișoara a fost reamplasat un bust al său, în locul celui amplasat aici în 1936. Sculptor: Aurel Gheorghe Ardeleanu.

Observație: nu avem fotografie cu primul bust.

m) Bustul lui Ion Gheorghe Duca

Ion Gheorghe (I.G.) Duca (1879 – 1933) om politic liberal. A deținut funcțiile de ministru al educației (1914 – 1918), ministru al agriculturii (1919 – 1920), ministru al afacerilor externe (1922 – 1926), ministru al afacerilor interne (1927 – 1928), și prim-ministru al României între 14 noiembrie și 29 decembrie 1933, la această dată fiind asasinat de legionari, la Sinaia, din cauza eforturilor sale de a stăvili Mișcarea Legionară.

Locul: Timișoara, în fața Liceului Piariștilor (azi P-ța Regina Maria).

Data: 22 decembrie 1936.

Sculptor: Aurel Popp (Satu Mare). Soclul realizat de Carol Kendloffer (Timișoara). Pe soclu inscripția: *Omagiu memoriei marelui președinte al Consiliului de Miniștri, căzut în slujba țării, răpus de o mână criminală în 29 dec. MCMXXXIII, la Sinaia. Cetățenii urbei Timișoara.*

Situația actuală: După preluarea puterii de către legionari în septembrie 1940, bustul a fost distrus.⁷

Observație: nu avem fotografie cu acest bust.

⁷ Teodorescu V.Z. Monumentul de for public, carte de vizită a identității unui popor, In: M. Șerbu, C. Gheorghe (ed.) Globalizare și identitate națională, București Editura MAI, 2006. p. 183.

2. Monumente, statui și plăci comemorative dispărute/strămutate în județul Caraș-Severin

a) Obeliscul pașoptiștilor

Obeliscul a fost ridicat în memoria luptătorilor revoluționari maghiari, români, germani, căzuți în toamna anului 1848.

Locul: Bocșa Germană, piața centrală.

Data: 1875

Sculptor: ...

Situația actuală: În 1910 obeliscul a fost mutat, tot într-un loc central, pentru că s-a decis ridicarea Statuiei soldatului pașoptist. În 1923 obeliscul a fost dislocat și dus în cimitir. În 1995 obeliscul a fost mutat într-un loc central al cimitirului, restaurat și s-a aplicat o placă nouă cu text în limba română.

b) Placa comemorativă Széchenyi

Contele Széchenyi István este cel care a realizat prima linie de navigație comercială prin Cazanele Dunării. A vizitat Cazanele Dunării în 1830 și a inițiat construirea unei linii de navigație și a unei stații de remorcare de coastă. Ideea sa a atras atunci atenția asupra importanței navigației pe Dunăre și a dus la accelerarea procesului de modernizare a albiei fluviului. Lucrările, întrerupte atunci, au fost reluate în 1888, pe timpul ministrului Baross Gábor.

Locul: pe malul Dunării, la Cazane, la km 973,3.

Data: 1885.

Realizator: Societatea Ungară a Inginerilor și Arhitecților, Budapesta.

Situația actuală: cu construcția hidrocentralei Porțile de Fier (inaugurată în 1972), și a realizării lacului de acumulare, vechiul drum, unde a fost placa Széchenyi, a fost acoperit de apă. În 2018, în locul plăcii vechi, dar mult mai sus, la 3 m peste luciul apei, a fost amplasată o placă nouă, textul fiind identic cu cel vechi, dar acum în limbile maghiară-română-engleză.

c) Obeliscul Elisabeta

Împărăteasa/regina Elisabeta (1837 – 1898), soția lui Franz Joseph, s-a aflat și în cursul anului 1887 în împrejurimile Oraviței. La Marila, Sissi era adusă spre supraveghere și tratament la doctorul Moritz Hoffenreich, a cărui nepoată de soră, Irma Sztáray era damă de onoare din anturajul împărătesei. Elisabeta își anunța oficial prezența la Băile Herculane de unde, însoțită doar de Irma Sztaray și un grup de agenți cu misiuni de protecție, urca la Marila. La un an de la moartea sa din 1898, direcțiunea căilor ferate austro-ungare a comandat un obelisc de piatră în amintirea ei. S-a aplicat inscripția în limba maghiară: „Erzsébet Királyné hódolatjeljes ragaszkodása és hálás kegyeletének emlékére állíttatta az osztrák-magyar államvasút társaság, 1899”. Textul în limba română: „Spre amintirea admirației stăruitoare și milostive a reginei Elisabeta pentru aceste locuri, s-a ridicat acest monument de către Compania StEG în anul 1899”.

Locul: Cantonul Lup, în apropierea Marilei.

Data: 1899.

Sculptor: Alexandru Liuba (originar din Maidan, jud. Caraș-Severin).

Situația actuală: Monumentul începe să intre în uitare după anii 1920, când placa inscripției este distrusă. Monumentul a fost refăcut în 2004, adus în Oravița, și s-a aplicat o nouă placă pe ea, cu același text în limbile română și germană: „În amintirea împărătesei Elisabeta (Sisi), pentru dragostea și atașamentul ei pentru aceste locuri. A fost ridicat monumentul la Marila în anul 1899 și reșezat la Oravița în 2004”.

d) Monumentul Francisc Iosif/Franz Joseph

Locul: Caransebeș, parcul din centrul orașului.

Data: 1906.

Sculptori: Fadrusz János (Budapesta), Rollinger Gál Rezső (Budapesta).

Situația actuală: Statuia împăratului dispare în perioada interbelică, restul monumentului este păstrat. În locul împăratului este așezată statuia generalului Ion Dragalina, opera sculptorului Mihail Onofrei. Monumentul în noua sa înfățișare a fost dezvelită la 3 iunie 1943.

e) Monumentul Maderspach

Maderspach Károly, inginer, frate cu locotenent colonelul pașoptist Maderspach Ferenc, simpatiza cu revoluția. Fabrica lor livra pt. revoluționari tunuri, arme. A fost vizitat de numeroși revoluționari, chiar și de generalul J. Bem.

Când armata austriacă a ocupat, în august 1849, localitatea Rusca Montană, soția inginerului, Franciska, a fost dezbrăcată până la brâu și bătută cu vergeaua în fața localnicilor. Soțul, de rușine, s-a sinucis pe loc. Singura vină a femeii a fost ca i-a ajutat pe revoluționarii fugari.

Femeia a decedat în 1880.

După 1900, doi copii Maderspach, atunci încă în viață, au inițiat ridicarea unui monument.

Locul: la Rusca Montană, pe o colină, unde se credea că soțul și-a pus capăt vieții.

Data: 10 octombrie 1909.

Sculptor: bustul lui Franciska Maderspach este opera lui Ferenczy István (Rimaszombat, azi Rimavská Sobota).

Situația actuală: În anii 1920 sculptura a fost vandalizată, în 1933 monumentul fără statuie mutat în centru, s-a aplicat pe el o tablă de marmură cu numele celor căzuți în război.

f) Statuia Soldatului Pașoptist⁸

La sfârșitul secolului 19, începutul secolului 20, într-o perioadă de consolidare social-economică, au fost ridicate pe teritoriul Ungariei de atunci o serie de monumente pentru a evoca revoluția din 1848-49 ori personalități de seamă ale revoluției. Monumentul din Bocșa (Germană) s-a realizat din inițiativa autorităților locale.

Locul: Bocșa Germană.

⁸ Într-o listă cu monumentele dedicate eroilor din județul Caraș-Severin (<http://mobil.caon.ro/mobilenews/detail/2153828>, 10.02.2019) este evocat Monumentul ostașului necunoscut, care ar fi fost ridicat în fața primăriei din Bocșa Montana. În ciuda diferențelor privind datele de aici și cele deținute de subsemnatul, cred că este vorba de unul și același monument.

Data: 1910.

Sculptor: Füredi Richárd (Budapesta).

Situația actuală: sunt două ipoteze privind dispariția sculpturii, ori în 1923, ori în perioada comunistă a fost desprinsă sculptura de pe soclu. Există opinie,⁹ neconfirmată de alte surse, că prin transformarea soclului s-a realizat Monumentul ostașului român, lucrare a sculptorului local Bottlik Tibor.

g) Statuia împărătesei/reginei Elisabeta

La cumpăna dintre secole, au fost realizate mai multe statui ale reginei îndrăgite – una dintre acestea este cea de la Caransebeș.

Locul: Caransebeș, în centrul orașului.

Data: sculptura a fost realizată în 1914 dar dina cauza războiului dezvelirea oficială a avut loc în mai 1918.

Sculptor: Horvay János (Budapesta).

Situația actuală: La 1 decembrie 1918 statuia a fost dusă la primăria veche din oraș. Azi se află la Muzeul din Caransebeș, ciuntită, făcută bucați.

h) Bustul lui I. G. Duca

Locul: Bocșa Montană¹⁰

Data: 1934.

Sculptor: ...

Situația actuală: dislocată și distrusă, probabil pe vremea legionarilor.

Observație: nu dispunem de nici o fotografie.

3. Monumente, statui și plăci comemorative dispărute/strămutate în județul Arad

Din actualul județ Arad partea de sud de Mureș a aparținut Banatului. Aradul de azi constituie un caz special, din moment ce Aradul Nou – ca oraș de sine stătător – aparține Banatului, Aradul nu. În cazul acestei analize ne referim la Aradul actual, deci includem în avaliza noastră toate monumentele orașului Arad.

a) Monumentul Ostașului Pașoptist

Pe străzile orașului Arad au avut loc lupte grele între revoluționari și forțele austriece care își aveau garnizoana în cetate, ajutate de trupe românești și sârbești. În aceste lupte au pierit 240 revoluționari. În amintirea celor pieriți în luptele stradale s-a realizat monumentul.

Locul: Arad, promenada Andrássy azi b-dul Revoluției.

Data: 8 februarie 1873.

Sculptor: Aradi Zsigmond (Milano).

Situația actuală: Noua administrație, cea românească a dislocat monumentul. A fost instalat într-un cimitir. În 1932, la lichidarea cimitirului monumentul deteriorat a ajuns în magazia muzeului din Arad.

⁹ Vezi: Articolul lui Makkay Botond în revista Művelődés (<http://www.muvelodes.ro/index.php/Cikk?id=870>, 10.02.2019)

¹⁰ Sursa: Teodorescu o.p.

b) Monumentul Libertății

Este un monument ridicat pt. a comemora amintirea celor 13 comandanți militari / generali antihabsburgici, executați la Arad, în 1849, la ordinul curții de la Viena. Inițiativa de a-i comemora datează din 1867, prima coloană memorială s-a ridicat în 1871, aproape de locul execuției, în locul acesteia, în 1881, a fost realizat un obelisc. Realizarea statuiilor din ansamblul monumental au fost dedicată sculptorului Huszár Adolf. După moartea acestuia survenită în 1885, lucrarea a fost continuată sub conducerea lui Zala György. Monumentul s-a realizat din contribuția populației.

Locul: Arad, p-ța Libertății, azi p-ța Avram Iancu.

Data: 6 octombrie 1890.

Sculptor: Zala György (Budapesta).

Situația actuală: În 1923 monumentul este protejat cu scânduri. În anul 1925 monumentul este demontat (baza legală: decretul 1512/1925 al guvernului Ion I.C. Brătianu), pe motiv că generalii respectivi ar fi luptat împotriva românilor. A fost păstrat în Cetatea Aradului, într-o unitate militară. La 20 septembrie 1999 guvernul Radu Vasile a adoptat o hotărâre prin care elementele Monumentului Libertății au fost transferate în administrarea Ordinului Franciscanilor din Arad. Pe 4 martie 2004 guvernul Adrian Năstase a aprobat reinstalarea monumentului în P-ța Pompierilor, în cadrul unui Parc al Reconcilierii. Pe 25 aprilie 2004 a avut loc, în prezența oficialităților române și maghiare și a șefului delegației Comisiei Europene în România, noua dezvelire a monumentului. În 2011 sunt furate elemente din ansamblul statuar. În 2015 mai multe figuri statuare sunt vopsite în tricolor.

În p-ța Avram Iancu unde era monumentul, azi se află *Monumentul Ostașului Necunoscut*.

c) Monumentul Elisabeta – Sissi

Cel mai impunător monument ridicat în memoria împărătesei/reginei pe teritoriul României actuale.

Locul: Arad, în curtea Palatului Comitatului, azi Hotel Astoria

Data: 1901.

Sculptor: Zala György (Budapesta), partea de monument este opera lui Seidner Miklós.

Situația actuală: În 1926 a fost dată spre păstrare Arhivelor Județului Arad. Conducerea comitatului Csanád (Ungaria) și-a exprimat dorința de a prelua statuia lui Elisabeta, ceea ce s-a realizat în anul 1953. Statuia a mai stat în depozit aproape jumătate de secol, până când în 1991 a fost expusă publicului.

d) Statuia Darányi János

Darányi János a fost un medic pașoptist, ulterior medic șef al orașului.

Locul: Arad, parcul Baross, azi str. Arcașilor.

Data: 1901.

Sculptor: Tóth András.

Situația actuală: Demontată în anii 1930. Alte informații nu se cunosc.

e) Obeliscul Sfânta Treime

Pentru a-i mulțumi lui Dumnezeu că Aradul a scăpat de flagelul ciumei, în 1746 s-a realizat, din banii populației, prima statuie, între anii 1737-1738. Aceasta s-a deteriorat, în locul celei vechi s-a ridicat actualul obelisc.

Locul: Arad, în parcul Baross, azi str. Arcașilor.

Data: 1901.

Sculptor: Róna József (Budapesta).

Situația actuală: obeliscul a fost demontat în anii 1960, figurile de pe obelisc au fost duse în biserica minoriților.

În 2007 Obeliscul a fost repus în locul său vechi, în spate este prinsă o placă cu textul: *Signum gratiae 1746-1901-2007*.

f) Statuia Elisabeta

Locul: Sânnicolaul Mic, la sud de Arad, azi cartier al orașului, în centru.

Data: 1904.

Sculptor:...

Situația actuală: A dispărut, nu sunt informații despre soarta ei.

g) Statuia împăratului/regelui Franz Joseph/Francisc Iosif

Dezvelită cu ocazia aniversării 60 ani de la încoronare.

Locul: Arad, în cetate.

Data: 1908.

Sculptor:...

Situația actuală: După 1918 a fost demolată, nu sunt informații ulterioare.

h) Monumentul Kossuth Lajos

După unele opinii, a fost cel mai impunător monument Kossuth din Transilvania.

Locul: b-dul József Főherceg, azi b-dul Revoluției – nu departe de primărie.

Data: 1909.

Sculptor: Margó Ede (Budapesta), Pongrácz Szigfrid (Budapesta).

Situația actuală: În 1919 autoritățile române doresc înlăturarea, populația se opune. În 1921 figurile laterale sunt dărâmate, autor necunoscut. În 1925 se demon-tează, piesele componente sunt duse în cetate, precum în cazul Monumentului Libertății. De aici piesele au dispărut.

i) Statuia Csiky Gergely

Csiky Gergely (Pâncota, 1842 – Budapesta, 1891) scriitor/dramaturg și traducător, membru al Academiei Ungare.

Locul: Arad, în parcul din fața bisericii reformate, azi str. Preparandiei.

Data: 1912.

Sculptor: Philipp István.

Situația actuală: În 1934 statuia doborâtă de necunoscuți. Statuia avariata a fost dusă la muzeu.

Un nou bust Csiky Gergely a fost dezvelit la Colegiul Național Csiky Gergely din Arad, în 2008, sculptor Kocsis Rudolf (Arad).

j) Statuia Fábíán Gábor

Fábíán Gábor (Vörösberény, 1795 – Arad, 1877) poet, traducător, deputat de Arad (ales în 1865), membru al Academiei Ungare.

Locul: Arad, în piața din fața bisericii reformate, azi str. Preparandiei.

Data: 1912.

Sculptor: Philipp István.

Situația actuală: În 1934 bustul a fost avariat și dus la Primăria Arad. Aici s-a păstrat o perioadă, după un timp a dispărut.

S-a dorit reinstalarea vechii statui, care nu a fost găsită. În 2008 a fost ridicată o nouă statuie Fábíán Gábor, în fața bisericii reformate. *Sculptor:* Kocsis Rudolf (Arad).

k) Statuia „Viteazul de fier”

Declarația de război a împăratului Francisc Iosif din 1914 a fost urmată, la nivelul populației, de un entuziasm general, azi greu de înțeles. Voluntarii se înrolau voioși, optimiști. În acest context trebuie văzute acele statui ale sacrificiului, denumite generic „Viteaz de fier”, statui ale dăruirii, care au fost ridicate în primii ani ai războiului.

Locul: Arad, la colțul str. Weitzer János azi Lucian Blaga.

Data: 1915.

Realizator: era o statuie de lemn, autor necunoscut.

Situația actuală: nu mai există, a rezistat până la sfârșitul războiului.

Alte monumente/statui dispărute

În diferite lucrări de istorie locală și/sau ediții de ilustrate din perioada antebelică se face trimitere la alte statui și plăci comemorative.

- Baziaș: o ilustrată din 1912 ne arată o placă comemorativă Kossuth – nu regăsim în nici o sursă actuală.
- Dunăre, Cazane: a existat o placă comemorativă Elisabeta (Sissi) – fără referiri actuale.
- Băile Herculane: ilustrată cu o statuie Elisabeta în fața Vilei Elisabeta, azi casa de cultură. Fără referiri actuale.
- Săvârșin (jud. Arad, la nord de Mureș): statuie Elisabeta – nici o informație actuală.

Au existat mai multe statui care au fost avariate ori în perioada interbelică ori după – de ex. statuia lui Lenau din Lenauheim, monumentul Petőfi din Dumbrăvița ș.a. – avarii ce s-au corectat pe parcurs și nu fac obiectul acestei analize.

Analiza datelor

Numărul total al lucrărilor comemorative 32, dintre care 5 sunt monumente de dimensiuni mari mai multe cu figuri secundare, 5 sunt obeliscuri iar restul de 22 statui, majoritatea turnate, așezate pe socluri de piatră/marmură, o statuie a fost din lemn.

Dacă ne referim la data ridicării, situația se prezintă astfel: 1850-1875 6 lucrări, 1875-1900 6 lucrări, 1900-1918 17 lucrări, perioada interbelică 3 lucrări.

Personalități, evenimente evocate: împăratul/regele Franz Joseph-Francisc Iosif 4, împărăteasa / regina 4, revoluția 1848-49 6, credință/religie 2, personalități politice 5, personalități locale și/sau culturale 11.

Apartenența etnică a celor evocați respectiv mesajul etnic al lucrării: austriac 9, german / șvab 3, maghiar 15, român 3, fără mesaj etnic 3.

În consecință, cele mai multe lucrări ulterior dislocate au fost ridicate în primele două decenii ale secolului 20, lucrările dedicate unor personalități culturale și locale, respectiv cele dedicate revoluției 1848-49 erau în majoritate (18).

Monumentele și istoria

Virgiliu Z. Teodorescu este un cercetător consacrat al simbolurilor de for public dedicate cinstirii unor personalități de marcă.¹¹ El în intervenția sa la o conferință științifică (Globalizare și identitate națională, București, 18 mai 2006) afirmă următoarele: ”înaintașii noștri au știut să acorde momentelor evocatoare totala lor grațitudine, preamărindu-i pe cei căzuți jertfă și pe cei care le-au fost diriguitori. . . Modul de manifestare a variat și a evoluat de la epocă la epocă, asemenea simboluri constituind prin prezența lor o pilduitoare lecție demnă de a fi transmisă urmașilor.” (Teodorescu 2006: 169) Tot el continuă: ” Una din măsurile adoptate după 1918 a fost îndepărtarea din forul public a acelor simboluri care erau în neconcordanță cu istoria și simțămintele românilor. Aici distingem două semnificative comportamente. La Caransebeș, în anul 1917, fusese amplasată statuia dăltuită în marmură a reginei Elisabeta (Sissi) a Ungariei.¹² Oprobiul românilor la adresa ei a provocat la ceasul dezmembrării imperiului Austro-ungar o dezavuare colectivă, manifestată și prin lovirea statuii înainte de a fi retrasă din forul public. Tot acolo, anterior războiului, fusese amplasat un amplu monument dedicat împăratului Franz Josef, statuia fiind turnată în bronz. A ajuns la depozitul constituit la Garnizoana militară în bune condițiuni, celelalte componente fiind integrate în monumentul dedicat generalului Ioan Dragalina.” (Teodorescu 2006: 182)

Sentimentele și istoria sunt motive evocate de Teodorescu când admite eliminarea unor monumente publice ridicate pe timpul altor puteri. În acest context ar trebui să acceptăm ideea, că istoria poate avea interpretări foarte diferite. Dacă vorbim despre România, istoria are perspective semnificativ diferite pentru puterea centrală de la București și un bănățean cu ascendență de câteva generații în localitatea în care locuiește azi. Bănățeanul știa să discerne între șvabul de lângă el și puterea de la Viena. Sau între maghiarul de lângă el și puterea de la Budapesta. Acesta este motivul pentru care Elisabeta nu era pentru bănățeni figura reprezentativă a puterii de la Viena, ci o doamnă demnă de respectul lor. Nu s-au făcut studii sociologice privind sentimentele populației vizavi de reprezentările publice

¹¹ Câteva lucrări semnificative ale istoricului și arhivistului V. Z. Teodorescu: Simboluri de for public ale cinstirii muzicianului George Enescu, Mitropolitul Andrei Șaguna, Simboluri pentru forul public din România concepute de sculptorul Constantin Brâncuși. Vezi: <http://virgiliuteodorescu.blogspot.com/> (05.02.2019)

¹² Elisabeta a fost înainte de toate împărăteasa Imperiului Habsburgic și în plan secund, după concordatul austro-ungar din 1867, regina Ungariei. Statuia a fost dezvelită în 1918, în plin război. În județul Caransebeș populația avea sentimente alese față de ea, cum denotă o serie de surse. (Vezi cazul monumentului din Marila/Oravița.) Ce s-a întâmplat cu statuia Elisabetei în Caransebeș a fost, în opinia mea, o reacție provocată de o elită locală.

ale unor monarhi din epoci premergătoare, nici nu s-a pus problema. Dar este clar: în majoritatea cazurilor, puterile actuale se autodefinesc prin negarea puterilor anterioare. Astfel de poziționări trădează niște temeri, ceea ce, de regulă, viciază luarea deciziilor.

Să admitem, cu rezerve, că simbolurile de for public ale unor monarhi ai altor state deranjează,¹³ populația nu le agreează și în consecință se dorește dislocarea acestora. Deci din cele 32 lucrări de for public, cuprinse în lista noastră, 8 au fost retrase cu acest motiv.

Care este situația privind revoluția? În țările Europei Centrale și de Est, revoluțiile din 1848-49 au interpretări diferite, câteodată chiar contradictorii. Revoluția maghiarilor nu a fost și a românilor.¹⁴ Relația maghiaro-sârbă privind revoluția este și mai complicată și foarte tensionată. Deci cele 6 evocări publice ale revoluției – cu excepția Monumentului Rukavina din Timișoara – reprezintă poziția maghiară, pot fi considerate în neconcordanță cu istoria românilor, deci dislocarea lor ar fi fost motivată. Ar fi, pentru că exact cazul Monumentului Libertății din Arad ne arată că se pot găsi formule în care aceste evocări ale istoriei, diferite de canonul național, pot fi păstrate și prezentate public. O astfel de formulă este Parcul Reconcilierii din Arad – ceea ce este un superb exemplu al rolului voinței politice.

Monumentele legate de Kossuth reprezintă în caz aparte, el fiind guvernatorul de facto al Ungariei pașoptiste. Statuia din Jimbolia a fost dinamitată de trupele sârbești care au ocupat Banatul în anul 1918. Monumentul Kossuth din Arad, unul impunător, a fost demontat și dus spre păstrare în cetatea Aradului – ceea ce a rămas un deziderat. Să vedem, ce ne spune Teodorescu despre astfel de cazuri. ”Guvernul României a adresat un apel statelor eventual interesate de recuperarea acestor lucrări, oferindu-le cuvenita amplasare, fie în alt for public, fie într-o instituție muzeală. Reveniri și iarăși reveniri; Guvernul Ungariei a evitat sistematic să dea un răspuns, conjugând soarta lor cu alte viitoare tratative.” (Teodorescu 2006: 182) Cetatea Aradului nu este o instituție muzeală, ba mai mult: elementele monumentului Kossuth aduse aici pur și simplu au dispărut. Ceea ce privește lipsa reacției guvernului Ungariei: fără un răspuns oficial din partea autorităților de la Budapesta putem admite că scopul lor era păstrarea monumentelor în cauză într-un loc de unde, cu normalizarea relațiilor și a situației, ele pot fi reamplasate. Deci lipsa reacției are un mesaj destul de clar.

Monumentele cu interpretări religioase au devenit ”deranjante” în perioada comunistă, intervențiile la adresa lor datează exclusiv din perioada de după al doilea război mondial. Unele, precum Obeliscul Sfânta Treime din centrul Aradului, au fost repute în locul inițial, altele sunt acolo, unde au fost evacuate/salvate.

În cazul celorlalte categorii de lucrări (personalități culturale și/sau locale, precum veterinarul din Tomnatic, primarul din Deta sau medicul șef al Aradului respectiv scriitorii cu viața și activitatea lor legate de localitățile respective) nu avem

¹³ În fața Palatului Senatului din Helsinki, într-o piață centrală a orașului, stă cu mândrie o statuie înaltă a țarului rus Alexandru II (ridicată în 1894), în timpul căruia Finlanda a aparținut Rusiei. Finlanda și-a câștigat independența în 1917.

¹⁴ Eftimie Murgu a susținut revoluția ungară, dare el constituie un caz aparte; nu este cazul să intrăm în detalii.

nici un răspuns privind distrugerea, vandalizarea acestor statui. Memoria locală trebuie să funcționeze, aceste personalități reprezintă valori comune pentru acele comunități. Dar într-o societate lipsită de adevăratele valori, cum a fost cea comunistă, soarta acestor lucrări arată, dacă mai este nevoie, odată în plus, de ce comunismul trebuia să dispară.

Cele trei statui ale unor personalități românești constituie două categorii diferite. I.G. Duca nu era tolerat de regimul legionar care, la momentul „preluării puterii”, în septembrie 1940, a inclus printre prioritățile sale eliminarea simbolurilor din forul public, care cinsteau memoria unor personalități ce manifestaseră o atitudine de dezavuare față de mișcarea legionară: au fost eliminate toate lucrările privind Mârzescu,¹⁵ Ion G. Duca sau Armand Călinescu. (Teodorescu 2006) Alexandru Mocioni/Mocsonyi este un caz regretabil al unor interpretări eronate, un filantrop și om de cultură fiind considerat nevrednic de stima urmașilor.

După cum s-a menționat, un număr considerabil de cazuri au fost găsite soluții de remediere, însă majoritatea cazurilor rămân drept avertismente ale istoriei: istoria locului, identitatea locului nu trebuie confundată cu istoria națiunii.

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE

- Baumann, Zygmunt 1994. From Pilgrim to Tourist – or a Short History of Identity. In Craig Calhoun (ed.) *Social Theory and Politics of Identity*. Oxford: Blackwell
- Corduneanu, Isabela 1999. Identitate, memorie și multiculturalism: reconsiderări metodologice, In *Altera* 1999/12
- Hofstede, Geert 1980. *Culture's Consequences, International Differences in Work-Related Values*, Beverly Hills: Sage
- Jakab Albert Zsolt 2012. *Emlékállítás és emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron*. (Memory Construction and Practice. Representations of Cultural Memory in Cluj-Napoca) Kolozsvár – Cluj-Napoca: Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet
- Laplantine, François; 2000. *Descrierea etnografică*. Iași: Polirom
- Makkay Botond: A boksánbányai honvédszobor. In *Művelődés*, <http://www.muvelodes.ro/index.php/Cikk?id=870>
- Miklósik Ilona 2009. Temesvár régi szobrai, *Régi(j)óvilág*, 2009/9.
- Murádin Jenő 2008. *A megsebzett szobor*. Kolozsvár: Kriterion
- Parsons, Talcott 1937. *The structure of social action: a study in social theory with special reference to a group of recent European writers*. New York, London: McGraw-Hill Book Co., Inc.
- Patapievic, Horia R. 1995. *Cerul văzut prin lentilă*, București: Ed. Nemira
- Rokeach, Milton 1973. *The nature of human values*. New York: Free Press
- Sandu, Dumitru 1996. *Sociologia tranziției. Valori și tipuri sociale în România*, București: Editura Staff
- Stolz Gabriela 1999. Etnotipuri în viziune relațională. Români – alți etnici. În: *Revista Română de Sociologie*. București, 3-4.
- Strandling, Robert 2014. *Multiperspectivitatea în predarea istoriei*. Un ghid pentru profesori. București, Editura Universală
- Tajfel, Herry; Turner, John. C. 1979. An integrative Theory of Intergroup Conflict, In Austin, William; Worchel, Stephen (eds.) *Psychology of Intergroup Relations*, 33/47. CA Brooks/ Cole
- Teodorescu V.Z. 2006. Monumentul de for public, carte de vizită a identității unui popor, In: Șerbu, M. – Gheorghe, C. (ed.) *Globalizare și identitate națională*, București Editura MAI

¹⁵ În anul 1924, Gheorghe Gh. Mârzescu, în calitate de ministru al justiției, a elaborat Legea persoanelor juridice, adoptată la 6 februarie 1924, prin care s-a autorizat, de facto, desființarea partidelor și organizațiilor extremiste.

ИСТОРИЈА ИСТОРИЈЕ. КАКО И ЗАШТО НЕСТАЈУ СПОМЕНИЦИ?

Бодо Барна

Резиме

Господин Бодо Барна је посветио добар део свог времена проучавању проблематике Баната: регионални идентитет, суживот више народа, културна историја ове области, њене специфичне вредности. У својству издавача дао је свој допринос реализацији више књига о културној баштини Баната и Темишвара.

У свом раду он проучава ситуацију/историју несталих или уклоњених споменика на подручју Баната, наравно, из перспективе мађарског културног наслеђа. Студија се односи на бисте, кипове и јавне споменике које су мађарске власти и разне установе у доба Аустроугарске подигле у част историјских личности и значајних дешавања. По прецени аутора, ради се о стварима које би требало да уживају и поштовање поколења, без обзира на етничку припадност већинског становништва. Господин Барна изучава међуетничке односе и указује на проблеме који се тичу мађарске заједнице.

У наставку је извршена анализа појма „идентитет“ из савремене перспективе и представљен је списак несталих споменика. Међу њима се истичу: Аустријски споменик (Рукавина), споменик светог Јована Непомука, биста Јосифа Чекоњића, рељеф цара Фрање Јосифа, споменик аустријског ђенерала Антона Скудијера, споменик министра Агостона Трефорта, обелиск Миклоша Реваја, итд.

Укупан број несталих споменика је 32, од којих 5 предмета великих димензија, 5 обелиска и 22 статуе. Већина споменика је подигнуто између 1850. и 1918 године, а само три у међуратном периоду. Они су евоцирали цара Фрању Јосифа, аустријску царицу, Револуцију из 1848/49, знамените локалне личности из сфере политике и културе. Етничка припадност уклоњених споменика је следећа: аустријски 9, немачки/швапски 3, мађарски 15, румунски 3, без етничке конотације 3.

У случају неких споменика пронађена су решења и постоје обећања да ће бити враћена на првобитна постоља, док ће остатак послужити као опомена историје.

HISTORY OF HISTORY. HOW AND WHY MONUMENTS DISAPPEAR?

Bodó Barna

Summary

The author has dedicated a good part of his life to studying problems of Banat: its regional identity, coexistence of several peoples within it, the cultural history of the province and its specific values. As an editor, he contributed to the production of several books concerning the cultural inheritance of Banat and Timișoara.

In this paper the author investigates, mainly from the perspective of the Hungarian cultural inheritance, the situation/history of disappeared or removed monuments throughout Banat. His research concerns bust, statues and public monuments erected by Hungarian authorities and various institutions in the time of Austria-Hungary in honour of historical personalities and important events. The author considers that they deserve the esteem of generations, regardless of the ethnicity of the majority population. Consequently, the author investigates inter-ethnic relationships and signals out some problems concerning the Hungarian community.

He further proposes an analysis of the concept of identity from a contemporary perspective and presents a list of disappeared monuments, such as: an Austrian monument (Rukavina), a monument of St. John Nepomouk, a bust of József Csekonics, a relief of the emperor Franz Joseph, a monument of the Austrian general Anton Scudier, a monument of the minister Agoston Trefort, an obelisk of Révay Miklós, etc.

The total of disappeared monuments in the list is 32: 5 objects of large dimensions, 5 obelisks and 22 statues. Most of the monuments were erected between 1850 and 1918, while only 3 in the interwar period. They evoked the emperor Franz Joseph, the Austrian empress, the Revolution of 1848/49, prominent local personalities in the fields of politics and culture. The ethnical affiliations of the removed monuments were: 9 Austrian, 3 German/Swabian, 15 Hungarian, 3 Romanian, 3 without ethnical connotation.

In some of the cases, solutions have been found and promises have been made for their re-placement on the original pedestals, while the rest will serve as historical reminders/mementos.

Anexe:

Fotografiile monumentelor și statuilor (în cazul în care există fotografii)

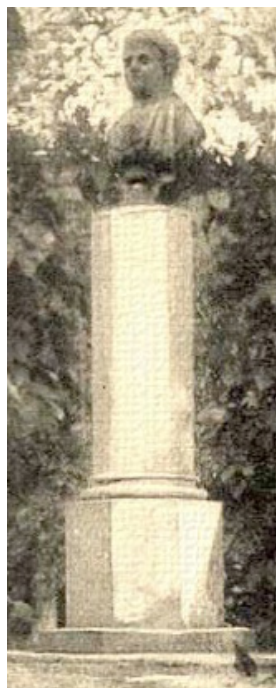
1. Județul Timis

1.a. Monumentul Austriac Rukavina, Timișoara

1.b. Statuia Sfântul Ioan Nepomuk, Lugoj

1.c. Bustul lui Csekonics József, Jimbolia

1.d. Relieful împăratului Franz Joseph / Francisc Iosif, Timișoara

1.e. Statuia lui A. v. Scudier, Timișoara

1.f. Statuia lui Trefort Ágoston, Buziaș

1.g. Monumentul lui Révai, Sânnicolau Mare

1.i. Statuia împăratului Franz Josef/Francisc Iosif, Timișoara

1.k. Statuia lui Kossuth Lajos, Jimbolia

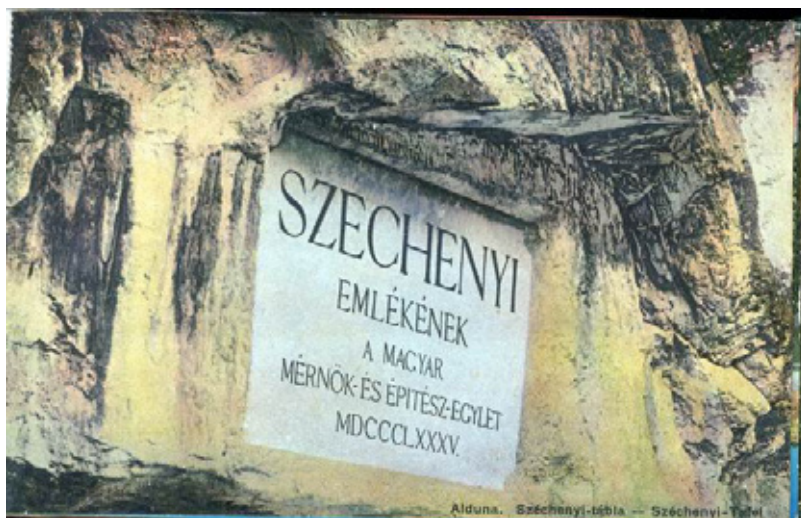
2. Județul Caraș-Severin

2.a. Obeliscul Pașoptiștilor, Bocea

2.c. Obeliscul Elisabeta, Marila/Oravița

2.b. Placa comemorativă Széchenyi István, Cazane, Dunăre

2.d. Monumentul Franz Joseph/Francisc Iosif, Caransebeș

2.e. Monumentul Maderspach, Rusca Montană

2.f. Monumentul Soldatului Pașoptist, Boșca

2.g. Statuia Elisabeta, Caransebeș

3. Județul Arad

3.a. Monumentul ostașului pașoptist, Arad

3.b. Monumentul Libertății, Arad

3.c. Monumentul Elisabeta, Arad

3.e. Obeliscul Sfînta Treime, Arad

3.d. Darányi János

3.h. Monumentul Kossuth, Arad

3.g. Statuia Francisc Iosif, Arad

3.i. Statuia Csiky Gergely, Arad

3.j. Statuia Fábrián Gábor, Arad

3.k. Statuia "Soldatul de fier", Arad

БИБЛИОГРАФИЈА ПРВИХ ДЕСЕТ БРОЈЕВА ТЕМИШВАРСКОГ ЗБОРНИКА (1994—2018)

Аутор

Број Стране

АНОНИМ

— Дан српског језика у Румунији — *Ziua limbii sârbe în România*
— The Day of Serbian Language in Romania 9 229—230

АТАНАЦКОВИЋ, Марко

— Уводна реч. Округли сто: Друштвене науке о Србима у Румунији, Београд, САНУ, 26—27. април 1991. 1 20—22
— Introduction. Round Table Discussion: Social Sciences Dealing with the Serbs in Romania, SANU, April 26—27, 1991

ВОСЏАН, Nicolae

— Modelul Ilir în Mișcarea națională Românească din Transilvania în Epoca suplexului 1790—1792 — 1 53—62
Илирски узор у румунском националном покрету у Трансилванији у доба *Supplex libellusa Valachorum-a* —
Illyrisches Vorbild in der Rumänischen Nationalbewegung in Transylvanien zur Zeit des Supplex Libellus Valachorum

БОШЊАКОВИЋ, Жарко

— Из говора Великог Семиклуша у Румунији — *Despre graiul din Sânnicolau Mare din Romania* — *From the language spoken in the Sânnicolau Mare, Romania* 6 179—206

БУГАРСКИ, Арсеније

— Свети Максим (Бранковић) у Влашкој по румунским изворима — *Saint Maksim (Branković) in Wallachia, According to the Romanian Sources* — *Sfântul Maxim (Brankovici) în țara Românească, după izvoare românești* 3 7—18

БУГАРСКИ, Миливој

- Живот у служби српске школе — Life in Service of the Serbian School — 3 19—25
 O viață petrecută în slujba școlilor sârbești

БУГАРСКИ, Стеван

- Српско православље у Румунији (1846—1990) — Ortodoxia Sîrbă în România (Privire asupra Episcopiei Ortodoxe Sîrbe di Timișoara între anii 1864—1990) — Сербское православие в Румынии (Обозрение Православной сербской тимшоарской епархии с 1864 по 1990 год) — Прота Слободан Костић — жижа свога времена — Priest Slobodan Kostić — the Pivot oh his Time — 3 27—42
 Protopopul Slobodan Kostić — focarul epocii sale
 — Ономастика села српског Семартона — Onomastica satului Sănmartinu sârbesc — 4 117—141
 Onomastics of the Village Serbian Sanmartinu
 — Варјашки медицински зборник — Culegerea de prescripții medicale de la Variaș — 4 179—194
 The Variaș Medical Collection
 — Када је рођена Јованка Стојковић? — Când a fost născută Jovanka Stojković? — 4 207—210
 When Jovanka Stojković was Born?
 — Земалска српска народна странка, политичка партија Срба у Румунији 1934—1938 — Partidular Regnicolar al Poporului Sârbesc, partid politic al sârbilor din România 1934—1938 — State Serbian National Party, Political Party of the Serbs in Romania 1934—1938
 — Primeri karașevskog govora — Exemplificare a graiului carașovean — 5 160—170
 — Examples of Carasovean Speech
 — О Србима у Толвадији — Despre sârbii din Tolvația — 5 171—178
 On the Serbs in Tolvația
 — Правни положај Православне српске епархије темишварске — Situația de drept a Episcopiei Ortodoxe Sârbe a Timișoarei — The legal status of the Serbian Orthodox Diocese of Timișoara
 — Издавачки подухват Савеза Срба у Румунији 1990—2009 — Activitatea editorială a Uniunii Sârbilor din România 1990—2009 — The publishing activity of the Union of Serbs in Romania 1990—2009
 — Црква Светог арханђела Гаврила у Овсеници — Biserica cu hramul Sfântului Arhanghel Gavriil din Ofsenița — The Church of Saint Archangel Gabriel in Ofsenița
 — Дело Јована Дучића на румунском и у Румунији — Opera lui Jovan Dučić — în limba Română și în 7 77—86

- România — The Work of Jovan Dučić — in Romanian Language and in Romania
- Споменици Срба у Румунији жртвама светских ратова (1) —
Monumentele ridicate 7 121—147
- de Sârbii din România victimelor războaielor mondiale (1) —
The Monuments Built by the Serbs
in Romania in Honour of the Victims of the World Wars (1)
- Издавачки подухват Савеза Срба у Румунији (1990) 2010—2012.
— Activitatea editorială a Uniunii Sârbilor 7 201—216
- din România (1990) 2010—2012 — The Publishing Activity Of
The Union Of Serbs In Romania (1990) 2010—2012
- Савез српских певачких друштава у Румунији — Uniunea
societăților de cântări ale sârbilor 8 67—78
- din România — The Union of the Serbian singing societies in Romania
- О прослави стогодишњице рођења Бранка Радичевића у Румунији
— Despre aniversarea 8 149—153
- în România a centenarului nașterii lui Branko Radičević — On
the centennial anniversary in Romania of Branko Radičević's birth
- Боравак и смрт кнеза Александра Карађорђевића у Темишвару —
Șederea și moartea sneazului 8 155—171
- Aleksandar Karađorđević la Timișoara — Prince Alexander Karađorđević's
stay and death in Timișoara
- Монашка школа у манастиру Бездину 1922/23. године — 9 41—60
- Școala Monahală de la Mănăstirea Bezdin în anul 1922/23 —
The Monastic School in the Bezdin Monsatery in the year 1922/23
- Библиотека манастира Светога Георгија на Брзави. 1. књиге
на словенским језицима — 9 175—191
- Biblioteca Mănăstirii Sfântul Gheorghe de pe Bârzava. 1. Cărțile
în limbile slavone —
The Library of the Saint George Monastery on the Bârzava. 1. Books
in Slavic Languages
- Прилог завичајној библиографији Срба из Румуније —
Contribuții la bibliografia retrospectivă 9 193—220
- a sârbilor din România — Contributions to the Retrospective
Bibliography of the Serbs in Romania
- Утисци уз рукопис Милана Мицића *Невидљива сеоба*
(који сачињавају поглавља:
Формирање банајске границе, Банајска граница и процес
колонијације Банајиа, Пресељење у Краљевину СХС, У банајским
колонијама, Закључак, Прилози) 9 240—241
- О српским сеоским читаоницама на садашњој територији
Румуније — 10 59—72
- Despre societățile de lectură sârbe din mediul rural de pe teritoriul actual
al României — On the Serbian Reading Societies in the Rural Area of
Romania's Actual Territory

- Документ о Темишвару XVI века — Un document despre
 Timișoara secolului al XVI-lea — 10 117—129
 A Document about the 16th Century Timișoara
- О православној цркви у Новом Араду — Despre biserica
 ortodoxă din Aradu Nou — 10 199—204
 About the Orthodox Church in Aradu Nou
- БУЈАС, Милица
 — Лазар Захаријевић, судија, адвокат и сведок свог времена
 (1828—1904) — Lazar Zaharijević, Judge, 3 43—49
 Lawyer and Witness of His Time — Lazar Zaharijević, judecător,
 avocat și martor al timpului în care a trăit
- ВАСИЋ, Александар
 — Српска пијанисткиња Јованка Стојковић — A Serbian Pianist,
 Jovanka Stojković — 3 51—62
 Pianista sârbă Jovanka Stojković
- ВЛАХОВИЋ, Петар
 — Неке етничке одреднице Крашована — Zu einigen Etnischen
 merkmalen der Kraschovaner — 1 137—145
 Unele trăsături etnice ale Carașovenilor
- ВОЈНОВИЋ, Жарко
 — Библиотека манастира Бездина према инвентару из
 1783. године — 10 95—116
 Biblioteca mănăstirii Bezdin conform inventarului din anul 1783 —
 The Library of the Bezdin Monastery According to the Inventory from 1783
- ВОЈВОДИЋ, Станко
 — *Значајан историјски извор*. Јохан Јакоб Ерлер, *Банат*,
 Историјски архив Панчево, 4 241—245
 2004 — Johan Jakob Erler, *Banat* — Johan Jakob Erler, *Banat*
- ВУКОСАВЉЕВ, Зоран
 — Зграда пештанског Текелијанума — културно-историјски прилози
 — Clădirea fundației 7 103—119
 Tekelijanum din Budapesta — The Building of the Tekelijanum —
 Cultural and Historical Contributions
- ГАВРИЛОВИЋ, Владан
 — Жалба арадско-поморишких трговаца из 1731. године — 2 171—173
 Eine Beschwerde aradisch-morischer Kaufleute
 aus dem Jahre 1731 — Plângerea comercianților din regiunea
 arado-mureșeană din anul 1731

- Две окружнице темишварско-липовског митрополита
Георгија Поповића из 1745—1746. године — 2 181—189
Zwei Rundsschreiben des timisoarer-lipover Bischofs Georgije
Popović aus den Jahren 1745—1746 —
Doua circulare ale Mitropolitului Gheorghe Popovici de Timișoara
și Lipova din anii 1745—1746

ГАВРИЛОВИЋ, Никола

- Јурисдикција Карловачке митрополије над православним
Румунима у Банату, Кришани и Ердељу — 1 63—79
Jurisdicția mitropoliei Carlovîțului asupra Românilor ortodocși
din Banat, Crișana și Ardeal — Die
Jurisdiktion der Metropole von Karlovci über die Orthodoxen
Rumänen im Banat, in Krišana und Erdelj
— Деизам природњака Павла Кенгелца — Deism of the Scientist
Pavle Kengelac — 3 63—71
Deismul naturalistului Pavle Kengelac

ГАВРИЛОВИЋ, Славко

- Сава Текелија (1761—1842). Поводом 150-годишњице смрти —
Sava Tekelija 1 5—15
(Sabbas Tököly, 1761—1842) — Sava Tekelija (Sabbas Tököly) (1761—1842)
— Архивски извори за историју Срба у Румунији XVIII—XIX века
— Zu den Archivalischen Quellen 1 33—37
betreffend die Geschichte der Serben in Rumänien im XVIII.
und XIX. Jahrhundert — Izvoraеle de arhivă
pentru istoria Sârbilor din România din secolul al XVIII-lea și pînă
în secolul al XIX-lea
— Прилог историји Српске земаљске милиције у Банату
средином XVIII века — Ein Beitrag zur 2 175—180
Geschichte der Serbischen Landespolizei im Banat in der Mitte
des XVIII Jahrhunderts — Contribuții la
istoria Miliției nationale sârbești in Banat la mijlocul secolului al XVIII-lea
— Писмо из Темишвара о приликама у Банату поткрај 1848. године
— Ein Brief aus Timisoara über 2 191—197
die Zustände im Banat gegen Ende des Jahres 1848 — Scrisoare
din Timișoara despre împrejurările
din Banat spre sfârșitul anului 1848
— Извештај из 1812. о Сави и Петру Текелији — Rapport din
anul 1812 despre Sava și 4 111—115
Petar Tekelija — Report about Sava and Petar Tekelija from 1812
— Прилози за биографију генерала Петра Дуке (1756—1822) —
Contribuții la biografia generalului 4 196—206
Petru Duca (1756—1822) — Contributions to the Biography of
General Petar Duka (1756—1822)

ГАЋЕША, Никола Л.

- Прилог проучавању насељавања Срба оптаната из Румуније у Југославију између два светска рата — 1 107—118
 Zur erforschung der Ansiedlung von Serbischen optanten aus Rumänien in Jugoslawien zwischen den zwei Weltkriegen — Contribuții la cercetarea colonizării Sîrbilor optanți din România in Iugoslavia între cele două războaie Mondiale

GLÜCK, Eugen

- Răscoala lui Pera Seghedinaț ecouri în presa Europeană a vremii — 2 73—80
 — Устанак Пера Сегединца, одјеци у савременој европској штампи — Der Aufstand des Pera Segedinac. Echos in der europäische Presse der damahligen Zeit

ГРАХОВАЦ, Спасоје

- Књижевни рад Александра Андрића — Literary Work of Aleksandar Andrić — 3 73—79
 Activitatea literară a lui Aleksandar Andrić
 — Сједињен са сузама и гробовима предака. Славомир Гвозденовић, *Колико Косова у мени*, Темишвар, 2007 — Slavomir Gvozdenović, *De câte pri Kosovo* — Slavomir Gvozdenović, *How much Kosovo in me*
 — У домену Ероса Срби имају нешто посебно. Иво Мунћан, „Заљубљени Орфеј“ („Orfeu indragostit”), Темишвар, 2006 — Ivo Munćan, “Orfeu indragostit” — 5 179—180
 Ivo Munćan, “Orpheus in Love”
 — Занемела је од туге равница — о поезији Драге Мирјанића — 5 181—182
 — Drago Mirjanić, *A amuțit câmpia de tristete* — Drago Mirjanić, *The Plain is Mute with Sorrow*
 — Деци пријатан укус. О збирци песама за децу Иве Мунћана *Чему служи глава* — Ivo Munćan, 5 182—183
La ce servește capul — Ivo Munćan, *What Head is for* 5 183—184

ГРЕЧИЋ, Владимир

- Српска мањина у Румунији као један од чинилаца унапређења међусобне економске сарадње две земље 1 273—280
 — The Serb Minority in Romania as one of the Factors Which Advances Mutual Economic Exchange between the Two Countries

ДЕМИАН, Николета

- Србин особењак у међуратном Темишвару: Франц Бранислав Мирчетић (1897—1983) — 9 107—125
 O persoană sârbă interesantă din Timișoara interbelică: Francisc Branislav Mirsetics (1897—1983) —
 An Interesting Serbian Person in inter-war Timișoara: Francisc Branislav Mirsetics (1897—1983)

- ДРЉАЧА, Душан
— Монографије села као извор за проучавање Срба у Румунији —
Monographs of Villages as a Means of Studying Serbs in Romania 1 131—136
- ЂОКИЋ НИКОЛИЋ, Милица
— *У режистру есеја*, приредио и превео Драган Стојановић,
Прометеј, Нови Сад, 2012, 234 стр. 7 243—245
- ЂУРЂЕВ, Бранислав С.
— Становништво Баната. Покушај поређења основних
демографских факата — 2 161—169
Die Bevölkerung des Banat. Ein Versuch des Vergleichs der
Demographischen Grundfakten —
Locuitorii Banatului. Încercare de a compara factorii generali demografici
- ЂУРИЋ, Ђорђе
— О Алекси Јанковићу, српском државнику из Темишвара —
On Aleksa Janković, a Serbian 3 81—88
Statesman from Timisoara — Despre Aleksa Janković, om de stat
sârb din Timișoara
- ЈАКШИЋ, Дејан
— Фонд Темишварске епархије у Архиву Војводине — 7 217—223
Fondul Eparhiei Timișoarei în Arhiva
Voivodinei — The Fund of the Diocese Of Timișoara at the Archive
of Voivodina
— Стеван Бугарски — Љубомир Степанов, *Срби у Темишвару*.
Град, Савез Срба у Румунији, Темишвар, 2011, 486 стр. 7 248—250
— Фонд Вршачке епархије у Архиву Војводине — Fondul Eparhiei
Vârșetului în Arhiva Voivodinei — 8 183—187
The fund of the Diocese of Vršac at the Archive of Voivodina
— Биографија Дионисија (Живоиновића) приликом његовог
постављења за игумана манастира 9 149—154
Бездина — Biografia lui Dionisije Živoinović cu ocazia numirii
lui ca stareț al mănăstirii Bezdin — The biography of Dionisije Živoinović
on the Occasion of his Nomination as Hegumen of the Bezdin Monastery
— Аутобиографија епископа будимског Јустина (Јовановића) —
Autobiografia episcopului Budei Justin (Jovanović) 10 167—176
— The Autobiography of the Bishop of Buda Justin (Jovanović)
- ЈОВАНОВИЋ, Миодраг
— Завршна реч. Округли сто: Друштвене науке о Србима у
Румунији, Београд, САНУ, 26—27. април 1991. 1 283—284
— Conclusion. Round Table Discussion: Social Sciences Dealing
with the Serbs in Romania, SANU, April 26—27, 1991

- Уметност у Банату између националних критеријума и примењених облика — 2 11—19
 Die Kunst im Banat zwischen nationalen Kriterien und den Angewendeten Formen —
 Arta din Banat între criteriile naționale și formele aplicate
 — Вајари Јанићи из Арада — The Janić Brothers, Sculptors from Arad — Sculptorii din familia Janić din Arad 3 89—94

ЈОВАНЦАЈИ, Марија

- Стеван Бугарски, *Српска периодика на иллу данашње Румуније: иреџлед и библиоџрафија*, Нови Сад 2014. 9 237—239

ЈОКИЋ, Сениша

- Љубивоје Церовић, СРБИ У АРАДУ, Нови Сад, 2007 (422 стране) — Ljubivoje Cerović, 5 185—187
 Sârbii din Arad — Ljubivoje Cerović, The Serbs in Arad

КАРАНОВИЋ, Мирјана

- Сава, епископ шумадијски: Стеван Бугарски, *Монаштво Карловачке митрополије. Грађа за биоџрафски речник*, Манастир Гргетег, Гргетег 2018. 10 211—213

КАСАШ, Јована

- „Темишварски чвор”: Однос генерала Ђорђевића, др Рота и Народне управе за Банат, Бачку и Барању — „Nodul Timișorean”: Relația dintre generalul Țorđević, dr. Rott și Administrația populară pentru Banat, Ваџка и Баранја — „The Timișoara Node”: The Relationship Between General Țorđević, Dr. Roth and the People’s Administration for Banat, Ваџка and Baranja 10 7—27

КЛИМШТАЈН, Франц Антонијус фон (KLIMSTEIN, Franz Antonius von)

- Două jubilee memorabile: 1716—2006: 290 de ani de la eliberarea Timișoarei, 1717—2007: 290 de ani de la eliberarea Belgradului — Два значајна јубилеја: 1717—2007: 290 година од ослобођења Темишвара, 1717—2007: 290 година од ослобођења Београда — Two Significant Jubilees: 290th Anniversary of the Liberation of Timisoara, that is Belgrade 5 11—24

КОВАЧЕК, Божидар

- Трагом српског позоришног живота у Темишвару — Auf den Spuren des Serbischen Theaterlebens in Temeschwar — Pe urmele vieții teatrale Sîrbești din Timișoara 1 173—179

- Српске школе у Темишвару пре два века — *Serbische Schulen in Temisuaara von zwei Jahrhunderten* — *Școlile sârbești din Timișoara acumdouă secole*
2 81—97
- Два књижевна изненађења из породице Дамаскин — *Two Literary Surprises from the Damaskin Family*
3 125—133
- *Două surprize literare ale familiei Damaskin*

LAUŠ, Nikola

- *Zaštitnik doma kod карашевског народа у односу према кршћанској вјери* — *Protectorul casei la populația carașovă în raport cu credința creștină* — *The Protector of the Home with the People of Carașova in its Relation to the Christian Faith*
7 190—200

ЛУКИЈАН (Пантелић), владика

- *Очуван идентитет Српске православне цркве у Румунији (разговор са преосвећеним епископом Лукијаном, епископом будимским и администратором Темишварске српске епархије водио је др Душан Попов)* — *S-a păstrat identitatea BOS in România (interviu cu Preasfințitul Lukijan, episcop al Budei, administrator al Eparhiei Sârbe a Timișoarei)* — *Preserved Identity of The Serbian Orthodox Church in Romania (talk with the Reverend Lukijan, Episcopo of Buda, Administrator of the Timisoara Serbian Eparchy)*
5 7—10

ЛУПУЛОВИЋ, Васа

- *Живот и рад апископа Софронија Кириловића* — *Life and Work of the Bishop Sofronije Kirilović*
3 135—141
- *Viața și activitatea episcopului Sofronie Chirilovici*

МАКУЉЕВИЋ, Ненад

- *Мирослав Тимотијевић: Црква Свѣтоѡ Георгѣја у Темишвару*, Нови Сад 1996, 326 стр. — *Die Kirche des Heiligen Georg in Timisoara* — *Biserica Sfântului Gheorghe din Timișoara*
2 213—219

МАЛУЦКОВ, Мирјана

- *Етнолошко-историјска литература на румунском језику о Крашованима и Србима у Румунији* — *The Ethnological-Historical Literature in Romanian about the People of Caras and the Serbs in Romania*
1 153—171
- *О свечаној ношњи Карашевки* — *Über die festliche tracht der Frauen aus Karaschevo* — *Despre portul festiv al Carașovencelor (cu exemplificări din Karașevo)*
2 137—159
- *Mihai N. Radan: Graiurile Carașovene Azi. Fonetica și fonologia. Uniunea Sârbilor din România*,
4 235—237

Timișoara 2000, 328 p. Миља Радан, *Караџевски џовор данас* —
Milja Radan, *Graiurile Carașovene Azi* — Milja Radan, *The Karaș
vernaculars today*

МАРКОВ, Зоран

— Оружје знаменитих Срба из збирки Музеја Баната у Темишвару —
Arme ale unor 8 79—90

personalități sârbe, păstrate în colecțiile Muzeului Banatului
din Timișoara — Weapons of some Serbian historical figures, kept in
the collections of the Museum of Banat in Timișoara

— Србин особењак у међуратном Темишвару: Франц Бранислав
Мирчетић (1897—1983) — 9 107—125

O persoană sârbă interesantă din Timișoara interbelică: Francisc
Branislav Mircsetics (1897—1983) —

An Interesting Serbian Person in inter-war Timișoara: Francisc
Branislav Mircsetics (1897—1983)

— Војска Краљевине Србије у сеоским општинама
Тамиш-Торонталске жупаније румунског дела Баната 10 131—166
1918—1919. Подаци из музејско-историјског фонда
„Николаје Илијешиу” —

Armata Regatului Serbia în comunele rurale ale județului Timiș-Torontal
din partea românească a Banatului în anii 1918—1919. Date din Fondul
muzeal istoric „Nicolae Ilieșiu” —

The Army of The Kingdom of Serbia in the Rural Areas of the Timiș-Torontal
County in the Romanian Part of Banat Between 1918—1919. Data from
the Historical Museum Fund „Nicolae Ilieșiu”

МАЦУРА, Милош

— Уводна реч. Округли сто: Друштвене науке о Србима у
Румунији, Београд, САНУ, 26—27. април 1991. 1 19—20

— Introduction. Round Table Discussion: Social Sciences Dealing
with the Serbs in Romania, SANU, April 26—27, 1991

— Завршна реч. Округли сто: Друштвене науке о Србима у
Румунији, Београд, САНУ, 26—27. април 1991. 1 285—287

— Conclusion. Round Table Discussion: Social Sciences Dealing
with the Serbs in Romania, SANU, April 26—27, 1991

МИКИЋ, Олга

— Сликарска породица Алексић — The Aleksić Family of Painters
— Familia de pictori Aleksić 3 173—183

МИКЛОСИК, Пона

— Un profesor de școală de la mijlocul secolului XIX din Timișoara,
Henrik Ágost Dunaiszky — 9 91—105

Школски наставник у Темишвару средином XIX века Хенрик
Августин Дунајски —

Henrik Ágost Dunaiszky, A School Teacher in the Middle of
the 19th Century in Timișoara

МИЛАНКОВ, Владимир

— Барон Федор Николић од Рудне — Baron Fedor Nikolić
of Rudna — Baronul Fedor Nikolić de Rudna 3 95—112

— Сава Арсић, градоначелник арадски — Sava Arsić, primarul
Aradului — Sava Arsić, The Mayor of Arad 4 63—76

МИЛЕТИЋ, Гордана

— Сарадња културних институција и друштва Јужног Баната
са Румунијом — 1 269—271

The Cooperation between the Institutions and Societies in Southern
Banat and Romania

МИЛИН, Жива

— О српском калуђеру Никодиму и о његовом рукописном
Четворојеванђељу, преписаном 1404—1405. године 3 151—156

у манастиру Водица, у румунској земљи — On the Serbian
Monk Nikodim and His Manuscript *Četvorjevanđelje*, Copied in
1404—1405 in the Vodica Monastery, in Romania — Despre călugărul
sarb Nikodim și despre *Tetraevanghelul* său scris cu mâna, copiat în
anii 1404—1405 la mănăstirea Vodița, în țara Românească

— Пола века славистике на Западном универзитету у Темишвару
1957—2007 — Semicentenarul slavisticii la Universitateade 5 75—80

Vest din Timișoara — Half a Century of Slavic Studies at the West
University in Timisoara

— Мали ономастикон Срба у Банатској Црној Гори (XVIII—XX век)

— Micul dicționar onomastic al sârbilor 8 111—147

din Muntenegru Bănățean (sec. XVIII—XX) — Small onomastic
dictionary of the Serbs from the Banat Montenegro (18th—20th century) —

Маленький ономастикон Сербов в Банатској Черногории
(XVIII—XX в.)

МИЛИН, Миодраг

— Општи поглед на српско-румунске везе кроз историју —

Relațiile Româno-Sârbe — Scurt istoric — 1 119—125

Out of the history of the Serbians in Romania

— Partidul Comunist Român și minoritățile — Румунска комунистичка

партија и мањине — 5 115—130

Romanian Communist Party and the Minorities

— Српски добровольци на Румунском фронту у јесен 1916. године

— Voluntari sârbi pe Frontul românesc din toamna 7 149—187

anului 1916 — Serbian Volunteers on the Romanian Battle-Front in
the Autumn of 1916

МИЛИЋ, Исидора

- Мирон Ненадовић, *Изабрани сјиси. Књига умесџо сјоменика*,
Темишвар 2004 — 4 240—241
Miron Nenadović, *Scrieri alese* — Miron Nenadović, *Selected Writings*

МИЛИСАВАЦ, Живан

- Питања и недоумице о Текелији — Fragen und Ungereimtheiten
Tekelija — Intrebări și incertitudini despre Techelia 2 5—9
— Народни добротвор Павле Јовановић — Pavle Jovanović —
ein wohlthäter des Volkes — Binefăcătorul Pavle Jovanović 2 99—108

МІНДРУЋ, Stelian

- Activismul naționalităților din Ungaria dualistă în debutul secolului XX —
Активност националности у дуалистичкој Угарској 1 91—101
на почетку 20. века — Über die aktivität der Nationalitäten in Ungarn
am anfang des XX. Jahrhunderts

МИРЈАНИЋ, Ђока

- Завршна реч. Округли сто: Друштвене науке о Србима у Румунији,
Београд, САНУ, 26—27. април 1991. 1 281—282
— Conclusion. Round Table Discussion: Social Sciences Dealing
with the Serbs in Romania, SANU, April 26—27, 1991

МИРЈАНИЋ, Драгомир

- Два знаменита арадска просветна радника — Two Renowned
Educators from Arad — 3 157—161
Două distinse cadre didactice din Arad

МИЋИЋ, Радован

- Значајан прилог историји српских читаоница. Иво Минћан:
Из корена ружа цвекџа (записи поводом 2 209—213
стогодишњице Српске читаонице у Чанаду), Темишвар,
Демократски савез Срба и Карашевака у Румунији,
1994 — Aus der Wurzel blüht die Rose (anlässlich des hundertjährigen
Jubiläumus des Serbischen Lesesaals in Čanad) — Trandafirul înflorește din
rădăcini (notițe cu ocazia aniversării centenarului Sălii de citire din Čanad)
— Књижевни и национални посленик Никола Ника Николић —
Literary and National Activist 3 163—171
Nikola Nika Nikolić — Scriitorul și tribunul național Nikola Nika Nikolić

МРАКИЋ, Горан

- Банат, простор интернетничке хармоније — мит или истина? —
Vanatul, spațiu al armoniei 9 231—235
interetnice — mit sau adevăr? — Banat, a Space of Interethnic
Harmony — Myth or Truth?

НОВАКОВ, Александра

— Живко Милин, *Лексикон њорайних Срба њосленика њисане речи у Румунији. Знаменињи Срби* 4 239—240
 у Румунији, Темишвар 2004, стр. 177. — *Živko Milin, Lexiconul sârbilor postbelici, autori ai cuvântului scris din România* — *Živko Milin, Lexicon of the post-war Serbs, entrepreneurs of written word in Romania*

ОЛЕЈНИКОВ, Михаило Фјодорович

— Значајан прилог проучавању духовног живота Срба у дијаспори: 9
 239—240

Стеван Бугарски, Живко Милин, *Лексикон Срба књижевника са данашње њерњијорњје Румуније 1705—2015*, Савез Срба у Румунији, Темишвар 2016.

ПАНИЋ, Божидар

— Натписи на обредним предметима и споменицима арадске цркве Светих апостола Петра и Павла — 2 199—208

Aufschriften auf rituellen Gegenständen und Denkmälern der aradischen Kirche der heiligen Apostol Peter und Paul — *Inscrisuri pe obiecte rituale și documente ale bisericii Sfinților apostoli Petru și Pavle din Arad*

— Српски родољуб и добротвор Гаврил-Гавра Јанковић —

A Serbian Patriot and Benefactor, Gavril-Gavra Janković 3 185—198

— Патриот и бинефјакјорул сјрб Гаврил-Гавра Јанковић

— Црква Светог Јована Крститеља у староарадском Ћуковцу —

Biserica cu hramul Sfantului Ioan Botezatorul din Arad — *The Church of Saint John the Baptist in Arad* 4 32—50

— Српска војска у Новом Араду за време примирја 1918—1919 —

Armata sârbă la Aradul Nou în perioada armistițiului din 1918—1919 — *Serbian Army in New Arad during the 1918—1919 Truce* 5 51—73

— О потомству Саве Текелије — *Despre descendenții lui Sava Tekelija* — *On the Descendants of Sava Tekelija* 6 155—158

— Трагом арадских Алексића (I) — *Pe urmele membrilor familiei Aleksić din Arad (I)* — 6 159—178

In Search of the Members of Aleksić Family from Arad (I)

— Еустахија Арсић — трагови у времену — *Eustahija Arsić — urme peste timp* — *Eustahija Arsić — Traces in Time* 7 63—75

— Срби у аустроугарском логору у Араду 1914—1918. —

Sârbii în lagărul austro-ungar din Arad 1914—1918 — *The Serbs in the Austro-hungarian concentration camp in Arad 1914—1918* 8 39—58

—

—

ПЕЈИН, Јован

— О припремама за рад на историји српске мањине у Румунији 1918—1990. — *Zu den voraussetzungen einer Geschichte der Serbischen minderheit in Rumänien 1918—1990* — 1 127—130

—

Pregătiri privind alcătuirea istoriei minorității Sârbe din România (1918—1990)

ПЕРИНАЦ, Стева

— Лексичке хипостазе претка — *Ipostazele lexicale ale strămoşului* —
 Lexical Hypostases of Ancestor 5 147—157

ПЕТРОВИЋ, Даница

— Спиридон Трбојевић — непознати српски црквени музичар
 у Темишвару половином XIX века — 3 199—209
*Spiridon Trbojević — An Unknown Serbian Church Musician in
 Timisoara in the mid-19th Century* —
 Spiridon Trbojević — muzician necunoscut de muzică bisericească sârbească

ПЕТРОВИЋ, Илија

— Српски добровољци из румунског Баната 1912—1918 — *Voluntarii sârbi
 din Banatul românesc în perioada 1912—1918* 4 211—219
 — Serbian Volunteers from the Romanian Banat 1912—1918

ПОПОВ, Дејан

— Јеромонах Митрофан (Шољмошанов) (1866—1941) — *Hieromonk
 Mitrofan (Şoljmošanov)* 3 211—218
 (1866—1941) — *Ieromonahul Mitrofan (Şolmoşanov) (1866—1941)*

— У Темишвару поново откривене две историјске српске заставе —
Două steaguri istorice ale 6 143—154
sârbilor redescoperite la Timișoara — *Two historic Serbian flags
 rediscovered in Timișoara*

— Дејан Попов, Хорско појање при Српској саборној цркви
 у Темишвару (1836—1844) — 7 87—102

Cântul coral bisericesc în catedrala ortodoxă Sârbă din Timișoara (1836—1844)

— *Choral Church Singing in the Serbian Orthodox Cathedral in Timișoara
 (1836—1844)*

— Надгробно обележје једнога Обреновића у Букурешту —
Piatra funerară a unui 7 229—233

Obrenović la București — *The Funeral Stone of an Obrenović in Bucharest*

— Свештенство Епархије темишварске 1797. године (1) — *Statistica
 preoților din Episcopia Timișoarei* 8 91—109
 în anul 1797 (1) — *The clergy of the Diocese of Timișoara in 1797 (1)*

— Српска вероисповедна школа у Нађвали 1919—1946. —

Școala Confesională Sârbă din Satu Mare (Arad) 1919—1946 9 61—90

— *The Serbian Confessional School in Satu Mare (Arad) 1919—1946*

— Свештенство Епархије темишварске 1797. године (2) —

Statistica preoților din Episcopia Timișoarei 9 127—147
 în anul 1797 (2) — *The clergy of the Diocese of Timișoara in 1797 (2)*

— Из преписке епископа темишварског Николаја (Димитријевића) —

Din corespondența episcopului 9 155—165

Nikolaj Dimitrijević al Timișoarei — *From the Correspondence
 of Bishop Nikolaj Dimitrijević of Timișoara*

- Српска вероисповедна школа у Нађвали 1869—1919. — Scoala confesională sârbă din Satu Mare (Arad) (1869—1919) 10 73—94
 — The Serbian Confessional School in Satu Mare (Arad) 1869—1919
 — Свештенство Епархије темишварске 1797. године (3) — Statistica preoților din Episcopia Timișoarei 10 177—197
 în anul 1797 (3) — The Clergy of the Diocese of Timișoara in 1797 (3)

ПОПОВ, Душан

- Српска штампа у Румунији — Die Serbische Presse in Rumänien
 — Presa Sîrbească în România 1 181—187
 — Расположење међу Србима у данашњем румунском делу Баната у време присаједињења Војводине 2 109—119
 Србији — Das Verhalten der Serben im heutigen Teil des rumänischen Banat zur Zeit des Anschlusses der Vojvodina an Serbien — Dispoziția sârbilor din actala parte românească a Banatului în timpul alipirii Voivodinei Serbei
 — Са промоције књиге Ј. Церовића, *Срби у Румунији*, Темишвар / 11. XII 1997. — 2 220—226
 Serben in Rumänien — Sârbii în România
 — Родоначелник темишварско-новосадске породице, адвокат и политичар др Коста Хаџи — 3 219—228
 The Progenitor of a Timisoara and Novi Sad Family, the Lawyer and Politician Dr. Kosta Hadži —
 Avocatul și omul Politic Dr. Kosta Hadži, întemeietorul unei familii din Timișoara—Novi Sad
 — Песничко писмо Жарка Васиљевића у одбрану школског друга из Темишвара — O scrisoare poetică 4 221—223
 a lui Žarko Vasiljević in apărarea colegului de școală din Timișoara —
 Žarko Vasiljević's poetic letter in defence on his school friend from Timisoara

ПОПОВ, Душан Ј.

- Уставно-правни положај Срба у Румунији и међунационални односи — Situația constituțional-juridică a Sîrbilor din România 1 253—258
 și raporturile interetnice — La situation constitutionnelle-juridique des Serbs de Roumanie et les rapports interethniques — Осврт на симпозијум „Друштвене науке код Румуна у Србији“ 1 295—298
 — Четврт века организоване културно-уметничке делатности српских студената у Темишвару — 2 121—126
 Ein Vierteljahrhundert der organisierten Kunst- und Kultur aktivitäten der serbischen Studenten in Timisoara —
 Un sfert de veacde preocupări cultural-artistice ale studenților sârbi din Timișoara
 — Везе Атанасија Стојковића са знаменитим људима из румунског дела Баната — Unele legături ale lui Atanasije Stojković 4 51—61
 cu personalități de seamă din actualul Banat românesc — Atanasije Stojković's Relations with the Renowned Figures from the Romanian Part of Banat

- Јован пл. Нако од Великог Сент-Миклоша — велепоседник и први књижевни задужбинар Матице српске 4 77—94
 — *Nobilul Jovan Nako de Sânnicolau Mare — latifundiar și primul fondator literar în cadrul societății Matica srpska — The noble Jovan Nako from Sannicolau Mare — an estate-owner and the First Founder of Literary Endowment of Matica Srpska*
- Српски посланици у Великој народној скупштини Румуније 1948—1989. — *Deputații Sârbi în Marea adunare națională a României 1948—1989 — Serbian Deputies in the Great National Assembly of Romania 1948—1989* 7 41—62
- Живот између корица једне књиге: Александар Никић — *Шанса и одлучносћ*, Темишвар 2014. 8 219—221
- Српска вероисповедна школа у Нађвали 1919—1946. — *Școala Confesională Sârbă din Satu Mare (Arad) 1919—1946 — The Serbian Confessional School in Satu Mare (Arad) 1919—1946* 9 61—90
- Српска вероисповедна школа у Нађвали 1869—1919. — *Scoala confesională sârbă din Satu Mare (Arad) (1869—1919) — The Serbian Confessional School in Satu Mare (Arad) 1869—1919* 10 73—94

ПОПОВ, Игњатије

- О поседу Срба у Ченеју 1910. године — *Despre posesorii de pământuri la Cenei în anul 1910 — On the land owners of Cenei in 1910* 8 173—181

ПОПОВИЋ, Боривој

- Значајни историјски догађаји румунско-српских односа у Трансилванији у првој половини XVIII века (Према румунској историографији) — *Bedeutende geschichtlichen Ereignisse des rumenisch-serbischen Verhältniss in Transilvanien in der ersten Halfte des 18 Jahrhunderts — Evenimente istorice importante referiorate la relațiile sârbo-române din Transilvania în prima jumătate a secolului al XVIII-lea* 2 63—72

ПОПОВИЋ, Бранислав О.

- Миодраг Милин, Андреј Милин, *Срби из Румуније и румунско-југословенски односи — Sârbii din România și relațiile româno-iugoslave*, Савез Срба у Румунији, Темишвар/Timișoara, 2004, 272 стр. 7 240—243
- Андреј Милин, Миодраг Милин, Цветко Михајлов, *Срби у Румунији за време комнизма: звучни архив и њиручник о сѝрадању / Sârbii din România in vremea comunismului* Темишвар 2011, 552 стр. 8 217—219

— *Документи о умирању Срба зајоченика у Арадском лоџору 1914—1915 (1916) године*, (прир. Стеван Бугарски и Божидар Панић), Платонеум, Нови Сад 2016, 492 стр. 10 213—215

ПОПОВИЋ, Вукица
— Српски поседи у Румунији у XIX веку — *Les proprietes Serbes en Roumanie au XIX siecle* 1 189—209

ПОПОВИЋ, Небојша С.
— Материнско удружење у Сараволи — *Der Humanitare verein in Saravola — Asociația Maternă din Saravoli* 1 227—228

ПРВУЛОВИЋ, Татјана
— Из говора Великог Семиклуша у Румунији — *Despre graiul din Sânnicolau Mare din Romania* 6 179—206
— *From the language spoken in the Sânnicolau Mare, Romania*

ПУЗОВИЋ, Љиљана И.
— Парохијско свештенство Темишварске епархије средином XVIII века — *Clerul parohial al Episcopiei Ortodoxe a Timișoarei la mijlocul secolului XVIII — Parochial Clergy of the Eastern Orthodox Diocese of Timișoara in the Middle of the 18th Century* 9 19—39
— Парохијски храмови у Темишварској епархији средином XVIII века — *Bisericile parohiale ale episcopiei Timișoarei la mijlocul secolului al XVIII-lea — Parish Churches in the Eparchy of Timișoara in the mid-18th Century* 10 29—41

РАДАН, Миља Н.
— Проблеми порекла Карашевака — *Problemele despre originea Carașovenilor* 1 147—151
— Однос карашевских интелектуалаца с краја XIX и прве половине XX века према етничком пореклу Карашевака — *Attitude of the Karaș Region Intellectuals from the End of the 19th and the First Half of the 20th Century to the Ethnic Origin of the Karaș Population — Situația intelectualilor carașoveni, de la sfârșitul secolului al XIX-lea și prima jumătate a secolului al XX-lea cu privire la originea etnică a carașovenilor* 3 229—242
— Романски и грчки лексички елементи у карашевским говорима. Општи приказ — *Elemente lexicale romanice și grecești în graiurile carașovene. Prezentare generală — Romance and Greek Lexical Elements in the Carasovean Dialects. A General Overview* 5 131—145
— Нови прилог карашевској крсној слави — *O nouă contribuție referitoare la sărbătorirea* 6 91—141

sfântului casei la Caraşoveni — A new contribution regarding the Karaşovan celebration of the patron saint
 — О именицама pluralia tantum у карашевским говорима — Despre substantivele pluralia tantum în dialectele Caraşovene — On the pluralia tantum nouns in the Caraşova patois 6 207—224

РАДИВОЈЕВИЋ, Мирослав
 — Политика(нтство) (Стеван Бугарски, *Полиџичке њарџије Срба у Румунији 1918—1938*, Савез Срба у Румунији, Темишвар, 2008, 136 стр.) 7 246—247
 — Поглед с Локве (Душан Крстић, *Пољед с Локве*. Објављени списи и рукописна заоставштина, издање приредио и допунске текстове написао Стеван Бугарски, Савез Срба у Румунији, Темишвар, 2008, 229 стр.) 7 250—252

РАИЦКИ, Слободан
 — Јоца Бугарски, *Хорско њојање њри џемишварском саборном храму Вазнесења Госџодњеџ*, Савез Срба у Румунији, Темишвар, 2011, 521 стр. 7 238—239

РАЈИЋ, Стеван, протојереј
 — О арадским интернирцима — Über die Arader Internierten — Despre deţinuşii Arădeni 1 103—106
 — Натписи на обредним предметима и споменицима арадске цркве Светих апостола Петра и Павла — Aufschriften auf rituellen Gegenständen und Denkmälern der aradischen Kirche der heiligen Apostol Peter und Paul — Inscrisuri pe obiecte rituale şi documente ale bisericii Sfinţilor apostoli Petru şi Pavle din Arad 2 199—208
 — Синесије (Живановић) епископ арадски 1751—1768 — Sinesije (Živanović) the Episkopos of Arad (1751—1768) — Sinesije (Živanović) episcopul de Arad (1751—1768) 3 243—249

РИСТИЋ, Предраг
 — Света тајна храма Мале браће светог Антона Падовског у Араду, изграђеног 1900—1904. — Taina sfântă a bisericii minoriştilor la Arad, construite în anii 1900—1904. — The holy secret of the minorites church in Arad, built between 1900—1904 8 59—66

САБЉИЋ, Душан
 — Школство на српскохрватском језику у Румунији 1919—1989 (Краћи преглед из опширне монографије) 1 215—225
 — Învaţămîntul în limba sîrbocroată dim România între 1919—1989

САВА (Вуковић), епископ шумадијски
 — Николај (Димитријевић) епископ темишварски (1728—1744) — Nikolaj (Dimitrijević), 3 113—124

the Bishop of Timisoara (1728—1744) — Nikolaj (Dimitrijević),
episcopul de Timișoara (1728—1744)

СИДА МАЊЕА, Адријана/Адриана

— Др Ђорђе Чокрљан — чувен близу и далеко — Dr Đorđe Čokrljan —
Famous both At Home and Far-away 3 143—150

— Dr. Đorđe Čokrljan, om devenit extrem de cunoscut până departe

— О гробу др Ђорђа Чокрљана — Despre mormântul doctorului
Đorđe Čokrljan — 4 176—178

About the Grave of Dr Đorđe Čokrljan

— Издавачки подухват Савеза Срба у Румунији 1990—2009. —
Activitatea editorială a Uniunii Sârbilor 6 39—81

din România 1990—2009 — The publishing activity of the Union
of Serbs in Romania 1990—2009

— Издавачки подухват Савеза Срба у Румунији 2013/14. —
Activitatea editorială a Uniunii sârbilor din România 2013/14 8 189—197

— The publishing activity of the Union of Serbs in Romania 2013/14

— Издавачки подухват Савеза Срба у Румунији 2015/16. —
Activitatea editorială a Uniunii 9 221—227

sârbilor din România 2015/16. — The publishing activity of the Union
of Serbs in Romania 2015/16

— Издавачки подухват Савеза Срба у Румунији, 2017. — Activitatea
editorială a Uniunii Sârbilor din România, 2017 10 205—209

— The Publishing Activity of the Union of Serbs in Romania, 2017

СИКИМИЋ, Биљана

— Проучавање језика Срба у Румунији — The Study of the Language
of the Serbs in Romania 1 229—237

СТАНОЈЕВИЋ, Павле

— Сређивање архивске грађе у цркви Светог Петра и Павла у Араду и су-
марни попис докумената — 4 143—174

Punerea în ordine a materialului de arhivă în Biserica Sf. Petru și Pavel din
Arad și lista sumară a documentelor — Classification of Archive Material in
the Church of Saints Peter and Paul in Arad a Comprehensive List of Documents

— Сређивање архивске грађе Српске православне епархије у
Темишвару и манастира Бездина 6 251—282

од 2005. до 2010. године — Sistematizarea documentelor de arhivă
ale Episcopiei Ortodoxe Sârbe a Timișoarei și a mănăstirii Bezdin,
în perioada 2005—2010.

— О раду на сређивању архивске грађе Српске православне
епархије у Темишвару од 2011. 8 199—214

до 2014. године — Despre ordonarea materialului arhivistic al Episcopiei
Ortodoxe Sârbe din Timișoara

în perioada 2011—2014 — On the classification of the archive material of
the Serbian Orthodox Diocese of Timișoara in the period 2011—2014

СТЕПАНОВ, Весна

- Статистички подаци о Србима у Румунији према државном попису 2011. године — Datele statistice cu privire la Sârbii din România — Statistical data on Serbs in Romania 8 7—26

СТЕПАНОВ, Љубомир

- Први српско-румунски речник — Das erste serbisch-romänischen Wörterbuch — Primul dicționar sârbo-român 2 127—135
- Књига о румунско-српским односима — Ein Buch über rumänisch-serbische Verhältnisse — Cartea despre relațiile româno-sârbe 2 219—220
- Александар Бранко Стефановић (1843—1896), лекар и друштвени радник — Aleksandar Branko Stefanović (1843—1896), Doctor and Social Worker — Aleksandar Branko Stefanović (1843—1896), medic și lucrător obșteșc 3 251—263
- Статистички подаци о Србима у Румунији — Date statistice despre Sârbii din România — Statistical Data about the Serbs in Romania 4 9—30
- Dimitrije P. Tirol (1793—1857) Viața și opera — Димитрије П. Тирол (1793—1857) Живот и дело — Dimitrije P. Tirol (1793—1857) Life and Work 5 40—49
- Sârbii din Chizdia-Coșarii — Срби у Киздији-Кошари — The Serbs in Chizdia-Coșarii 6 23—38
- Фонд Српскога православног викаријата темишварског у Тамишкој жупанијској служби Националног архива Румуније у Темишвару — Fondul vicariatului ortodox Sârb din Timișoara în direcția județeană Timiș a arhivelor Naționale ale României din Timișoara — The Fund of the Serbian Orthodox Vicariate in Timișoara at the Timiș County Directorate of the National Archives of Romania in Timișoara 7 225—227
- Статистички подаци о Србима у Румунији према државном попису 2011. године — Datele statistice cu privire la Sârbii din România — Statistical data on Serbs in Romania 8 7—26

СТОЈ, Димитрије

- Племство и племићки грб породице Арсић из Арада — Aristocracy and the Aristocratic Coat-of-Arms of the Arsić Family from Arad 3 265—272
- Înnobilarea și blazonul familiei Arsić din Arad

СТОЈАНОВ, Младен

- Прилог социолошкој анализи дијаспоре — Zur soziologischen analyse der Diaspora — Contribuție la analiza sociologică a diasporei 1 259—268

СТОЈАНОВИЋ, Драган

- Михај Еминеску, *Изабрана дела*. О преводу неких Еминескуових текстова на српски — 4 225—235
 Mihai Eminescu, *Opere alese* — Mihail Eminescu, *Selected Works*

СТОЈАНЧЕВИЋ, Владимир

- О типологији и хронолошким периодима проучавања прошлости Срба на територији данашње Румуније 1 23—32
 — Zur Typologie und Periodisierung der Erforschung der Vergangenheit der Serben auf dem Territorium des heutigen Rumänien — Despre tipologia și perioadele cronologice de cercetare a trecutului Sârbilor pe teritoriul României de astăzi

СТОЈКОВИЋ, Момир

- Међународноправни и међународнополитички развој заштите и положаја српске националне мањине у Румунији 1 239—251
 — The International Legal and International Political Development of the Protection and Position of the Serb National Minority in Romania

СТОШИЋ, Љиљана

- Свети Никола на орлецу — Sf. Nicolae pe orleț — Saint Nicholas on the Eagle-Rug 4 95—101

ТРНАВАЦ, Недељко

- Темишварски лицеј и школовање банатских Срба (Bugarski Stevan: *Lyceum temesvariense*, Fundația DIASPORA — Editura TEMPUS, Timișoara, 2008; студија на румунском, српском, мађарском и немачком језику) 6 283—286

ȚIGU, Viorel

- Interferențe artistice la Arad, Timișoara și Athos (Observații de pe teren) — Уметничка међусобна повезаност Арада, Темишвара и Атоса (Запажања са терена) — Zu den Gegenseitigen beziehungen und verbindungen zwischen Arad, Temischar und Athos im Bereich der Kunst 1 211—213

ТУБИЋ, Драган

- Миља Радан, *У њоходе њајновијом Караџу. Етнолошке и фолклористичке студије. Караџевци и њихов свей*, Савез Срба у Румунији, Темишвар 2004, 320 стр. — Milja Radan, *Vizită în Carașul misterios. Studii de etnologie și folclor* — Milja Radan, *A Visit to the mysterious Karaš. Ethnological and folkloristic studies*
 — *Арад кроз време — Aradul de-a lungul timpului*, књ. 1—13, Савез Срба у Румунији, Темишвар, 2000—2012. 7 235—238
 — *Банайски алманах*, књ. 1—4, Савез Срба у Румунији, Темишвар 2010—2013. 8 215—217

ТУМАРИЋ, Александар

— Државотворна идеја тројице српских великана: грофа Ђорђа Бранковића, Доситеја Обрадовића и Саве Текелије. 8 221—224
Зборник радова са међународнога научног скупа: Темишвар, 11—12. новембра 2011.

ЋИРИЋ, Вишеслава

— Од разумевања суштине говорења до одређења за индуктивни метод усвајања језика — 6 225—249
De la înțelegerea fenomenului vorbirii la opțiunea pentru metoda inductivă de însușire a limbii — From understanding the essence of speaking towards the inductive method of learning a language

ЋУРУШКИН, Миодраг

— Придобивање Румуније на страни Антанте — циљ дипломатије Краљевине Себије (15/28. јул 1914 — 4/17. август 1916) 7 9—39

— Atragerea României alături de Antanta, obiectiv al diplomației sârbe (15/28 iulie 1914 — 4/17 august 1916) — Attracting Romania on the Side of the Entente — the Goal of the Serbian Diplomacy (15/28 July 1914 — 4/17 August 1916)

— Питање историјског Баната у односима Румуније и Србије током 1914—1915. године — 8 27—37

Chestiunea Banatului istoric în relațiile României și Serbiei în perioada 1914/15 — The question of the historical Banat region in the relations of Romania and Serbia during 1914—1915 years

— Очима жандармерије: Срби у Тамиш-торонталској жупанији у Румунији 1941. године — 9 7—18

Prin ochii jandarmeriei: Sârbii din județul Timiș-Torontal, România, în anul 1941 — Through the Eyes of the Gendarmerie: The Serbs in the Timiș-Torontal County, Romania, in 1941

— Обавезни откупи пољопривредних производа (квоте), кошмар банатског сељаштва 1947. године 10 43—58

— Cotele obligatorii ale produselor agricole, coșmar al țărănimii bănățene în anul 1947. — The Mandatory Quota of Agricultural Products, a Nightmare of the Banat Peasants in the Year 1947

УЈЕС, Алојз

— Чињенице и претпоставке о Дворском позоришту Јована племенитог Наке у Банатском Комлошу — 3 273—311

Facts and Assumptions about the Noble Jovan Nako's Court Theatre in Banatski Komloš — Date și ipoteze cu privire la Teatrul de Curte din Comloșul Bănățean al lui Jovan generosul Nako

УРЕДНИШТВО

— Проф. др Божидар Ковачек (Босанска Дубица, 8. VIII 1930 — Нови Сад, 29. III 2007) 7 253—254

Председник Темишварског одбора, главни уредник Темишварског зборника

- Др Душан Попов (Мокрин, 1. I 1930 — Нови Сад, 3. VII 2012) 7 255—256
 Председник Темишварског одбора, главни уредник Темишварског зборника
 — Проф. др Миодраг Јовановић (Зрењанин, 22. II 1932 —
 Београд, 31. V 2013) 7 257—258
 Председник Темишварског одбора, главни уредник Темишварског зборника
 — Срби у Темишвару пре два века — *Sârbii din Timișoara în urmă
 cu două secole* — *The Serbs in Timișoara Two Centuries Ago* 9 167—173

УСКАТУ, Миљана Радмила

- Нови прилог карашевској крсној слави — *O nouă contribuție
 referitoare la sărbătorirea
 sfântului casei la Carașoveni* — *A new contribution regarding
 the Karașovan celebration of the patron saint* 6 91—141

ФРАЦИЛЕ, Нице

- Прва збирка српских народних песама у Румунији (Сава Ј. Илић,
Анџолоџија српских народних њесама, 1 289—294
 Издавачко предузеће за музику, Букурешт, 1958) — *Sava L. Ilić,
 Antologia de cîntece populare Sîrbești*

ЦЕРОВИЋ, Љубивоје

- Срби на тлу данашње Румуније од раног средњег века до
 Париске мировне конференције — *Die Serben* 1 39—51
*im Bereich des heutigen Rumänien vom Mittelalter bis zur Pariser
 Friedenskonferenz* — *Sârbii pe teritoriul României de astăzi din evul
 mediu timpuriu și pînă la conferința de pace din Paris*
 — Банатска Црна Гора између мита и стварности — *Das banater
 Montenegro zwischen* 2 21—49
Mythos und Wirklichkeit — *Muntenegru bănățean între mit și realitate*
 — Липа на Моришу — *Lipa an der Morischa* — *Lipova de pe Mureș* 2 51—61
 — Димитрије Тирол (1793—1857) — *Dimitrije Tirol (1793— 1857)* —
Dimitrie Tirol (1793—1857) 3 313—319
 — Доситеј и устаничка Србија — *Dositej și Serbia Răscolată* —
Dositej and the Rebellious Serbia 5 25—38

ШЕЛМИЋ, Лепосава

- Христофор Шифман — народни добротвор и мецена српски
 уметника — *Hristofor Șifman* — *National Benefactor* 3 321—333
and Patron of Serbian Artists — *Hristofor Șifman-binefăcător al
 poporului și mecena al artiștilor sârbi*

ШКОРИЋ, Душан

- Три барокна портрета из Румуније — *Trei portrete în stil baroc din
 România* — 4 103—110
Three Baroque Portraits from Romania

САРАДНИЦИ У ОВОМ БРОЈУ ЗБОРНИКА

Слободан Бјелица, рођен 1975. у Новом Саду. Основну школу завршио у Новом Саду, гимназију у Сремским Карловцима и историју на Филозофском факултету у Новом Саду, где је дипломирао (1999), магистрирао (2003) и докторирао (2007). Запослен је као редовни професор на Одсеку за историју Филозофског факултета у Новом Саду. Објавио је преко стотину научних и стручних радова, међу њима и три монографије: *Радикали у Војводини*, 2005; *Политички развој Новоџ Сада између два светска рата*, 2008; *Сјорови око аутономије Војводине – прва књига: 1961–1974*, 2015.

Барна Бодо (Vodó Barna), рођен 1948. у граду Сфанту Георге (Sfântu Gheorghe), жупанија Ковасна у средишњој Румунији. Политолог, писац, уредник. Унив. проф. др хабил. на Универзитету Sapientia. Руководи Центром за етнорегионална истраживања у оквиру Задужбине Дијаспора у Темишвару. Области интересовања: регионализам и идентитетски процеси, мањинске политике, сфера удруживања, јавне политике, јавна администрација. Члан је више уредништава: *European and Regional Studies* – часопис Катедре за европске студије, Факултета наука и уметности, Клуж, Универзитет Sapientia; *Magyar Kisebbség* – часопис за политичке науке који издаје Удружење политичких наука Политеја; *Kisebbségvédelem* – часопис Института за мањинске студије, Будимпешта. Важнији радови: *Talpalatnyi régióink* (Област под нашим ногама), 2003; *Politica regională și dezvoltarea teritoriului* (Регионална политика и развој територије), 2003; *Az identitás egyetemessége* (Универзитет идентитета), 2004; *Szórvány és nyelvhatár* (Етноспора и лингвистичка граница), 2009; *Civil szerepek – civil szereplők* (Грађанске улоге – грађански глумци), 2014. Живи у Темишвару.

Стеван Бугарски, рођен 1939. у Српском Семартону, Тамишка жупанија у западној Румунији. Завршио је Српску гимназију у Темишвару (1956) и две године Факултета руског језика на Педагошком институту у Букурешту (1958). Осуђен је на 6 година поправног затвора због вербалног деликта, а робовао је до помиловања 1962. године. По повратку из затвора запослио се као физички радник и машинбравар и завршио Машински факултет на Техничком универзитету у Темишвару (1971). Радио је у струци и сарађивао у српској периодици и Српској емисији Радио Темишвара. Сада је пензионер, живи у Темишвару. Од првенца *По Сенмартону кроз про-сјор и време* (1982) до књига *Монастиро Карловачке митрополије. Грађа за био-џрафски речник* (коаутор Сава Вуковић, 2018) и *Гробна места свештеника и ђакона Српске православне цркве у Темишвару* (2019) његово дело обухвата тридесетак томова из домена друштвене и културне историје Срба у Румунији.

Василе Н. Дудаш (Dudaş N. Vasile), рођен 1949. у месту Марауш (Mărauş), Арадска жупанија у западној Румунији. На Универзитету „Бабеш-Бојаи” у Клужу дипломирао је 1972. на Историјско-филозофском факултету, Одсек Историја Румуније. Докторат из историје је одбранио 1995. године. Радио је као професор у средњој и високој настави и био начелник Историјског одсека у Банатском музеју у Темишвару. Избор из објављених књига: *Legiunea română din Franţa (1918–1919). Pagini de istorie militară şi diplomatică* (Румунска легија у Француској (1918–1919). Странице војне и дипломатске историје), 1996; *Voluntarii Marii Uniri* (Добровољци Великог уједињења), 1996; *Aurel Cosma (1867–1931)* (Аурел Косма (1867–1931)), 1998; *Pavel Rotariu (1840–1919)* (Павел Ротариу (1840–1919)), 2002; *Românii, sârbii şi maghiarii în timpul Primului Război Mondial. Unirea Banatului cu România* (Румуни, Срби и Мађари у време Првог светског рата. Присаједињење Баната Румунији), у: *Istoria Banatului* (Историја Баната), 2005; *Banatul în anii Primei Mari Conflagraţii Mondiale* (Банат у годинама Прве велике светске конфлгације), 2014.

Јована Касаш, рођена 1987. у Новом Саду. Историчарка, завршила је основне (2010) и мастер (2011) академске студије на Одсеку за историју Филозофског факултета у Новом Саду. Школске 2011/12. године уписује докторске студије на истом факултету (у току је рад на тези „Срби у Темишвару и прва југословенска држава 1918–1921”). Од 2012. године је сарадник у настави на Одсеку за историју на Филозофском факултету у Новом Саду. Објавила више радова које се тичу историје Срба у Темишвару и добитница је награде „Академик Славко Гавриловић”. Мастер рад, одбрањен 2011, објављен је (у оквиру едиције „Мастер” Малог историјског друштва у Новом Саду) као књига *Кнез Павле Карађорђевић у вршологу евројских збивања уочи Другог светског рата*, 2013, а објавила је и књигу *Улога садашње ошћинине Нови Бечеј у процеси присаједињења Баната Краљевини Србији*, 2018.

Ремус Маковеј (Remus Macovei), рођен 1952. у Галацу, жупанија Галац у источној Румунији. Завршио је Војну академију 1983. и постакадемски течај 1986. У чину пуковника је од 1997. године. Обављао је само командне функције, командујући водом, четом, батаљоном и пуком. Избор из објављених књига: *Legalitatea acţiunilor armatei în crizele interne* (Законитост деловања војске у унутрашњим кризама), 2002; *Corupţia şi armata română* (Корупција и румунска војска), 2004; *Erori umane. Victime colaterale. Constanţa – Decembrie 1989* (Људске грешке. Колатералне жртве. Констанца – децембра 1989), 2004; *Regimentul 34 Infanterie. De la Constanţa la Kandahar* (34. пешадијски пук. Од Констанце до Кандахара), 2007; *Regimentul 36 Infanterie. O istorie în imagini* (36. пешадијски пук. Историја у сликама), 2009; *La revoluţie se şi moare, nu-i aşa?* (У револуцији се и умире – зар не?), 2009; *Generalii de armată* (Генерали војске), 2012; *Condamnărilor generalilor* (Пресуде генералима), 2012; *Eroii musulmani în armata română* (Муслимански хероји у румунској војсци), 2013; *De la Turtucaia la Budapesta. Prinusul de sânge al militarilor constănţeni în campania 1916–1919* (Од Туртукаје до Будимпеште. Допринос у крви војника Констанце у кампањи 1916–1919), 2017; *Ocupaţia militară a Dobrogei de către Puterile Aliate. Reinstalarea autorităţilor româneşti în Dobrogea. Noiembrie 1918 – decembrie 1919* (Војна окупација Добруце од стране Савезничких сила. Поновно успостављање румунских власти у Добруци. Новембар 1918 – децембар 1919), 2018.

Зоран Марков, рођен 1984. у Темишвару, Румунија. Завршио је Српску теоретску гимназију „Доситеј Обрадовић” (2003), дипломирао историју (2007) и завршио мастер студије (2009) на Западном Универзитету у Темишвару. Одбранио је докторску дисертацију на Историјском Факултету Универзитета „Бабеш-Бојаи” у Клужу из области балканскога средњовековног оружја. Од 2007. године ради у Музеју Баната у Темишвару. Бави се истраживањем војне историје и оружарства, али и историје Срба на територији Баната у Румунији. Објавио је више стручних радова из области историје оружарства и историје Срба на територији Баната, организовао је више тематских изложби у Румунији и Србији. Објављене књиге: *Cold Arms* (коаутор Драгутин Петровић), 2012; *Pistoale și revolvere: Colecția de arme a Muzeului Banatului din Timișoara* (коаутор Серђу Галиш), 2014.

Милан Мицић, рођен 1961. у Зрењанину. Доктор је историјских наука. Аутор је тридесет и седам књига из историографије, историјске есејистике документарне прозе, кратке прозе и поезије. Историографске теме су му српски добровољачки покрет у Првом светском рату, колонизација Војводине у 20. веку, Срби у Мађарској, историја Баната и однос књижевног и историјског у српској књижевности друге половине 19. и прве половине 20. века. Значајније историографске студије: *Банатско дуго орање*, историјски есеји, 2012; *Развићак нових насеља у Банату 1920–1941*, студија о колонизацији Баната 1920–1941, 2013; *Школство у новим насељима Баната 1920–1941*, 2013; *Српско добровољачко ишћање у Великом рату 1914–1918*, 2014; *Незајамћена бишка*, студија о српском добровољачком покрету у Русији 1914–1918, 2016; *Одесеја байањских Срба*, студија о оптацији најзначајније српске оптантске групе из Мађарске после Првог светског рата, 2003; *Невидљива сеоба*, студија о оптацији Срба из Румуније после Првог светског рата, 2016; *Ђура Јакшић – једна епоха*, студија од односу историјског и митског у родољубивој поезији Ђуре Јакшића, 2017; *Американци – српски добровољци из САД (1914–1918)*, 2018. Књиге документарне прозе: *Српски добровољци насељу Војвода Бојовић*, 2000; *Српски добровољци у Банатском Душановцу*, 2003; *Из албума ратова*, 2006; *Српски добровољци 1914–1918 – животи, сећања*, 2016. Књиге песама: *Сан нема месеца*, 1990; *Молишве усјаваној свећлости*, 1994; *Горка радост*, 1996; *Молишве барци која одлази*, 1999; *Наш мозак је кријумчарена роба*, 2006; *Ми смо мила зенићисички свећ*, 2008; *Ракија и ране*, 2010. Књиге кратке прозе: *Месећ од венецијанског сајуна*, 2013; *Код живахног огледала*, 2014; *Сјисак сеновићих имена*, 2016; *АВ ово*, 2018; *Дан који је сјао да се одмори*, 2019. Добитник је више значајних награда, а превођен је на немачки, румунски и мађарски језик. Живи у Новом Саду.

Драго Његован, рођен 1955. у Лукавицама код Санског Моста, БиХ. Политиколог, историчар, музеолог, музејски и научни саветник. Дипломирао 1978, магистрирао 1984. и докторирао 2004. године на Факултету политичких наука у Београду. Објавио је 50 монографских публикација и преко 500 стручних радова. Радови су му осим на српском публиковани на енглеском, француском, руском, украјинском, румунском, мађарском, словачком и бугарском језику. Био је директор Музеја града Новог Сада, а сада је директор Музеја Војводине. Добитник је Новембарске повеље и Октобарске награде Новог Сада, као и Награде „Михајло Валтровић” Музејског друштва Србије. Одликован је Златном медаљом за заслуге од стране председника Републике Србије. Важније књиге: *Држава и структура*, 1985; *Присаједињење*

Војводине Србији – њрилоџ њолийичкој истѡрији Срба у Војводини до 1921. џодине, 2004; *Полийички њлакаѡи у Војводини (1848–2003)*, 2004; *Двадесет џнамениѡих Срба из Барање (од ѡочейѡка XVI до средине XX века)*, 2008; *Пеѡѡ џодина рада Малоџ истѡријскоџ друшѡѡва Нови Сад*, 2013; *Плакаѡиѡирање џеноцида – каѡилоџ немачких и хрваѡских наѡистѡичко-уѡѡѡѡѡѡѡ ѡлакаѡѡа и леѡѡака у Срему за време Друџоџ свеѡѡскоџ раѡѡа (1941–1945)*, 2014; *Слобода ѡѡѡамѡе у Срѡској Војводини 1848–1849*, коаутор, 2015; *Од сна до јаве – ѡрисаједињење Војводине Србији 1918. џодине*, 2018. Приредио више књига и зборника.

Божидар Панић, рођен 1941. у Белобрешки, жупанија Караш-Северин у западној Румунији. Завршио је Српску гимназију (1960) и Електротехнички факултет на Техничком универзитету (1965) у Темишвару. Ради као инжењер у Араду. Бави се историјом Срба у Поморишју. Објављене књиге: *Арадска ѡѡврђава – аустѡроуџарски лоџор за истѡребљење Срба 1914–1918* (група аутора), 1994; *Три века Текелијине цркве – Арад* (група аутора), 2002; *Документи о умирању Срба заѡоченика у Арадском лоџору 1914–1915 (1916) џодине*, 1 (коаутор Стеван Бугарски), 2016.

Дејан Попов, рођен 1979. у Темишвару, Румунија. Завршио је Банатски национални колеџ (1998), дипломирао (2003) и мастер студије завршио (2005) на Факултету електронике и телекомуникација Универзитета „Политехника” у Темишвару. Ради у струци у Темишвару. Сарадник је недељника *Наѡѡа реч* и Српске емисије Радио Темишвара. Бави се историјом Срба на територији Баната у Румунији. Објавио је књиге *Хор Православне срѡске саборне цркве у Темишвару 1997–2007 (Моноџрафске белеѡшке)*, 2007 (друго, допуњено издање, 2017); *Православна срѡска ѡѡрохија у Улбечу*, 2015; више радова из области културне историје Срба у Румунији, као и из области технике у стручној периодици.

Душан Ј. Попов, рођен 1948. у Наћвали, Арадска жупанија у западној Румунији. Завршио је гимназију у Араду (1966) и Факултет физике на Универзитету у Темишвару (1971). Докторску дисертацију из области физике одбранио је на Универзитету у Крајови (1987). Био је уредник за српске уѡбенике у Дидактичкој и педагошкој издавачкој кући из Букурешта до 1977. године, а затим је прешао на Универзитет „Политехника” у Темишвару, где је од 2006. редовни професор. Вршио је дужност научног секретара и шефа Катедре за физику. У пензији је од 2013. године. Бави се проучавањем прошлости Срба у Поморишју. Објавио је неколико научних и дидактичких књига из области физике, а у стручној периодици и колективним зборницима у земљи и иностранству више прилога о историјском доприносу Срба развоју науке и културе (*Арад кроз време*, *Банатске новине*, *Бездински весник*, *Књижевни живоѡи*, *Наѡѡа реч*, *Правда*, *Темишварски весник*); сарађивао је у Српској емисији Радио Темишвара.

Драган Тубић, рођен 1979. у Осијеку, Хрватска. Завршио друштвено-језички смер Гимназије „Јован Јовановић Змај” у Новом Саду (1998). Дипломирао (2002) на Одсеку за историју Филозофског факултета у Новом Саду, где је 2014. одбранио магистарски рад „Филип Сколари у историји и традицији”. Завршио је и Високу

пословну школу струковних студија (2008) у Новом Саду. Запослен у Матици српској као стручни сарадник Лексикографског одељења и председник Редакционог одбора Српског биографског речника. Бави се историјом Србије и Угарске у средњем веку и историјом Срба у Хрватској. Сарадник је на књигама *Стари српски записи и наџиси из Војводине* (књ. VI) и *Библиографија Фрушке горе*. Радове објављивао у стручним часописима *Зборник Матице српске за историју*, *Споменица Историјског архива Срема*, *Насјава и историја*, *Љетопис Српског културног друштва „Просвјета“*. Аутор је преко 150 лексикографских и енциклопедијских одредница за *Српски биографски речник* и *Српску енциклопедију*.

Приредио
Бранислав Карановић

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР

ГЕОГРАФСКИ РЕГИСТАР

ТЕМИШВАРСКИ ЗБОРНИК 11

За издавача

Проф. др Драган Станић
Председник Матице српске

Службени сарадник Одељења за друшћивене науке
Др Јована Трбојевић

Преводи на румунски
Дејан Попов

Преводи на српски
Дејан Попов

Лектор
Татјана Пивнички Дринић

Коректор
Татјана Пивнички Дринић

Реџистар
Владимир Николић

Технички уредник
Вукица Туцаков

Компјутерски слоџ
Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин

Штампа
САЈНОС, Нови Сад

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
94(=163.41)(498)(082)

ТЕМИШВАРСКИ зборник = The Timisoara
Review = Culegere de Studii – Timișoara / главни и
одговорни уредник Стеван Бугарски. – 1994, 1–. –
Нови Сад : Матица српска, Темишварски одбор,
1994–. – 25 cm

ISSN 0354-6721

COBISS.SR-ID 37976332

Штампање овог *Зборника* омогућило је